

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ

Бизнес ва бошқариш

(соҳаси)

5340200

(шифри)

Менежмент

(йўналиши, мутахассислик)

“Биржа фаолиятини бошқариш”

фанидан

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

Тошкент – 2009

“ТАСДИКЛАЙМАН”

ТДИУ Илмий - услубий Кенгаши раиси
проф. Ходиев Б.Ю.

(Кенгаш мажлисининг “__” ____ 2009 йилдаги
сонли ____ баённомаси)

“МАЪКУЛЛАЙМАН”

“Ахборотлар технологияси ва менежмент”
факультети илмий кенгаш раиси,
декан проф. Бегалов Б. А.

“__” ____ 2009й.

“ТАВСИЯ ЭТИЛДИ”

Кафедра мудири проф. Йўлдошев Н.Қ.
“Менежмент” кафедраси мажлисида муҳокама
этилди ва маъкулланди.
Сонли ____ мажлис баёни “__” ____ 2009 й.

Бу фаннинг асосий максоди бозор иктисодиёти шароитида биржа фаолияти билан таништириш, Ўзбекистонда фаолият курсатаётган фонд биржасининг структураси, уни бошқариш йул-йуриклари, устав фондлари ҳамда чет эл тажрибаларини урганган ҳолда биржа фаолиятини тугри олиб бориш, биржа ҳақидаги қонунларни урганиш.

Шу билан бирга талабалар биржа сирларини урганишлари, битимларни тузиш йул-йурикларини билишлари, биржадаги олди-сотди ишларини яхши билишлари, биржа қурғазмаларини амалга оширишда рекламадан фойдаланиш йул-йурикларини урганиш талабалардан талаб қилинади.

Тузувчи: Акаитдинова М.А.

Такризчилар: 1. Турсунходжаев М.Л.
2. Сағдуллаев Ж.Т.

М У Н Д А Р И Ж А

1 мавзу	Фаннинг предмети, вазифалари ва максоди.	4
2 мавзу	Биржани ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари.	8
3 мавзу	Биржани бошқариш ҳукуки ва шакллари.	15
4 мавзу	Биржа фаолиятининг функцияси.	20
5 мавзу	Биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш	29
6 мавзу	Товар биржаси .	40
7 мавзу	Фонд биржаси.	50
8 мавзу	Валюта биржасининг асосий функциялари.	58
9 мавзу	Меҳнат биржасининг фаолияти.	64
10 мавзу	Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлашнинг чет эл тажрибаси.	75
11 мавзу	Биржа бозорида ҳисоблар ва клиринг	80
12 мавзу	Биржа битимлари ва уларнинг турлари	87
13 мавзу	Брокер ва брокерлик идоралари	91
14 мавзу	Биржа фаолиятини назорат қилиш	98
15 мавзу	Биржа фаолиятининг чет Эл тажрибаси	102
	Фанга оид атамалар	109
Илова 1	Фанни узлаштиришда педтехнология, интерактив усулидан фойдаланишнинг самарадорлиги	113
	Адабиётлар руйхати	115
	Ишчи дастур	117
Илова 2	Янги мавзулар	145.

Мавзу 1. Фаннинг предмети, мақсади ва вазифалари.

1. Биржа ҳақида тушунча ва унинг моҳияти.
2. Биржа фаннинг предмети ва мақсади
3. Биржанинг Европада пайдо бўлиши.

1.1. Биржа ҳақида тушунча ва унинг моҳияти.

. Биржа сузи лотинча ва немисча суздан келиб чиқиб, ҳамённи билдиради.

Қадимда "биржа" сузи қуйидаги уч хил воқеликни ифодалаш учун қулланилар эди: биринчидан, сотувчи ва сотиб олувчиларни, бир жойда йиғилишини, иккинчидан, бундай йиғилишларни утказиш жойини белгилашни, учинчидан шу вақтда амалга ошириладиган олди-сотди ишлар йиғиндисини. Бу фикрларнинг ҳаммаси жамланса маълум тарзда ташкил этилган бозор ёки биржа деган маъно келиб чиқади. Биржанинг узига хос хусусияти шундаки, унда савдо улгуржи тарзда олиб борилади.

Буюк жугрофия кашфиётларидан олдин ва кейин буюк ипак савдо йули Урта Осиё ҳудудининг ва бошқа ҳудудлар билан алоқасини, шу билан бирга ҳар бир мамлакат вилоятлари орасидаги савдо-сотикда мамлакатларнинг узаро товар ва маҳсулотлар алмашшувини таъминлашда даллоллар (брокерлар) воситачилик қилганлар, чет элдан ва мамлакатлар вилоятларидан келган савдогарлар билан доимий алоқада бўлиб турганлар, уз муштариёларига етишмаган товарлар ҳақида, тез-тез савдо қарвонларининг бошқа туркумлари орқали уз эҳтиёжларини маълум қилганлар. Даллоллик хизмати уша даврда муҳим роль уйнаган. Бу хизмат биржанинг дастлабки шаклларида бири эди.

Биржа энг қадимий савдо институти бўлиб, ҳозирги биржа ташкилотларини яратилиши, савдонинг ривожланиши, йирик савдо марказларининг таркиб топиши, савдогарлар гуруҳларини қўлаб қўзага қилиши билан боғлиқдир. Демак, ҳозирги биржаларнинг авлоди бўлиб бозор ва ярмаркалар ҳисобланади. Бозорда савдо муттасил олиб борилад эди, аммо биржадан фарқ қилган ҳолда бозорда товарнинг асли сотилиб, одатда, харид қилувчилар ҳисобланар эди. Ярмаркаларда товарни ўзи бўлмай унинг намунаси, улгуржи партиялар бўйича савдо қилинар эди ва уни савдо воситачилари харид қилар эдилар. Ярмаркаларда энг қамёб ва қакон товар бўлиб қўл ҳисобланар эди. Ярмаркалар бир йилда бир неча марта утқазилар эди. Одатда, ярмаркалар халқаро савдони ривожланишига хизмат қилар, бозор эса – қекланган районларда савдо оборотини таъминлар эди.

Биржада марказий фигура бўлиб брокер ҳисобланади. Ишлаб қикарувчи ва истеъмолчилар биржадаги битимни узаро эмас, биржа билан эмас, балки брокерлар уз миқозлари топшириги билан тузадилар. Бу демак, биржа савдосини ривожланиши билан брокерлик қасби қенг ёйилиб, маҳсулот ишлаб қикарувчи ва истеъмолчилар брокер билан узвий боғлиқликда ишлайди. Шундай қилиб, брокерлик фаолиятини қакат брокерларни ўзлари яхши билмай, ўларни миқозлари ҳам яхши қилишлари зарур.

Ишлаб қикаришнинг ривожланиши билан доимий улгуржи бозорга муҳтожлик туғилади. Бундай бозор ривожланаётган ҳужалик соҳалари ўртасидаги алоқа боғлаш имқонини берар эди. Бундай бозор биржа шаклида

ХУ1 асрда Испания билан Голландия уртасидаги савдони ривожланиши билан таркиб топди. Биржа – кимматбаҳо коғозлар, стандарт талабларга жавоб берадиган товарлар ёки уларни намуналари, талаб ва таклифларга биноан қонуний равишда нархи белгиланган валюталар асосида савдо амалга ошириладиган, ташкил этилган доимо амал қилиб турадиган бозордир.

1.2. Биржа фанининг предмети ва мақсади.

Хар қандай фан уз предмети, назарияси ва услубларига эгадир. Предмет бу фан нима билан шугулланиши, унинг қайси соҳага тегишли эканлигини белгилайди. Назария бу соҳада қуй берадиган жараён ва ҳодисаларнинг қуй бериш қонуниятларини аниқлайди.

Биржа фанининг предмети биржани олиб бориш қонунлари (қонуниятлари), тамойиллари, битим тузишда брокерларнинг муносабатларини урганишдан иборат. Биржа фаолиятини олиб боришда брокер ва дилерларнинг роли қатта бўлиб, улар биржадаги савдо-сотиқ ишларини амалга оширишда асосий воситачилар ҳисобланадилар.

Биржалар аниқ таркиб топган ихтисослашувга эга бўлиши лозим. Масалан, автомобиллар, дон маҳсулотлари, металл, кимматбаҳо коғозлар индекси билан савдо қилувчи биржалар.

Шуни айтиш лозимки, биржа орқали савдо қилишнинг дастлабки шакли унинг товар шакли бўлмай, балки валюта – вексель биржаси шакли бўлган. Биржада кимматбаҳо буюмлар, битим тузишнинг объекти бўлиб ҳисобланган, улар пул ва векселлар айирбошлашнинг талабларига энг қуй даражада жавоб берган. Товарлар билан битим тузиш уша даврларда қатат ярмаркаларда бўлар эди. Транспорт воситаларини ривожланиши билан бундай шаклда савдо қилиш қусайиб борди ва биржани ривожланишини кейинги босқичи ҳисобланган товар биржалари таркиб топди.

Бу фаннинг мақсади биржа ҳақида тушунча бериб, биржа фаолиятини ташкил этилиши, биржа ташкилотларининг инфраструктураси, биржани бошқариш ва биржа ташкилотларининг принциплари, биржа фаолиятининг асосий функциялари, биржанинг турлари, биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш, биржа битимлари ва уларнинг турлари, биржани бошқариш, маҳсулотларни бозорга чиқариш қусули ва формалари, биржа фаолиятини назорат қилиш, биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш, биржа бозорида ҳисоб-қитоб ва клиринг, биржа фаолиятининг чет эл тажрибасини ургатади.

Фаннинг вазифаси эса бозор иқтисодиёти шароитида биржа фаолияти билан таништириш, Ўзбекистонда фаолият қурсатаётган фонд биржасининг структурасини ургатиш, биржани бошқариш қул-қуриглари ва устав фондлари билан таништириш, чет эл тажрибаларини урганган ҳолда биржа фаолиятини олиб боришни, биржа ҳақидаги қонунларни урганиш, биржа битимларини тузишни урганиш.

1. 3. Биржанинг Европада келиб чиқиши.

XV асрда Нидерландиянинг Брюгге шаҳрида савдогар Вандер Бурсе уйи ёнидаги майдонда савдо-сотик ахборотларини йиғиш мақсадида бутун дунё савдогарлари чет эл векселларини ва бошқа товарлар операцияларини амалга ошириш буйича йиғилишарди. Бундай пайтларда операциялар конкрет товарсиз утар эди.

Биржада савдо буюмининг маълум хусусиятлари, тафсилотлари аввалдан курсатиларди. Лекин сотиш жойида намуна ёки аниқ товарсиз яъни кимматбаҳо махсулотлар, хом ашё, буюмлар, кимматбаҳо коғозлар, хизмат ишлари, иш кучи ва бошқалар бўлиши мумкин.

Уша замонларда кишлоқ ахли етиштирган махсулотларни бозорга олиб бориш, сотиб урнига керакли товарлар - иш курули, кийим-кечак, пойафзал ва ҳоказо харид қилиб келишар эди. Товарларни хажми ва ассортименти қупайган сари, ҳамда транспорт воситаларининг такомиллашиши натижасида шаҳар бозорларини узида складлар-омборлар ташкил қилиш бошланди, чунки керакли микдорда захираларни йиғиб савдо-сотикни ҳафтасига бир икки кун - эрталабдан кечгача ташкил қилиш кузда тутилди.

Кейинчалик айрим бозорлар тор ихтисослашган ҳолда - бугдой, мол гушти, озик-овқат бозорлари узлуксиз улгуржи бозорларига айланиб қолди. Шу бозорларда мавжуд товарлардан ташқари намуналар ёрдамида шартнома-контрактлар тузилиб, товарларни поставка - етказиб бериш шаклидаги савдо ривожланди.

Хозирги биржа шундай иқтисодий даргоҳки, унда факат тижорат битимлари тузилибгина қолмай, балки турли хужалик тармоқлари ва уларнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги ҳолати ва узаро муносабатларини ифодаловчи узига ҳос барометр вазифасини бажаради. Хозирда биржа хужалик юритишнинг муҳим звеноси ҳисобланиб; Ўзбекистонда мустиқ ривожланаётган бозор иқтисодиёти механизмини энг шиддатли ҳаракатлантирувчи бугинларидан бирига айланмоқда.

Ўзбекистонда товар биржаларининг вужудга келиши ва ривожланиши Россияда Петр 1 подшоҳлик қилган даврдан бошлаб биржа фаолияти шаклланишига бориб такалади. 1703 йилда Санкт - Петербургдан Петр 1 Россияда биринчи бўлиб, уша замонларда Европанинг савдо-биржа

операцияларини маркази чиқариладиган Амстердам биржасига тахассуф қилиб, товар-хом ашё биржаси очилган эди.

Октябрь революциясидан кейин Россияда 1922-24 йилларда янги иқтисодий сиёсат билан боғланган ҳолда биржалар фаолияти вақтинча тикланди. Худди шу йилларда Ўзбекистонда биринчи биржалар вужудга келди.

Тошкентда 1922 йилда биринчи товар биржаси очилди. Биринчи даврда бу биржа орқали утган савдо муомалалари унчалик катта бўлмасдан, анча кам эди. Лекин кейинчалик товар биржаларининг фаолияти аста секин кенгая борди. 1923 йилнинг 4 ойи давомида биржада товар олди-сотдиси бўйича муаммоларнинг хажми расмий олтин суми билан ҳисобланганда 60 миллион

сумни ташкил килди. Аммо кейинги пайтларда биржа коидаларига риоя килмаслик натижасида Ўзбекистонда биржалар сони кескин камайди ва тугатилди.

Хулоса

Демак, биржа немисча суздан олинган булиб, хамён маъносини билдиради. Биржа ХУ асрда Нидерландиянинг Брюгге шаҳрида Вандер Бурсе уйи ёнидаги майдонда вужудга келди. Бу ерда бутун дунёсавдогарлари чет эл векселларини амалга ошириш буйича йигилишарди. Бундай пайтларда операциялар аниқ товарсиз утарди.

Биржада савдо буюмининг маълум хусусиятлари ва тафсилотлари аввалдан курсатиларди. Лекин сотиш жойида намуна ёки аниқ товарсиз яъни кимматбаҳо махсулотлар, хом ашё, буюмлар, кимматбаҳо коғозлар, хизмат ишлари, иш кучи ва бошқалар булиши мумкин.

Хозирги биржа шундай иктисодий даргоҳки, унда факат тижорат битимлари тузилибгина қолмай, балки турли хужалик тармоқлари ва уларнинг бозор иктисодиёти шароитидаги ҳол аҳволларини ва узаро муносабатларини ифодаловчи узига ҳос барометр вазифасини бажаради. Хозирда биржа хужалик юритишнинг муҳим звеноси ҳисобланиб, Ўзбекистонда ривожланаётган бозор иктисодиёти механизмини энг шиддатли ҳаракатлантирувчи бугинларидан бирига айланмоқда.

Бозор иктисодиёти шароитида биржа ташкилотларини ташкил этиш ишлари яна қайтадан авж олиб кетди. Чунки биржа бозор инфраструктурасининг асосини ташкил этади.

Таянч иборалар:

Биржа, вексель, савдо қарвонлари, товар операциялари, кимматбаҳо махсулотлар, поставка, тижорат битимлари, бозор инфраструктураси.

Назорат учун саволлар:

1. Фаннинг предмети ва вазифалари нималардан иборат?
2. Биржа қачон ва қаерда ташкил топган?
3. Биржа ташкилотларининг инфраструктурасини қандай тушуниш лозим?
4. Ярмарка савдоси қачон ташкил этилган?
5. Энг йирик биржаларни санаб беринг.
6. Ўзбекистонда товар биржалари қачон вужудга келган?
7. Ярмаркада савдони олиб бориш қоидалари қандай?
6. Биржада битим қандай тузилади?
9. Биржада операциялар қандай олиб борилади?
10. Товарларни биржа орқали сотиш қандай имкониятларни яратади?

Асосий адабиётлар

1. Э.Эгамбердиев “Ўзбекистонда биржа ва брокерлик фаолияти”, Тошкент.2000

2. Ф. Котлер. “Основы маркетинга” М. Прогресс, 2002.
3. Г. Картер “Эффективная реклама” М., 2002.
4. Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие. М.: МЭСИ, 2004.
5. Мельников А.В. Риск-менеджмент: стохастический анализ рисков в экономике финансов и страхования. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Анкил 2003

Мавзу 2. Биржани ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари.

1. Бозор шароитида биржани ташкил этиш ва бошқариш.
2. Таъсисчилар таркибини аниқлаш ва таъсисчилар шартномасини тузиш.
3. Биржа ташкилотларини ташкил этиш.
4. Ким ошди савдосининг коиди ва усуллари

2.1. Бозор шароитида биржани ташкил этиш ва бошқариш.

Иқтисодий нуктаи назаридан биржа - бу махсус тарзда ташкил этилган улгуржи бозор, ҳукукий нуктаи назаридан эса бу узиға хос ташкилот булиб, тадбиркорликни шу бозорға чиқиш имкониятини беради. Бундай ташкилот унинг доирасида ишловчи ходимлар орқали воситачиларни - биржа маклерларини, сотувчиларни ва харидорларни ёки уларнинг ёрдамчиларини доимо учратиб туради. Бунинг учун биржа бошқа субъектлар жисмоний ва тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи - биржа аъзоларига, маълум шартлар асосида унга келувчиларга - тез ва фойдали равишда битимларни амалга ошириш учун махсус инфраструктура яратади. Биржа юридик шахс сифатида ташкил этилади, яъни уз мулкига эга булади, уз номидан мулкӣ ва хусусий номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлар олиши, шартномалар ва бошқа битимлар тузиши, давлат арбитражида, арбитраж судида даъвогар ва жавобгар булиб чиқиш мумкин.

Биржани ташкил этишнинг типик шакли - бу юридик шахсдир. Ривожланган ҳукукий давлатларда, одатда, хусусий ҳукукий шахсларни, яъни давлат ихтиёри билан эмас, алоҳида фуқаролар ва уларни бирлашмалари ихтиёри билан юзага келадиган икки тури маълумдир.

Биринчидан, қуйилган мақсадга эришиш учун, маълум микдордаги мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини ажратиб олиш асосида яратиладиган ташкилот, яъни юридик шахс.

Ташкилот турли хил шахслар ажратиб берадиган мулкдан, одатда, жамият манфаатидан фойдаланиш учун алоҳида субъект сифатида пайдо булади.

Иккинчидан, маълум мақсадга эришиш учун бирлашадиган ва узларининг умумий ишларини мустақил равишда бошқарадиган жисмоний, қушимча хусусий шахслар тупламидан ташкил топадиган ҳукукий шахс.

Биржаларни яратиш узок давом этадиган, машаккатли ва кимматга тушадиган ишдир. Одатда, бу иш ташаббускор кишиларни тупланиши, шаклланишидан бошланади ва унга кирган аъзолар кейинчалик биржани таъсис этувчилар булиб колади ва биржа рахбариятига киради. Улар булажак биржанинг кандай булиши кераклигини белгилайдилар ва унинг фаолиятини концепциясини ишлаб чиқадиладар. Хозирги яратилаётган биржалар аслини олганда универсал биржалар хисобланади. Уларда турли туман товарлар билан савдо килинади.

Биржани бошқариш унинг Уставига мувофик амалга оширилади. Биржа уз бошқарувининг тузилишини, шакли ва услубларини мустакил белгилайди.

Биржа уставида куйидагилар белгилаб берилади:

- биржанинг номи ва тури;
- биржанинг манзилгохи;
- биржа фаолиятининг сохаси ва мақсади;
- Устав фондининг микдори, муассасалар томонидан фондга улушлар киритилишининг тартиби ва муддатлари.
- даромадни таксимлаш ва мулжалланган зарарларни коплаш тартиби;
- биржа муассасалари ва аъзоларининг мулкый жавобгарлиги;
- биржанинг бошқарув идоралари, уларни ташкил этиш тартиби ва уларнинг ваколатлари;
- биржа савдо-сотиги коидаларини ишлаб чиқиш ва кабул қилиш тартиби;
- биржа аъзолигига кабул қилиш, аъзоликни вақтинча тухтатиб туриш ва тухташ тартиби, биржа аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- биржани қайта тиклаш, ташкил этиш ва тугатиш тартиби.

Мустакил давлатлар кенгаши, шу жумладан Ўзбекистондаги ва чет элдаги жисмоний ва юридик шахс хисобланганлар, куйидаги талабларни бажаргандагина улар биржа аъзолари булишлари мумкин. (Биржа ва биржа фаолияти тугрисидаги 1992 йил 2 июль Ўзбекистон Конунининг 15-моддасида курсатилган).

Биринчидан, агар шу шахсларга тадбиркорлик билан шугулланиш конунда ман қилинмаган булса;

иккинчидан, агар улар биржа Устави ва биржа Кенгаши аъзоларига куйилган талабларга жавоб берса;

учинчидан, агар аъзоликка қирувчилар зарурий бадалларни ёки брокерлик урни учун туловларни тулай олсалар.

Биржа аъзолигига қириш фақат биржа Кенгашининг розилиги билан булади.

Биржа ички ишларини бошқариш ва бошқа субъектлар билан ҳуқуқий ташки алоқаларни урнатиш учун биржанинг рахбар ташкилоти яратилади.

Улар куйидагилардан иборат:

- биржа аъзоларининг (акционерлар, иштирокчилар) умумий йигилиши;
- биржа кумитаси, кенгаши ёки биржа уставида курсатилган бошқа ташкилотлар (Бошқарув идораси, бошқарма, тафтиш комиссияси,

Арбитраж. Хисоб палатаси, Руйхат кумитаси, савдо коидалари буйича Кумита ва бошқалар). Уларнинг фаолиятлари махсус меъёрий ҳужжатлар, Устав, биржа қарорлари ва қулланмалари билан тартибга солинади.

Биржага раҳбарлик қилишнинг энг олий органи биржа аъзоларининг (акционерларнинг) умумий йиғилиши (мажлиси) ҳисобланади. Бу йиғилиш бир йилда бир марта бўлади. Йиғилишлар уртасидаги фарқ, одатда 15 ойдан ошмайди. Умумий йиғилиш қуйидаги масалаларни ҳал этади:

- Уставни тасдиқлайди, унга узгаришлар ва қушимчалар киритади;
- Биржа Кенгаши тугрисидаги Қулланмани тасдиқлайди, қушимчалар ва узгаришлар киритади;
- шубҳа қорхоналар ва бошқа алоҳида фирмаларни, бўлинмаларни яратади ва зарур ҳолларда тугатади;
- Директорлар кенгаши (Биржа кенгаши) га тушган шикоятларни қуриб чиқади;
- биржа фаолияти натижалари тугрисидаги йиллик ҳисоботларни, тафтиш комиссияси ҳулосаларини, даромад ва зарарлар ҳисобини тасдиқлайди.

Умумий йиғилишлар орасидаги энг олий орган раҳбарлик органи бўлиб, Биржа Кенгаши ҳисобланади. Унинг сони ва ҳар бир шахс буйича таркибини акционерларнинг умумий йиғилиши белгилайди. Биржа Кенгаши зарур бўлмаган барча масалаларни ҳал этади. Унинг ҳуқуқлари махсус қулланма билан белгиланади. Биржанинг қундалик маъмурий - ҳужалик ва тижорат фаолиятларига маъмурият раҳбарлик қилади.

Биржа қуйидаги вазифаларни бажаради:

- биржа савдо-сотикни утқозиш учун шароит яратиб бериш;
- биржа операцияларини тартибга солиб бориш;
- товарларга бўлган талаб ва таклифлар нисбати асосида нарх-навони белгилаш;
- биржа аъзолари ва миқддорларига ташкилий йўсиндаги ҳамда бошқа тур хизматлар қўрсатиш;
- мунтазам равишда (ҳафтасига камида бир марта) нарх наво аниқланишига, индексацияси ва узгаришига, савдо-сотик вақти, товарлар, битим ҳажмларини аниқлаш.

2.2. Таъсисчилар таркибини аниқлаш ва таъсисчилар шартномасини тузиш.

Биржаларнинг яратишда уларни таъсис этувчилар сони ва таркибини аниқлаш масаласи ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Биржа турлича статусга эга бўлиши мумкин, хусусий қорхона, ёпик ёки очик шаклдаги акционерлик жамияти, аралаш тарздаги шерикчилик уюшмаси ва ҳаттоки давлат қорхонаси бўлиши мумкин.

Биржалар юридик ҳамда жисмоний шахслар томонидан таъсис этилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасига раҳбарлик қилувчи ташкилотлар (идоралар) ҳам товар биржаларини таъсис этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Биржаларни таъсис этувчилар сони канча куп булса, уларнинг молиявий-моддий ахволи хам шунча мустакил булади, улар биржага шунча куп ёрдам курсатишлари мумкин. Лекин биржа рахбарлар сонини купайиши унга рахбарлик килишни мураккаблаштиради.

Таъсис этувчилар сони аникланиб булинганидан сунг, улар узаро таъсис шартномасини тузадилар. Шартномада биржа номи, устав фонди, киймати, фаолият соҳаси ва йуналишларини, биржани яратиш буйича молиявий хужжатларни, бадалларни куйиш усуллари ва шаклларини, жавобгарлик ва шунга ухшашлар буйича ҳуқуқ ва вазифаларини аниқ белгилайдилар.

Таъсис хужжатларини тайёрлаш, биржанинг устав фондини аниклаш, акцияларга обуна булиш ва брокерлик жойларини сотиб олиш ишлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Шартномада иштирокчилардан бирига таъсис хужжатларини тайёрлаш, ташкил этилаётган биржани руйхатдан утказиш топширилди. Шунини билиш керакки, биржа аъзолари сифатида унинг таркибига бир вақтнинг узида биржани таъсис этувчилар киради.

Тайёрлов ишлари буйича сарф-харажатлар жамият ёки бошқа ташкилотларнинг катнашчилари маблағлари ҳисобига уларни кушган улушларига мос миқдорда аванслаштиради. Шу асосда умумий ишларни олиб бориш учун ишонч қогози берилади.

Биржанинг устав фонди республикамизда 50 минг сумдан кам булмаслиги керак. Устав фондининг аниқ миқдори биржанинг йириклигига ва вазифаларига, уни оборотига, иштирокчилар сони ва хоказоларга боғлиқ булади.

Устав фондининг энг кам миқдори ҳар йили нарх-наво даражасининг узғаришига мувофиқ равишда қонунларда белгиланган тартибда индексация қилиниши, яъни даврлар нисбати олиниши лозим.

Биржаларни пайчилар ёки акционерлик жамиятлари сифатида яратилиши тугрисидаги қарорни таъсис конференцияси қабул қилади. Конференция биржа уставини тасдиқлайди: устав фондини қамайтириши ёки ошириш тугрисида қарор қабул қилади: биржа ташкилотини сайлайди: ёки биржани яратиш жараёнидаги таъсис этувчилар битимини мақуллайди; натура шаклида қуйилган қиримларнинг қийматини аниқлайди. Таъсис конференцияси, шунингдек, товар биржасидаги товар секциялари турини қурсатади ва биржа савдоси қоидаларини тасдиқлайди.

2. 3. Биржа ташкилотларини ташкил этиш.

Бозор иқтисодиёти шароитида биржа фаолияти ва ташкилотларини ташкил этиш ишлари яна қайтадан авж олиб кетди. Чунки биржа бозор инфраструктурасининг асосини ташкил этади. Бутун мустакил давлатлар буйича турт юздан ортиқ ташкилотлар узларини биржа деб ҳисоблайдилар. Россияда икки юздан ортиқ биржалар бугунги қунда руйхатдан утқазилган.

Энг йирик биржалар қаторида "Россия товар-ҳом ашё биржаси" акционерлик жамиятини қурсатиш мумкин. Бу биржа 1990 йилнинг май ойида яна бир қатта "Москва" товар биржаси номли акционерлик жамияти ташкил

этилган. Волга буйида ташкил этилган энг йирик биржалардан "Самара" биржасидир.

Бозор иктисодиёти шароитида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг олий мақсади халқнинг тобора усиб бораётган моддий ва маданий эҳтиёжларини тулик қондиришдан иборатдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, фан-техника тараққиёти асосида унинг самарадорлигини ошириш, модий ноз-неъматлар истеъмол қилишнинг тобора усиб бораётган талабини, шахсининг маънавий камол топиши, ижодий ва сиёсий фаоллигининг усиши учун шарт-шароитлар яратди.

Республикамизда биржа муассасаларининг шаклланиши ва ривожланиши иктисодий ҳаётимиздаги бетакрор ходисалардан бири бўлди.

Республикамизда биржа ҳаракати зарур заминга эга булмаган ҳолда бошланган булса ҳам, у тўрт йил давомида ҳал қилувчи муваф-фақиятларга эришди.

Хозирги даврда республика биржа савдоси мустакил республикамизнинг иктисодий сиёсатига боғлиқ бўлган ҳолда иктисодий ҳаётимизга ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳукукий масалалари аниқланмагани сабабли ҳозиргача биржанинг шаклланишини унинг фаолиятини тартибга солувчи ва ҳукукий кафолат берувчи қонунлар йўқ эди. Шунинг билан Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгашининг "Биржалар ва биржа фаолияти тугрисидаги" қонуни Республикада биржа фаолиятини тартибга солиш ва идора қилиш билан боғланган. Республика биржа ҳаракатини саклаб қолиш ва қўлқўси таракқиёти учун шарт-шароит вужудга келтиришга жаҳон биржа фаолиятининг тажрибасидан ва халқаро меъёрлар, андозаларига мос келадиган, бизлар учун янгидан-янги усул ва шакллари синаб қўриш, улардан энг қўлай ва самаралиларини танлаб олиш лозим.

Биржаларда қандай товар сотилиши ва харид қилинишига қараб уларнинг муайян ихтисослашишуви руй беради. Масалан пахта, кахва, какао, канд шакар биржалари мавжуд. Биржаларда алюминий, никель, бензин, мазут, корамол, чарм, тухум, ер ёнгоқ, сариёғ, апельсин шарбатининг концентрати ва бошқа махсулотларни харид қилиш мумкин. Жаҳондаги товар биржа оборотининг салкам 50 фоизини ҳозир қишлоқ хужалиғи махсулотлари ташкил этади, қолган 50 фоизини минерал ҳом ашё ва ярим тайёр махсулотлар (нефть, нефть махсулотлари, қимматбаҳо тошлар) ҳиссасига тугри келади. Физик молларнинг жаҳондаги бутун биржа айланиши йилига тахминан 3,5-4 триллион доллар деб баҳоланган.

1993 йилнинг бошларига келиб 12 мартда республикамизда 30 та биржа руйхатдан утказилган булса, кейинчалик уларнинг сони камайиб куплари тугатилиб, айримлари савдо уйлари ёки бошка ташкилотларга айлантирилди. Бунга сабаб шуки, улар конунга кура 50 минг сумлик Устав фондига эга була олмаган. Уларнинг куплари давлат моддий-техника таъминоти тизимида воситачи булиб хизмат килган, айримлари янгича ном билан бозорда уз мавкеъларини саклаб колишга интилган тижорат туридаги уртада турган (воситачи) ташкилотлар булган. 1993 йилнинг бошларига келиб, Ўзбекистон Республикасининг "Биржалар ва биржа фаолияти туғрисидаги" конунига

мувофик агросаноат акционер жамиятининг "Ўзбекистон" биржаси, "Андижон" товар хом ашё биржаси, "Наманган" акционерлик жамияти универсал товар биржаси, Кашкадарёда "Насаф" товар биржаси уз фаолиятини бошлаган.

2.4. Ким ошди савдосининг коида ва усуллари.

Бозор шароитида давлат мулкни танлов асосида ҳамда Ким ошди савдоларида сотиш оркали мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг янги шаклларида янада кенгрок фойдаланиладиган бўлиб қолди. Дастлабки Ким ошди савдосининг тажрибаси шуни курсатдики, бу шакл жуда истикболли бўлиб, унда янги мулкдорларнинг тобора купрок қисми қатнашмоқда. Хозирги вақтда қоида тариқасида Ким ошди савдоси оркали савдо ва хизмат курсатиш соҳаси объектлари-дуқонлар, ресторанлар, меҳмонхоналар ва бошқалар сотилмоқда ва уларнинг амалдаги сотиш нархлари уларнинг бошланғич қийматидан анча юқори бўлмоқда.

Қўтара воситачилар уч гуруҳга бўлинадилар; қўтара воситачилар, улар товарга эга бўлиш ҳуқуқини олувчилар; қўтара воситачилар товарга эғалиқ қилиш ҳуқуқини олмайдиганлар; ихтисослашган қўтара воситачилар товарга эғалиқ қилиш ҳуқуқига эгалар. Улар ҳеч қимга боғлиқ бўлмаган эркин тижорат қорхона ва ташкилотлар ҳамда алоҳида шахслар, ўзлари сотиб олган товарларга эғалиқ ҳуқуқини олувчилар, шу билан боғлиқ тижорат таваккалчилигини, товарларини бузилиши, йуқолиши, ўғирланиши ва уларни жисмоний эскириши ҳисобига қамайишини ўзига олувчилар. Маълумки қўтара, тижорат қўтара воситачилар тўла хизмат қўрсатиш имқони ва эркин тижорат қўтара воситачилар чекланган хизмат қўрсатиш имқони билан бўлиши мумкин. Эркин тижорат қўтара воситачилар тўла хизмат қўрсатиш цикли билан булар қорхона ва ташкилотлар, маҳсулот сотиш қараёнида қатнашувчилар ва маҳсулот берувчиларга ва уни истеъмол қилувчига тўла мажмуа хизматини савдо бўйича бажа-радиғанлардир. Улар қарурий товар ассортиментини танлайдилар ва уни бир маълум қойға тўплайдилар. Маҳсулот берувчиларга ва олувчиларга тижорат қредитини берадилар, маҳсулотни омборларга қойлайдилар ва сақлайдилар. Маҳсулотни ташишда маркетинг изланишида ва режалаштирилишида ёрдам қўрсатадилар, сервис ва таъмирлаш хизматини бажарадилар. Эркин қўтара тижорат воситачилар чекланган хизмат қўрсатиш цикли бўйича булар қорхона, ташкилотлар, алоҳида шахслар, маҳсулот сотилишида иштирок этувчилар ва товарга уни сотиб олишда мулк эғалиғи ҳуқуқини олувчилардир. Уларнинг қаридорларга қўрсатадиган хизматларини рўйхати сезиларли қаражада тордир.

Оддий аукцион сотувчи ёки қаридорларнинг қаробатчиларидир.

Фонд бозорининг ётарли қаражада қенглиғи туфайли аукционнинг икки томонлама тизими самаралироқдир. У сотувчи ва қаридорлар уртасидаги қаробат меъёрини белғилайди. Икки томонлама аукционлар биржа савдосини ташкил этиш шакли бўйича фонд бозори табиатига тулик қавоб беради. Аукционни утқазиш техникаси нуқтаи назаридан аукцион овозли ва оғзаки бўлиши мумкин. Шу билан бирға биржа воситачилари йиғилишиб портфелда қойлашган миқозлар талабномасини оғзаки солиштирадилар. Бу ишлар сотиш

ва сотиб олиш уртасидаги мувозанатни тенглаштириш мақсадида бажарилади. Аукционер йигилганлар атрофида алоҳида қимматли қозғалар нарҳини бирма бир қичкириб айтган. Аукцион иштирокчилари қичкириш ҳақида эълон қилингандан сунг узларини қирқларини қичкириб айтганлар. Масалан қимматли қозғаларни қайси нарҳда олишга қози эканлиқлари ва қотиш ҳақидаги нарҳни қичкириб айтганлар.

Хулоса.

Шундай қилиб биржаларни қратиш жуда машаққатли иш бўлиб уни ташаббусқор қишилар бирқалиқда, яъни биржага аъзо бўлган шахслар бу ишда қоал иштирок этадилар.

Биржаларни қратишда уларни таъсис этувқилар қони ва тарқибини аниқлаш масаласи ҳал қилувқи аҳамиятга эгадир. Биржа турлиқа статусга эгс бўлиши мумқин, ҳусусий қорқона, ёпик ёқи очик шаклдаги акционерлиқ қамияти, аралаш тарздаги шерикқилиқ уюшмаси ва ҳаттоқи давлат қорқонаси бўлиши мумқин.

Таъсис этувқилар қони аниқланиб бўлинганидан сунг, улар узаро таъсис шартномасини тузадилар. Шартномада биржа номи, устав қонди, қиймати, қоолият соҳаси ва йуналишларини, биржани қратиш бўйиқа молиявий ҳужжатларни, бадалларни қуйиш усуллари ва шаклларини, қавобқарлиқ ва шунга уқшашлар бўйиқа ҳуқуқ ва вазифаларини аниқ белқилайдилар.

Хозирқи вақтда қоида тариқасида Қим ошди савдоси орқали савдо ва ҳизмат қурсатиш соҳаси объектлари-дуқонлар, ресторанлар, меҳмонқоналар ва бошқалар қотилмоқда ва уларнинг амалдаги қотиш нарҳлари уларнинг бошланғиқ қийматидадан анча юқори бўлмоқда.

Фонд бозорининг етарли даражада қенглиқи туфайли аукционнинг иққи томонлама тизими самаралироқдир. У қотувқи ва ҳаридорлар уртасидаги рақобат меъёрини белқилайди. Иққи томонлама аукционлар биржа савдосини ташқил этиш шакли бўйиқа фонд бозори табиатиға тулиқ қавоб беради.

Таянч иборалар

Концепция, таъсис этувқилар, статус, шерикқилиқ уюшмаси, молиявий-моддий аҳволи, устав қонди, акция, индексация, натура шакли.

Назорат учун саволлар:

1. Биржа қандай ташқил этилади?
2. Биржани бошқариш нима асосида олиб борилади?
3. Биржани ташқил этишда унинг принципиал аҳамияти нимадан иборат?
4. Таъсисқилар тарқибни қандай аниқланади?
5. Биржанинг асосий принципларини санаб утинг.
6. Қушма қорқоналар қандай ташқил этилади?
6. Қушма қорқоналар қандай назорат қилинади?
7. Қим ошди савдоси қай тартибда утқазилади?
8. Аукционнинг қандай турларини биласиз?
9. Биржада маҳсулотлар қандай сақланади?
10. Сервис ва таъмирлаш ҳизмати қандай функцияларни бажаради?

Асосий адабиётлар

1. Биржа ва биржа хакидаги конун. Тошкент. 2002.
2. Кушма корхоналар хакидаги конун. Тошкент. 2002.
3. Марн Майкл. Ценовое преимущество. - М.: Альпина-Бизнес Букс, 2004.
4. Салимжанов И.К., Португалова О.В., Новиков В.Е. и др. Цены и ценообразование. - М.: ТК Велби, изд-во проспект, 2004. - 360 с

Бу мавзуда интерактив усулидан фойдаланиб талабаларнинг фикрлаш қобилияти урганилади ва баҳоланади.

3 мавзу. Биржани бошқариш ҳукуки ва шакллари.

1. Товар биржаларини ҳукукий бошқариш.
2. Биржа аъзолари ва катнашчиларининг биржа битимларини тузишдаги ҳуқуқлари.
3. Фонд биржаларини ҳукукий бошқариш

3.1. Товар биржаларини ҳукукий бошқариш.

Товар биржаларини ҳукукий бошқариш асослари “Товар биржалари ва биржа савдоси хақида”ги қонуни, биржада қабул қилинган бошқа қонуний маъёрий ва расмий ҳужжатлар билан тасдиқланган. Буларга: биржа устави, биржа савдоси қоидалари, биржанинг арбитраж комиссияси ва тортишувларни ҳал қилиш тартиби хақидаги қоида низомлардир.

Товар биржаси - бу маълум вақт ва жойда тасдиқланган қоида, биржа савдоларини ташкил этиш ва улғуржи савдолари асосида фаолият олиб боровчи юридик шахс ташкилотларидир.

Товар биржалари фаолиятининг асосий максади биржа савдосини ташкил этиш ва бошқаришдир.

Товар биржаси қуйидагиларни амалга оширишга ҳақли эмас: биржа савдоси ташкилотларига боғлиқ бўлмаган савдо воситачилик фаолиятига ташкилотнинг акциялари, пул ҳисса қушилмаларини амалга оширишга, пай (ҳисса) га эга бўлишга ва б.к.

Биржа фаолияти деганда амалга ошириладиган биржа битимларини тузилиши тушунилади. Биржа битимлари – бу биржа савдосида биржа товари муомаласида биржа савдоси катнашчилари томонидан тузиладиган, рўйхатдан ўтказилган биржа шартномаларидир. Бу талабларга жавоб бермайдиган битимлар биржа битимларига қирмайди ва биржа қафолати сифатида тарқатилмайди. Шу сабабли биржа битими биржа товари сифатида тузилмайди.

Биржа товари бу стандарт шартнома асосида ва биржа томонидан биржа савдосига руҳсат этилган, маълум тур ва сифатга эга бўлган товарлардир.

- Биржа битимлари, яъни аниқ товарлар муомаласини мажбурийат ва ҳуқуқларини биргаликда ўзатиш;

- форворд битимлари, яъни товарларни етказиб беришни муддати ўзайтирилган битимлари;

- опцион битимлар, яъни биржа товарларини етказиб беришдаги шартномаларни тузишдаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга ён бериш.

Биржа ҳақидаги қонунда биржа ташкилий-ҳуқуқий шакллари узиғалиши мумкин фармойишга эга эмас. Шу билан бирга Биржа ҳақидаги қонунни таҳдид қилиш биржа унитар корхона бўлмайди, биржанинг ҳар бир аъзоси ва таъсисчилари устав капиталида узининг хиссасини 10 фоиздан оширолмайди, қонунда тасдиқланишича биржа аъзоларининг хусусиятлари, уни бошқаларига қаратилган ва очик акционер жамияти сифатида шаклланишига имкон яратмайди.

Шундай қилиб биржа ташкилотларида қатнашиши ҳуқуқига қуйидагилар эга эмас:

- Бошқарув ва давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий органлари
- кредит ташкилотлари
- сугурта ва инвестиция компаниялари маблағлари
- жамоа, диний, хайрия ташкилотлари ва маблағлар.
- тадбиркорлик фаолиятини қонун қучи билан амалга оширолмайдиган жисмоний шахслар.

Биржа фаолияти лицензия туридаги қонун фаолиятига тегишли. Лицензиялар Республика ҳуқудудида товар биржалари фаолиятини лицензиялаш қоидалари ҳақидаги низом асосида товар биржалари комиссияси асосида томонидан берилади.

Биржа савдоси иштирокчилари ва биржа савдо қатнашлари ва биржа аъзолари ҳисобланади. Биржа аъзолари – биржа мулкига аъзолик бадалларини қиритувчи ва устав капиталини шакллантиришда иштирок этувчи шахслар биржага аъзолик таъсисчилар ҳужжатларини тартиб асосида белгилаш орқали амалга оширилади. Биржага аъзолик биржа савдосида қатнашиши, умумий мажлисларда қарорлар қабул қилиш, шунингдек бошқа бошқарув органларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиб дивидентлар олиш агарда таъсисчилар ҳужжатларида белгиланган бўлса ва бошқа ҳуқуқларга эгадирлар.

Биржа аъзолари биржа савдосидан ташқарида биржанинг давлат руйхатидан утган вақтдан бошлаб алоҳида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Биржа ҳақидаги қонунда биржа аъзоларининг икки категорияси мавжуд:

А)тулик аъзолар биржа савдосининг ҳар бир секциясида қатнашиш ҳуқуқига эга, биржанинг секциясининг умумий мажлисларида қатнашувчилар.

Б)тулик бўлмаган аъзолар биржа савдосининг маълум секцияларида қатнашувчи ва биржа умум мажлислари қатнашувчилар.

Биржа савдосининг қатнашувчилари бу биржа аъзолари бўлмаган, биржанинг таъсисчилари бўлган биржа ҳужжатлари асосида битимларини амалга ошириш ҳуқуқига эга шахслардир.

3.2. Биржа аъзолари ва қатнашчиларининг биржа битимларини тузишдаги ҳуқуқлари

Биржа аъзолари ва катнашчилари биржа битимларини тузишда ҳақлидирлар:

- брокер сифатида бевосита бтржа савдосининг катнашчилари булса,
- фирмалар ва мустакил брокерлар билан,
- ташкилий ва брокерлик ташкилотлари билан,
- брокерлик фирмалари, брокерлик идоралари шартнома асосида,
- мустакил брокерлар, яъни биржа воситачилари билан,
- бевосита уз ном ива аник товарлар савдосида уз хисоби билан,
- биржа воситачилик ҳуқуқиға эға булмасдан.

Биржа ҳақидаги конун аник биржадаги доимий савдо катнашчиларини катнашиш вақтини уч йилгача чегаралаб қуяди ва уларнинг уму мий сони биржа аъзоларининг умумий сонининг 30 фоиздан ошмайди.

Бир марта катнашувчилар факат аник товарларға битим тузишға ҳақлидирлар ва улар уз номлари ва хисобларига тузадилар.

Биржа савдоларига тузиладиган биржа битимларини биржа брокерлари томонидан амалға оширилади.

Биржа савдосида ОПЦИОН ва ФЬЮЧЕРС битимларини амалға оширувчи биржа воситачилари ва биржа брокерларини фаолияти лицензияланган.

Биржа битимлари биржанинг уз номи ва хисобидан тузилиши мумкин эмас. Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси булмай туриб, БИРЖА биржа битимлари мажбуриятларини бажарилмаслигини жавабгарлигини уз зиммасига ола олмайди. Шу билан бирга конун биржа савдосида айрим кафолатларни кузда тутди. Форвард, фьючерс ва опцион битимларни тузилишини бажарилишини амалға ошириш мақсадида биржа хисоб хизматларини хисоб ташкилотлари (клиринг марказлари) тузиш йули билан ёки кредит ташкилотлари билан шартнома тузиш асосида клиринг хисоб хизматини ташкил этишға мажбур. Булардан ташқари, биржа савдосида эркин нарх белгиланган конун асосида кафолатланади.

Биржаға биржа товарига нархни белгилаш ва чегаралаш, биржа воситачиларидан олинадиган мукофотлаш меъёрларини белгилаш биржаға таъикланади. Шу билан бирга биржа уз фойдасига биржа воситачиларидан олинадиган комиссия, биржа аъзолари ва биржа савдоси иштирокчиларига курсатилган хизматлари учун биржа савдоси коида ва низомларини бузганликлари сабабли улардан жарима олишға ҳақлидирлар. Биржа савдосини ташкил этишда биржанинг асосий вазифасига кириб, унинг мажбуриятига биржа савдоси иштирокчиларининг талабларига биноан аник товарлар сифатини экспертиза қилиш ҳам қиради.

Биржа битимларини тузиш билан вужудға келадиган тортишувлар, биржа арбитражи комиссиясида қурилади ҳамда биржа томонидан тасдиқланган низом асосида амал қилади ва улар устидан чора қурилади. Товар биржалари фаолияти ва уни ташкил этишини давлат назоратини конун белгилайди. Давлат бошқаруви ва назорати махсус ташкил этилган товар биржа комиссияси биржа савдосини лицензиясини белгилайди, биржанинг конунга риоя қилишини назорат қилади. Анна шу вунқцияларни бажариш учун

коммссия лицензияларини беришдан бош тортган лицензияларни тухтатиш ёки бекор қилиш, биржа савдоси қоидаларига узгартиришлар киритиш, биржа ва биржа воситачиларига қонун бузарлик ҳолатларида қонунда белгиланган санкцияларни қўллашга бир қанча вакилларни белгилаган.

Биржа ва биржа воситачиларини қонунга амал қилишларини бевосита назорат қилиш товар биржа комиссияси томонидан белгиланган давлат комиссиялари амалга оширади.

Давлат комиссари қуйидаги вазифаларни бажаришга ҳақлидир:

- биржа савдосида қатнашишга;
- биржа фаолияти ахборотлари билан танишишига;
- биржа аъзолари ва секция аъзоларининг умумий мажлисларида овоз бериш ҳуқуқи билан қатнашишига;
- давлат комиссиялари бажарилиши лозим бўлган қарорларни мустақил қабул қилишга ҳақли эмас;
- товар биржалари комиссиясига узининг таклифларини киритиш ва комиссия қарорларини бажарилишини назорат қилиш мумкин.

3.3. Фонд биржаларини ҳуқуқий бошқариш

Фонд биржалари низомининг ҳуқуқий асослари, “Қимматли қогозлар бозори ҳақида”ги қонун билан тасдиқланган. Ана шу қонуннинг 11- моддасида фонд биржаси деб қимматли қогозлар бозорида савдони ташкил этувчи (савдони бошқа тур фаолиятини бу турга аралаштирмасдан) бундан истисно ҳолда депозитар фаолияти ва икки томоннинг узаро мажбуриятларини аниқлаш фаолияти ҳам ҳисобланади.

Қимматли қогозлар бозори савдосини ташкил этиш фаолияти деб қиммат қогозлар бозори иштирокчилари ҳамда қимматли қогозлар Билан фуқаро – ҳуқуқий битимлар тузишда бевосита ёрдам бериш учун хизмат курсатишни қонун қўзда тутди.

Қимматли қогозлар бозори савдосини ташкил этувчилар учун меъёрий ҳужжатлар Билан талаблар белгиланган, шу Билан бирга уларнинг мажбуриятлари аниқланган.

Савдо ташкилотлари барча қизиқувчи шахсларга қуйидагиларни белгилаб беради:

- қимматли қогозлар бозори иштирокчиларига савдони бошлаш қоидасини;
- битимлар тузилиши қоидаси ва уни текшириш;
- битимларни рўйхатга қуйиш қоидасини;
- битимларни амалга ошириш қоидаларини;
- нархни белгилашни чегаралаш қоидаларини;
- савдо ташкилотларини хизмат курсатиш жадвалларини;
- юқори курсатилган вазиятлар бўйича узгартириш киритилиши ва тулдирилишини регламентлаш;
- савдога киритилган қимматли қогозлар рўйхатини;
- савдо қоидалари томонидан тузилган битимлар ҳақидаги ахборотни.

Савдони ташкил этиш фаолияти фонд биржасини аниклаш розилиги асосида савдо ташкилотлари билан фақат депозитар ва клиринг фаолияти билан бирга олиб бориши мумкин.

Депозитар фаолияти кимматли коғозлар бозорида касбий фаолиятлардан бири бўлиб кимматли коғозлар сертификатини сақлаш учун хизмат килади.

Клиринг – бу икки томон мажбуриятлари (бухгалтерия хужжатларини тайёрлаш, йиғиш, текшириш, кимматли коғозлар битими ҳақидаги ахборотларни тугрилаш) кимматли коғозларни етказиб бериш ва улар ҳисобини олишни синаш.

Фонд биржаси юридик шахс бўлиб, нотижорат шерикчилик сифатида ташкил этилади. Фонд биржасининг асосий максоди – очик ва оммавийлиги биржа аъзоларини савдони утказиш жойи ва вақти билан таъминлайди. Шу билан бирга биржада муомалага кировчи кимматли коғозлар котировкаси (наrx белгилаш) ҳақидаги руйхатини ҳамда савдо секцияларни натижаларини таъминлашда фонд биржаси биржада муомалага киритилган кимматли коғозлар руйхатига куйиш жараёнларини мустакил белгилашга ҳақлидир.

Фонд биржаси савдони фақат биржа аъзолари орасида ташкил этади. Бошқа кимматли коғозлар бозори иштирокчилари биржадаги жараёнларни фақат воситачилар орқали амалга оширишлари мумкин.

Хаар қандай малакали кимматли коғозлар бозори қатнашчилари фонд биржаси аъзолари бўлиши мумкин. Улар клиринг, брокерлик, дилерлик ҳамда кимматли коғозларни бошқариш бўйича бозорда малакавий фаолиятни амалга оширадilar.

Хулоса

Биржа ҳақидаги қонунда биржа ташкилий-ҳуқуқий шакллари узиға олиши мумкин қармоғишға эға эмас. Шу билан бирга Биржа ҳақидаги қонунни таҳдид қилиш биржа унитар қорхона бўлмайди, биржанинғ ҳар бир аъзоси ва таъсисчилари устав қапталида узининг ҳиссасини 10 фойздан оширолмайди, қонунда тасдиқланишича биржа аъзоларининг ҳусусиятлари, уни бошқаларига қаратилган ва очик акционер жамияти сифатида шаклланишиға имқон яратмайди.

Фонд биржалари низомининг ҳуқуқий асослари, “Қимматли коғозлар бозори ҳақида”ги қонун билан тасдиқланган. Ана шу қонуннинг 11- моддасида фонд биржаси деб қимматли коғозлар бозорида савдони ташкил этувчи (савдони бошқа тур фаолиятини бу турға аралаштирмасдан) бундан истисно ҳолда депозитар фаолияти ва икки томоннинг узаро мажбуриятларини аниқлаш фаолияти ҳам ҳисобланади.

Қимматли коғозлар бозори савдосини ташкил этиш фаолияти деб қиммат коғозлар бозори иштирокчилари ҳамда қимматли коғозлар билан фуқаро – ҳуқуқий битимлар тузишда бевосита ёрдам бериш учун хизмат қурсатишни қонун қузда туғади.

Фонд биржаси юридик шахс бўлиб, нотижорат шерикчилик сифатида ташкил этилади. Фонд биржасининг асосий максоди – очик ва оммавийлиги биржа аъзоларини савдони утказиш жойи ва вақти билан таъминлайди. Шу билан бирга биржада муомалага кировчи қимматли коғозлар котировкаси (наrx

белгилаш) хакидаги руйхатини хамда савдо секцияларни натижаларини таъминлашда фонд биржаси биржада муомалага киритилган кимматли коғозлар руйхатига куйиш жараёнларини мустакил белгилашга ҳақлидир.

Таянч иборалар

Ҳукукий бошқариш, биржа устави, арбитраж комиссияси, улгуржи савдо, биржа шартномаси, биржа қафолати, опцион битимлар, маҳаллий орган, кредит ташкилотлари, хайрия ташкилоти, устав капитали, дивиденд олиш.

Назорат учун саволлар

1. Товар биржаси савдоси қандай ҳуқуқлар асосида ташкил этилади?
2. Биржа битимлари қандай руйхатдан утқазилади?
3. Опцион битимлар биржа товарларини етказиб беришда қандай мажбуриятларга эга?
4. Биржа ташкилотларида биржа аъзоларининг катнашиши қандай қоидалар асосида олиб борилади?
5. Биржа фаолиятида лицензия қандай рол уйнайди?
6. Биржа қонунида қурсатилганидек биржа аъзоларини қандай категорияларга ажратиш мумкин?
7. Давлат комиссари қандай вазифаларни бажаришга ҳақли ?
8. Фонд биржасининг асосий максоди нимадан иборат?
9. Кимматли коғозлар бозори савдосини ташкил этиш фаолияти деб нимага айтилади?
10. “Кимматли коғозлар бозори ҳақида “ти қонун қачон чиққан?

Асосий адабиётлар

1. Биржа ва биржа ҳақидаги қонун. Тошкент. 2002.
2. Қушма қорхоналар ҳақидаги қонун. Тошкент. 2002.
3. Марн Майкл. Ценовое преимущество. - М.: Альпина-Бизнес Букс, 2004.
4. Салимжанов И.К., Португалова О.В., Новиков В.Е. и др. Цены и ценообразование. - М.: ТК Велби, изд-во проспект, 2004. - 360 с

Мавзу 4. Биржа фаолиятининг функцияси

1. Биржа фаолиятининг функциялари ҳақида тушунча.
2. Биржа фаолиятининг ахбороти.
3. Биржа савдогарчилиги ва биржа сугуртаси.
4. Республика қорхоналари ва чет эл қорхоналари орасида ҳужалик алоқаларини амалга ошириш.

4.1. Биржа фаолиятининг функциялари ҳақида тушунча.

Биржа ва брокерлик идоралари, одатда, кенг доирадаги фаолият турларини амалга оширади. Аввало улар савдо битимларини тузиш, улгуржи савдони ташкил этиш ва амалга ошириш бўйича жуда қўп хилдаги воситачилик хизматларини бажарадилар. Одатда улар қатта ҳажмда наширётчилик фаолиятини олиб борадилар. Биржа бюллетенлари, қўлланмалар, меъёрий ҳужжатлар ва бошқаларни чиқаради. Булардан ташқари улар турли хил товарлар, баҳолар бозори, қелғуси даврга бўладиган талаб ва тақлифни узғариш

холати тугрисидаги маълумотларни туплайдилар, урганадилар. Биржалар кенг доирада консультация, маслаҳат бериш ва шу каби хизматларни бажарадилар. Улар билан яхши доимий муносабатларни саклаб туриш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда корхоналар биржалар билан маълум хил шартномалар тузишлари мумкин.

Биржалар ва брокерлик идоралари фаолияти факат шулар билан копланиб қолмайди. Улар қўпгина маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар ва хизматларни бажариш соҳасида жуда қўп хилдаги фаолият турларини бажара оладилар, қўшма корхоналар яратадилар, сугурта, молия-кредит ва коммерция операцияларини бажарадилар. Қўп ҳолларда биржа ва брокерлик идоралари қўп қиррали фаолиятни амалга оширувчи ташкилотдир. Шунинг учун уларни яратишда ана шу қўп қиррали фаолиятни имконият бўйича Уставда акс эттириш зарур.

Брокерлар ва биржа миқозлари шунинг ёдда тутишлари зарурки, биржа анчагина катта ҳудудига эга. Биржалар ўз Уставида ҳудуд доирасида фаолиятнинг тартиб ва қоидаларини белгилашга ҳақлидир. Уларга риоя қилмаслик ёмон салбий оқибатларга олиб келади.

Биржалар, шунингдек, ўзида сотиладиган товарлар рўйхатини аниқлаши, хусусий биржа стандартларини, ухшаш биржа контрактларини ишлаб чиқиши, биржадаги талашув-тортишув (қелишмовчиликлар) бўйича қарорлар қабул қилиши, вақтинча савдони тўхтатиб қўйиши, ўз хизмати учун туловлар белгилаши, Уставни ва савдо қоидаси, шунга ухшашларни бузганлиги учун санкциялар юклаши мумкин. Аммо ҳар бир биржа шу ва бошқа масалаларни ўзича ҳал этиши мумкин. Демак, турли хил биржалардаги қоида ва талаблар бир хил эмас. Яна шунинг айтиш қеракки, биржа ва уларда амал қилаётган брокерлик идоралари мустиқ ҳудудий шахс ҳисобланадилар. Улар ўз фаолиятларида ўзвий боғлиқдирлар, лекин бир-бирларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар.

Биржа функцияларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида савдони олиб бориш ва ташкил этишни автоматлаштириш программалари йўлга қўйилган. Ҳозирги вақтда қўидаги функциялар автоматлаштирилган:

- савдога тушаётган буюртмаларни йиғиш ва рўйхатга олиш;
- биржа қоидаларига риоя қилган ҳолда буюртмаларини тўғри қўбул қилиш устидан назорат;
- брокерлар билан миқозлар алоқасини ташкил этиш;
- талаб ва тақлифни қондира оладиган буюртмалар рўйхатини йиғиб бериш;
- биржа хизматларига ва брокерлик фирмаларига қеракли ахборотларни етказиш;

- савдо олиб бориш жараёнида қеракли маълумотлар етказиб туриш (савдога қўйилган товарлар ҳақидаги маълумотлар чиқариш);

- ахборотларни таблода чиқариш; биржа қенгашининг ҳулосаларини қўрсатиш; биржа фаолиятидаги турли хил товарлар рекламаларини эълон қилиш; битим тузишни назорат қилиш; битим тузилган вақти ҳақида ахборот

бериш; архив материалларини олиб бериш; бошка биржалардан қабул қилинган буюртма асосида битимлар тузишни ташкил этиш.

4.2. Биржанинг ахборот фаолияти.

Ахборотнинг тақдим этилиши савдо қатнашчилари учун қатта аҳамиятга эга.

Битимлар тузилганлиги ҳақидаги тулик, аниқ, уз вақтида келган ахборот бозор шароитини таҳлил этиб тугри қарорларга қилишга ёрдам беради.

Биржа ахбороти хорижий ва (сводная) бўлади.

Хорижий ахборот – бу биржадаги сунги битимлар ҳақидаги ахборотдир. Ушбу ахборот жорий пайтдаги вазиятни тез баҳолаш учун зарур. Қуп биржаларда бу ахборот таблоларда югурувчи қатор сифатида чиқади ва “тиккер ахбороти” деб аталади. Фонд биржаларда ушбу ахборот қуйидаги маълумотларни қурсатади: компания белгиси; акция тури; битимдаги акциялар сони ва бир дона акция нархи. “Тиккер ахборот” номаси бўйича бозордаги вазиятни аниқ таҳлил қилиб бўлмайди, шунинг учун ахборотни индивидуал ахборот тизимидан олгани маъқулроқ. ММВБ давлат қиска муддатли қупонсиз облигация бўйича савдо қатнашчилари компьютердан қуйидаги маълумотларни олади:

- облигацияга талабнинг жорий нархи.
- облигацияга тақлифнинг жорий нархи.
- очиш нархи.
- жорий қуннинг энг қаланд нархи.
- кейинги қуннинг ёпиш нархи.
- ҳозирги пайтдаги сунги нарх ва очиш нархи орасидаги фарқ.
- ҳозирги пайтдаги қойда.
- савдо тизимидаги резерв қилинган қом-ашё объёми.
- ҳозирги пайтдаги тузилган битимларнинг объёми.

Жорий ахборот тижорат қирини уз ичига олиб унга рұхсат қакатгина савдо қатнашчиларига берилган.

Маълумот ахбороти – бу биржа қунининг натижаларини қурсатади. Савдо натижалари бўйича савдо қатнашчилари, маълум бирликдаги қимматбаҳо қогозларнинг обороти ҳақидаги маълумотларни; битим қарорлари – сунги; минимал; қисимал; қотиб олиш ва қотишнинг ёпилиш қотировқаси; тузилган битимлар сони. МАълумот ахборотидан савдо қатнашчилари техник таҳлил қилиш учун қойдаланади. Олинган маълумотлар асосида кейинги биржа савдоларидаги ҳаракатини аниқлаб олади.

Ривожланган фирмалар ахборотнинг қомонавий тури бўлган рекламаларни ташкил қилишда ва маҳсулотни бозорда туликлигича қотилишида маркетингнинг турли қил усулларида қойдаланилади. Бунга шу қилдаги маҳсулотни қотишда қатнашувчи қилер ва қаридорларни ахборотларини ҳисобга олишлари қиради. Қотиш ишлари турли қил равишда ташкил қилинади. Узининг қаридорларини ёқи янги бозорни ташкил қилиш осон масала эмас. Бу маҳсул тайёрланган реклама ёрдамида маҳсулотни қагазинда қойлаштирилишига ёқи савдо усулига қос қилиши қерак. Қар бир ишлаб

чиқарувчи маълум турдаги товарни сотишда куйидаги саволга аниқ жавоб бериши зарур: Қандай қилиб бу товарни тақсимлайман ва қупрок фойда келтирадиган даражада сота олишим мумкин? Бундай ҳолатда ҳар доим ҳам билимдон воситачи ёки маслаҳатчи хизматидан фойдаланмасдан бўлмайди.

Рекламадан ташқари маркетингда маҳсулотни бозорда тарқатиш муҳим аҳамият касб этади. Агар сиз маълум турдаги бозор сигментини танлаб олган бўлсангиз, бу билан бирга сиз дилер ва савдо воситачилари билан ишлаш усуллариини белгилаб олишингиз, янги савдо бошқармаларига уз маҳсулотларингизни курсата билишингиз ва бозорга олдиндан чиқарилган маҳсулотларни сотишда янги усулларни топа билишингиз керак.

Дилер билан муносабатда бўлганда унга уз даромадингизни бир қисмини ваъда қилиш билан уни қизиқтиришингиз мумкин. Дилернинг ишлаш фаолиятини тартибга солиш усуллари ичида буюртма ҳажми ошганда маҳсулот баҳосини пасайтириш, қушимча реклама харажатларини бир қисмини коплаш, дилер таклифи билан қурғазмаларда маҳсулотларни қурғазмага қуйиш усуллариини фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Янги маҳсулотни бозорда сотиш учун дилерларга ёки истеъмолчиларга бепул, шу маҳсулот туридан фойдаланишга имконият яратиб бериш учун турли хил усуллар қулланилади. Олдиндан ишлаб чиқарилган маҳсулотни бозорда сотишда буюртмачиларга имконият яратиб бериш усули кенг қулланилади. Бозорда уз маҳсулотларига истеъмолчилар томонидан қизиқишини ортириш учун уларга янги турдаги маҳсулотларни таклиф қилиш ва қуп маҳсулот сотиб олганда маълум даражадаги имтиёзлар яратилиб берилади, масалан бир турдаги маҳсулотни сотиб олиш билан бирга иккинчи маҳсулотни текинга харид қила олиш имкониятини беради.

Бугунги кунда сотиш тармогини такомиллаштиришда қупгина янги кашфиётларни, компанияни инновацион фаоллигини таъминлаб бериш талаб қилинади. Яқин кунларда рекламанинг асосий ҳажми газета ва журналларга тугри келар эди. 40-йилларда рекламанинг асосий канали бўлиб телевидение ҳисобланар эди. 1982 йилдан бошлаб АКШ тижорат телевидениясида янги эра бошланди. "Хоум, Шопинг, Нетворк" (ХШН) компанияси тузилди, бу компания телевизорни реклама воситасидан савдо марказига айлантирди. Эндиликда АКШда товарларни сотиш, танлаш, буюртма бериш, ҳатто савдолашишни уйдан чикмасдан амалга оширишни ташкил қилиб берди. ХШН Флорида штатида жойлашган ва чакана савдо қорхонаси бўлиб ҳисобланади, харидорларга теленамойишлар орқали маҳсулотларни кенг ҳажмда таклиф қилади. ХШН маълумотларига қараб, телетомашабинлар телефон орқали товарларни сотиб оладилар (телефондаги суҳбатлар - бепул, ХШН ҳисобидан).

Бутун давлат миқёсида 24 соат мобайнида ХШНнинг 2 та спутник канали хизмат курсатади. Ҳозирги пайтда бу телекурсатувлар қабель телевиденияси орқали намойиш қилиниши мумкин. Р.Шпеер бошқарма раиси ва И.Л.Паксон ХШН президенти уз компанияларини юқори натижаларини қуйидагича курсатиб бердилар: Биз тажрибада қуп тадбирқорлар орзу қилган фаолиятни амалга ошира олдик. Биз мутлақо янги тармокни ишлаб қикдик. Лекин, тармок сардорлари сифатида бундан доимо енгилгина фойдаланиб келмадик, биз янги

ва янги истеъмолчи-харидорлар учун мустахкам асос яратиб келдик, корпоратив инфраструктурани ташкил килдик.

Хозир бозор иктисодиёти шароитида янада замонавий ахборот воситалари, яъни компьютерлар, интернетлар оркали ана шундай операцияларни амалга ошириш ишлари янада авж олди.

4.3. Биржа савдогарчилиги ва сугурталаш.

Савдогарчилик - бу бозор савдосида нархнинг узгаришидан оладиган фойдани билдиради. Бу бизнинг максадларимизга тугри келади. Энг машхур савдогарлар “айик” биржасида фаолият курсатиб, улар акция сотувчилар, яъни шу вақтнинг узида фойда олиш учун эмас, балки кейинрок фойдага эга булишни режалаштирган шахслардир. Савдогарлар акцияни нархи тушган пайтда сотиб олиб, кейинрок уларни кимматроқка сотишни кузда тутадилар. Савдогарлар асосан купрок товар биржаларида савдогарчилик билан шугулланиб, бугдой, шакар, какао ёки асал каби махсулотларни сотиш билан шугулланадилар.

Фьючерс – бу олдиндан келишилган нарх асосида махсулотларни кейинрок етказиб бериш келишуви хисобланади.

Яна савдогарларнинг бошқа турларидан бири истеъмолчилар булиб, улар газетада шакар нархини ошишини эшитиб, омборга бир йиллик захира сифатида шакарни гамлаб куяди ва унинг нархи яхшигина ошганига ишонч хосил килиб уни кимматроқ нархда сотади ва натижада анча фойдага эга булади. Аксинча, агар шакарнинг нархи тушса, у юткизади. Уларнинг бойлиги ана шундай махсулот нархини ошиши ёки камайишига боглик булиб қолади.

Яна савдогарларнинг шундай турлари мавжуд, масалан банк куйилмаларидан фойдаланадиган шахслар.

Реклама асосида огохлантириш, яъни махсулотлар нархини ошиши ва пасайиши хақидаги маълумотлар асосида ҳам иш курувчи савдогарлар мавжуд. Масалан, бензин нархи бу ерда ҳамма ердаги бензинга нисбатан арзонлигини эшитган савдогар бензинни сотиб олиб, нарироқдаги жойда кимматроқ сотиш оркали фойдага эга булади.

Куп инсонлар узлари билмаган холда савдогарчилик қиладилар ва уларни фойда кетидан кувувчилар деб атайдилар.

Сугурталаш – бу жисмоний ва фьючерс бозорларида динамикадаги баҳога асосланувчи нархни нокулай узгаришини олдиндан сугурталаш тушунилади.

Сугурталаш ва савдогарчилик биржада амалга ошириладиган жараён булиб, улар бир-биридан фарк қилишига қарамай бир-бири билан узвий боглиқдир. Сугурталашни савдогарчиликсиз ва аксинча, савдогарчиликни сугурталашсиз тасаввур қилиш қийин.

Биржада сугурталашни корхона, ташкилотлар шу билан бир вақтда аниқ товарлар бозори қатнашчилари булган ишлаб чиқарувчилар, савдогарлар амалга оширадилар. Амалиётда сугурталаш билан шугулланувчи субъектлар биржа савдогарчилиги билан боглиқ фаолият субъекти орасида қатъий

чегараланиш мавжуд эмас. Аник товарлар бозори иштирокчилари биржа савдогарчилиги билан шугулланадилар ва бозор хужалигида олинган фойда биржанинг кайси жараёнларини амалга оширишдан катъий назар мақсадга эришилади.

Сугурталаш – бу аник товарлар бозорида сотишдан олинган фойдадан курилган зарарни узи коплашни мақсад килиб куяди.

Умуман биржа савдоси – шу савдода иштирок этувчи ҳамма шахс ва ташкилотларга бошқа амал килаётган тижорат шакллари асосида куп фойда олишни мақсад килиб куйган тижорат фаолиятини камраб олади.

Сугурталаш икки томонлама хусусият, яъни бир вақтнинг узида товарнинг аник бир нархига шу товарнинг нархига фьючерслик шартнома асосида унинг нархи белгиланиши катта аҳамият касб этади. У аник товарлар бозори билан биржа бозоридан фьючерс контракти уртасидаги тугри алокани таъминлайди.

Сугурталаш – бу аник товарлар бозоридаги савдода зарарни коплаш функциясини бажаради (масалан, товарларни саклаш).

Сугурталаш техникаси куйидагича олиб борилади:

Чакана товар сотувчиси нархни тушиб кетишини олдини олиш мақсадида сугурта килишга ҳаракат килади ва товарга тузилган фьючерс шартномасини биржада сотади. Сотувчи нархи тушган фьючерс контрактини сотиб олади ва аник товарлар бозорида савдо пулини ололмаган кисмини фьючерс бозори тулашга мажбур булади.

Шундай килиб, сотувчи фьючерс бозорида товарларни сотиш натижасида, 1 январга олдиндан мулжалланган савдо пулини олишга мувофик булади.

4.4. Республика корхоналари ва чет эл корхоналари орасида хужалик алокаларини амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тугрисидаги Конунга биноан Ўзбекистон Республикасида мулк:

- хусусий мулк;
- жамоа (ширкат) мулки;
- давлат мулки;
- хорижий фукаролар, ташкилотлар, давлатлар, шу жумладан ҳукукий ва жисмоний шахслар мулклари шаклларида намоён булади.

Ўзбекистон Республикасида корхоналар тугрисидаги конунга мувофик мана шу мулк шакллари асосида корхоналарнинг ҳар хил турлари барпо этилиши мумкин. Булар ижара корхонаси, кичик корхона, хусусий корхона, хиссадорлик жамияти ва кушма корхоналардир.

Чет Эл инвестициялари, халқаро бирлашмалар ва ташкилотлар иштирокидаги корхоналарни, шунингдек, таркибий булинмаларини ташкил этиш ва бу корхоналарининг фаолият таркиби тугрисидаги Низомга биноан мулк ўзбек ва чет эл ҳукукий шахслари ҳамда фукаролари иштирок этувчи

корхоналар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги кушма корхоналар ҳисобланади.

Кушма корхоналар:

- Янги ҳукукий шахсни ташкил этиш;
- Ўзбекистон Республикасининг ишлаб турган корхоналарида чет эл ҳукукий шахслари ва фуқаролари уз ҳиссасини кушиш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳукукий шахслари ва фуқаролари томонидан хорижий корхонада уз ҳиссасини кушиш орқали ташкил этилади.

Кушма корхоналар бевосита ўзбек ва хорижий иштирокчилар томонидан ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида кушма корхона ташкил этиш ёки асосий фондларининг киймати 20 миллион АҚШ доллариға тенг булган Ўзбекистон корхонаси акциялари ёки пакетни хорижий инвесторға сотиш йули билан ишлаб турган Ўзбекистон корхонасини кушма корхонаға айлантириш тугрисидаги қарори ўзбек иштирокчиси томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг розилиғи билан қабул қилинади.

Бир ёки бир неча Ўзбекистон ҳукукий шахслари ва фуқаролари ҳамда бир ёки бир неча хорижий ҳукукий шахслар ва фуқаролар кушма корхонанинг иштирокчилари бўла оладилар. Кушма корхона низомий жамғармасида Ўзбекистонлик ва хорижий иштирокчиларнинг ҳиссалари улар уртасидаги қелишув бўйича белгиланади. Хорижий иштирокчилар ҳиссалари ёки пайларини сотиб олишда Ўзбекистонлик иштирокчилар устун ҳуқуқға эға бўладилар.

Кичик корхона қайта ташкил этилаётганида унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари меросхурларға утади. Кичик корхона тугатилган тақдирда ёки ундан чиқиш чоғида кушма корхона мулкидаги уз ҳиссасини тугатиши ёки чиқиш пайтидаги қолдиқ киймати бўйича нақд пул ёки товар шаклида қайтариб олиш ҳуқуқиға эға бўлади.

Муассасалар томонидан корхона низомнинг жамғармасиға ҳисса сифатида қушилган мулкнинг киймати Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунлариға биноан, ақлий мулк киймати эса қонунда белгиланган тартибда мустақил эксперт комиссияси томонидан баҳоланади. Хорижий сармоя иштирокидаги корхона низомий жамғармасининг миқдори минг АҚШ долларидан қам бўлмаслиғи қерак. Ҳиссанинг киймати Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг кушма корхонани ташкил этиш қуйидаги қурси бўйича сумға айлантрилиб ҳисобланади. Ағар Ўзбекистон томонидан давлат мулки шаклидаги корхона ёки низомий жамғармасида давлат мулкнинг ҳиссаси булган корхона кушма корхонанинг муассаси сифатида қатнашаётган бўлса, у кушма корхона низомий жамғармасиға топширадиган мулкни бериш ва баҳолаш масалалари Ўзбекистон Республикаси давлат мулк қумитаси ёки унинг ҳудудий идоралари билан қелишиб олиниши қерак.

Муассасалар, корхоналар томонидан уларни кушма корхоналар низомий жамғармасиға ҳиссалари ҳисобидан Ўзбекистон Республикасиға олиб қелинаётган усқуналар, материаллар ва бошқа мол-мулк бож туловларидан озод қилинади.

Кушма корхоналар иктисодиёт таянчидир. Шу сабадан чет эл сармояларини Ўзбекистонга олиб келишга аҳамият берилмокда. Масалан, 1998 йилда 11 миллион АКШ доллари сарфланиб Ўзбекистон-Канада ҳамкорлигида курилган “Друппа Дизайн” кушма корхонаси ҳам юксак унум билан ишламокда. Ёки Германиянинг “аппател” фирмаси томонидан 9,5 миллион немис маркаси эвазига жихозланган йирик телефон станцияси туфайли бугун наманганликлар дунёнинг хохлаган бурчаги билан бемалол гаплашиш имкониятига эга булди. Бундай мисолларни яна куплаб келтириш мумкин.

Мустакил ривожланаётган Ўзбекистон Республикасида кушма корхоналарнинг ривожланиши муносабати билан уларнинг кушма фаолиятидаги хисоб амалиёти ва улар фойдаланилаётган хисоб усулларини халқаро стандартлар асосида белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга.

Хисоботнинг халқаро стандарти бўйича ҳукуматлараро ишчи гуруҳлар экспертларининг тан олишига кушма корхоналар уч гуруҳга булинади: биргаликда назорат қилувчи булимлар, операцияларни биргаликда назорат қилувчи ва активларни биргаликда назорат қилувчилар.

Операцияларнинг ва активларнинг биргаликда назорат қилувчиларнинг ҳисоби бўйича ҳеч қандай муаммо йук, чунки бу тоифа кушма корхоналар мустакил тузилма эмас. Операцияларни биргаликда назорат қилувчи корхоналарнинг ҳар бири ўз ресурслари ҳисобидан кушма корхоналар доирасида ўзига бириктирилган ишларни бажаради. Олинган фойда қатнашувчилар орасида шартнома асосида тасдиқланади.

Иш фаолиятини биргаликда назорат қилувчи корхоналар ҳуқуқий шахс булмаса ҳам, кушма лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида ўз ресурсларини бирлаштириб, бошқарув вазифаси қатнашувчиларининг бирига юклатилади ёки кушма бошқарув органи тузилади. Бу тоифа кушма корхоналарнинг аксарияти қазилма бойлик ишлаб чиқаришларида ташкил этилиб, бошқалардан фарқли уларок, унинг ҳар бир қатнашчиси фаолларининг маълум бир булинмас қисмига эга булади. Лойиҳаларни бажариш билан боғлиқ булган харажатлар қатнашчилар орасида қилишилган ҳолда тақсимланади. Ҳар бир қатнашувчи кушма корхона ишлаб чиқарган маҳсулотнинг маълум бир қисмига эга булади. Бундай корхоналарнинг ҳар иш фаолиятини биргаликда назорат қилиш билан боғлиқ булган муаммоларни мустакил ҳужжатлаштириб ҳисобга олиб борадилар.

Биргаликда назорат қилувчи тузилмаларда қатнашувчилар корхонаси алоҳида иктисодий бирликни ташкил этиб, ҳуқуқий шахс ҳисобланади ва узининг ташкилий сугуртасига эга булади.

Қатнашувчиларнинг корхона капиталидаги улуши, уларнинг фойдани тақсимлаш ва корхонанинг иктисодий сиёсатида қатнашиши кушма корхоналар тугрисидаги шартнома билан белгиланади. Бу тойифадаги кушма корхоналар қайси мамлакатда ташкил қилинган булса, бухгалтерия ҳисобини юритишда, шу мамлакат ҳисоб принципларидан фойдаланади. Лекин халқаро даражада қабул қилинган ҳисоб принциплари бу ҳисобнинг асосини ташкил этиши керак.

Кушма корхоналарда катнашиши хисоби ва тегишли хисоботи кушма корхоналарнинг структура ва шаклидан катъий назар, хар бир катнашувчи кушма корхона фаолияти мазмунини акс эттириши мумкин.

Хулоса

Шундай килиб, биржалар кенг доирада маслахат бериш ва ана шу каби хизматларни бажарадилар. Улар билан яхши муносабатларни саклаб туриш максадга мувофикдир. Шу максадда корхоналар биржалар билан маълум тур шартномаларини тузишлари мумкин. Биржалар шу билан бирга купгина махсулот ишлаб чикариш, ишлар ва хизматларни бажариш соҳасида жуда куп хилдаги фаолият турларини бажара оладилар, кушма корхоналар яратадилар, сугурта, молия-кредит ва коммерция операцияларини бажарадилар. Куп холларда биржа ва брокерлик идоралари куп киррали фаолиятни амалга оширувчи ташкилотдир. Шунинг учун уларни яратишда ана шу куп киррали фаолиятни имконият буйича Уставда акс эттириш зарур.

Биржа махсулотларининг муҳим таърифи булиб нарх навони белгилаш шarti хисобланади. Коида буйича биржада савдо катта булмаган ишлаб чикариш ҳукукига тегишли булган махсулотлар ёки истеъмол буюмлари олиб борилади. Биржа савдоси бозорларида эркин нарх талаб ва таклиф асосида олиб борилади. Нархни эркин шакллантирмасдан уларнинг доимий тебраниши, ҳеч булмаганда катта булмаган бозор сектори махсулот биржасини шаклланишини тасаввур килиш кийин.

Биржа функцияларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида савдони олиб бориш ва ташкил этишни автоматлаштириш программалари йулга қуйилган.

Чакана товар сотувчиси нархни тушиб кетишини олдини олиш мақсадида сугурта килишга ҳаракат килади ва товарга тузилган фьючерс шартномасини биржада сотади. Сотувчи нархи тушган фьючерс контрактини сотиб олади ва аник товарлар бозорида савдо пулини ололмаган кисмини фьючерс бозори тулашга мажбур булади

Таянч иборалар:

Биржа, савдо битимлари, воситачилик хизматлари, бюллетень, норматив ҳужжатлар, биржа миқозлари, савдо воситачилик фаолияти, дилер, биржа кенгаши, эркин нарх.

Назорат учун саволлар:

1. Биржа фаолияти функцияси деганда нимани тушунасиш?
2. Республика корхоналари ҳамда чет эл корхоналари орасида ҳужалик алоқаларини амалга ошириш?
3. Кушма корхоналар қандай ташкил этилади?
4. Кенг доирада маслахат хизмати қандай ташкил этилади?
5. Савдогарчилик ва сугурталаш деганда нимани тушунасиш?
6. Чакана товар сотувчисининг функцияси нимадан иборат?
9. Кичик корхона қайта ташкил этилаётганида нималарга эътибор бериш лозим
10. Нарх-навони белгилаш шarti нима?

Асосий адабиёт.

1. Дж.М.Эванс. Б.Берман. “Маркетинг” М.2002.
2. О.Штиллих Биржа и её деятельность. Санкт Петербург. Братство.:2002
3. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
4. Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие.Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.
- 5.Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие.М.: МЭСИ, 2004.

Мавзу 5. Биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш.

1. Биржа структураларини ташкил этиш.
2. Биржа фаолиятини ташкил этиш.
3. Биржанинг бошқарув органлари.
4. Биржа савдо ташкилотчиси сифатида.
5. Биржа инфраструктурасини ташкил этиш.

5.1. Биржа структураларини ташкил этиш.

Биржа кенг доирада хилма хил ахборот – воситачилик хизматини курсатиб, улгуржи савдони ташкил этади ва савдо битимларини тузишда кумаклашади. Биржа давлат, хусусий ва акционерлар жамияти турида фаолият курсатади. Биржа бошқарувининг олий органи булиб акционерларнинг Умумий мажлиси хисобланади ва у бир йилда бир марта утказилади.

Биржага рахбарлик қилишнинг энг олий органи биржа аъзоларининг (акционерларнинг) умумий йигилиши (мажлиси) хисобланади. Бу йигилиш бир йилда бир марта бўлади. Йигилишлар уртасидаги фарқ, одатда 15 ойдан ошмайди. Умумий йигилиш қуйидаги масалаларни ҳал этади:

- Уставни тасдиқлайди, унга узгаришлар ва қушимчалар киритади:

- Биржа Кенгаши тугрисидаги Кулланмани тасдиқлайди,

қушимчалар ва узгаришлар киритади:

- шуъба корхоналар ва бошқа алоҳида фирмаларни, бўлинмаларни яратади ва зарур ҳолларда тугатади:

- Директорлар кенгаши (Биржа кенгаши) га тушган шикоятларни қуриб чиқади:

- биржа фаолияти натижалари тугрисидаги йиллик ҳисоботларни, тафтиш комиссияси ҳулосаларини, даромад ва зарарлар ҳисобини тасдиқлайди.

Умумий йигилишлар орасидаги энг олий орган рахбарлик органи булиб, Биржа Кенгаши ҳисобланади. Унинг сони ва ҳар бир шахс бўйича таркибини акционерларнинг умумий йигилиши белгилайди. Биржа Кенгаши зарур бўлмаган барча масалаларни ҳал этади. Унинг ҳуқуқлари махсус кулланма билан белгиланади. Биржанинг қундалик маъмурий - ҳужалик ва тижорат фаолиятларига маъмурият рахбарлик қилади.

Биржа қуйидаги вазифаларни бажаради:

- биржа савдо-сотикни утказиш учун шароит яратиб бериш:

- биржа операцияларини тартибга солиб бориш:

- товарларга булган талаб ва таклифлар нисбати асосида нарх-навони белгилаш:

- биржа аъзолари ва мижозларига ташкилий йусиндаги ҳамда бошқа тур хизматлар курсатиш:

- мунтазам равишда (хафтасига камида бир марта) нарх наво аникланишига, индексацияси ва узгаришига, савдо-сотик вакти, товарлар, битим хажмларини аниклаш.

5.2. Биржа фаолиятини ташкил этиш.

Биржа фаолиятини бошқариш ва ташкил этиш унинг Уставига мувофик амалга оширилади. Биржа уз бошқарувининг тузилишини, шакли ва услубларини мустакил белгилайди.

Биржа уставида куйидагилар белгилаб берилади:

- биржанинг номи ва тури:
- биржанинг манзилгохи:
- биржа фаолиятининг соҳаси ва мақсади:
- Устав фондининг миқдори, муассасалар томонидан фондга улушлар киритилишининг тартиби ва муддатлари.
- даромадни таксимлаш ва мулжалланган зарарларни коплаш тартиби:
- биржа муассасалари ва аъзоларининг мулкый жавобгарлиги:
- биржанинг бошқарув идоралари, уларни ташкил этиш тартиби ва уларнинг ваколатлари:
- биржа савдо-сотиги коидаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартиби:
- биржа аъзолигига қабул қилиш, аъзоликни вақтинча тухтатиб туриш ва тухташ тартиби, биржа аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- биржани қайта тиклаш, ташкил этиш ва тугатиш тартиби;
- биржа аъзоларининг (акционерлар, иштирокчилар) умумий йигилиши.

Мустакил давлатлар кенгаши, шу жумладан Ўзбекистондаги ва чет элдаги жисмоний ва юридик шахс ҳисобланганлар, куйидаги талабларни бажаргандагина улар биржа аъзолари бўлишлари мумкин. (Биржа ва биржа фаолияти тугрисидаги 1992 йил 2 июль Ўзбекистон Қонунининг 15-моддасида курсатилган).

Биринчидан, агар шу шахсларга тадбиркорлик билан шугулланиш қонунда ман қилинмаган бўлса;

иккинчидан, агар улар биржа Устави ва биржа Кенгаши аъзоларига қуйилган талабларга жавоб берса;

учинчидан, агар аъзоликка қирувчилар зарурий бадалларни ёки брокерлик урни учун туловларни тулай олсалар.

Биржа аъзолигига қириш факат биржа Кенгашининг розилиги билан бўлади.

Биржа ички ишларини бошқариш ва бошқа субъектлар билан ҳуқуқий ташки алоқаларни урнатиш учун биржанинг раҳбар ташкилоти яратилади.

Улар қуйидагилардан иборат:

биржа қумитаси, кенгаши ёки биржа уставида курсатилган бошқа ташкилотлар (Бошқарув идораси, бошқарма, тафтиш комиссияси, Арбитраж. Ҳисоб палатаси, Руйхат қумитаси, савдо коидалари бўйича Қумита ва бошқалар).

Уларнинг фаолиятлари махсус меъёрий ҳужжатлар, Устав, биржа қарорлари ва қулланмалари билан тартибга солинади

5.3. Биржа бошқарувининг органлари.

Биржа бошқаруви органлари жамоа ва стационар структурадан ташкил топади.

Биржа совети билан бир вақтда биржа аъзоларининг Умумий мажлисида Ревизия комиссиясини сайлайдилар ва у биржанинг молиявий-хужалик фаолиятини назорат қилади.

Қимматли қозғалар бозорининг асосий элементи бўлиб фонд биржаси ҳисобланади. Фонд биржасининг функционал структу-раси қуйидаги принциплар асосида аниқланади:

1. Доимий фаолият курсатувчи бозорни яратиш;
2. Нархларни аниқлаш;
3. Молиявий инструментлар ва уларни айланиши, нархлар ҳақидаги маълумотларни тарқатиш;
4. Молиявий воситачиларнинг профессионал даражасини сақлаб, қутариб туриш;
5. Савдо-сотиқ қоидаларини ишлаб чиқиш.

1-чизма. Акционер жамиятини бошқарув хайъати.

Биржалар, умуман олганда, фойдасиз ассоциациялар булиб, улардан чиккан даромадлари куйидаги асосий омиллардан ташкил топади:

1. Савдо залида хар бир буюртмаларни бажаргани учун олинадиган солик;
2. Компанияларнинг акцияларини биржа варакасига киритиш учун олинадиган тулов;
3. Компанияларнинг листингларини яхши холатда ушлаб туришига ишлатиладиган компаниялар туловлари;
4. Компания структурасини узгартириш натижасида листингни узгартириш учун туланадиган туловлар;
5. Биржа аъзолигига кириш туловлари;
6. " Уринлар " сотуви ва бошкалар

Купинча биржалар ёпик турдаги акционерлик жамиятлари булади. Тошкент Республика фонд биржаси хам шу турга мансубдир. Биржа акционерлари акционерларининг умумий мажлисида катнашиб, у ерда овоз бериш йули билан биржа бошқарувида катнашишлари мумкин. Акционерларнинг умумий мажлиси одатда бир йилда бир марта булиб, у ерда асосан акционерлар узгариши, назорат совети таркиби, дивидентлар сиёсати ва шунга ухшаш масалалар куриб чикилиши мумкин. Лекин биржанинг хар кунги бошқариш, унинг сиёсатини ишлаб чикиш ва бажарилиши билан биржа совети, ёки биржа рахбарияти шугулланади. Яъни биржа рахбарияти биржанинг барча булимларини кундалик бошқарувчи органидир.

Секритариат биржа рахбарияти томонидан берилган топширикларни тайёрлаш, уларни булимларга етказиш ва булимлардан олинган ва келаётган маълумотларни рахбариятга етказиш билан шугулланади.

Биржа аъзоларини регистрация (кайд) килиш, брокерлик идораларини регистрация килиш ва уларни хисобини олиб бориш шу ном билан аталувчи булим томонидан юритилади.

Экспорт комиссияси кимматли когозлар ва уларнинг элементлари (унсур) ни экспертиза килиб, уларни котировка ва биржа савдосига киритилишига санкция беради. Экспертиза кимматли когозларни чикарувчиларининг маънавий бухгалтерия маълумотларига асосланган компьютерларда олиб бориладиган мураккаб хисоб-китоблар оркали амалга оширилади.

Бу тахлил маълумотларига таяниб акция чикарувчининг кимматли когозларни чикарувчининг кимматли когозларини листингга киритиш ёки киритмаслик тугрисида маълумот беради ва карор кабул килинади.

Квалификация (малака) комиссияси брокерлар малакасини уларни биржа операциялари (кимматли когозлар операцияларида катнашиш мумкинлигини) аниклаб беради.

Котировка комиссияси биржада сотиладиган кимматли когозларни нархини белгилайди. Бу комиссия хам кимматли когоз чикарувчисининг молиявий курсаткичларидан кимматли когозларга нарх куйишда фойдаланиб, бу курсаткичларни узгаришига караб, улар (нархлар) ни узгартириб туради.

Маклериат булими катта булим булиб у вазифаларига кура 5секторга :

1. Буюртмалар қабул қилиш ва қайта ишлаш сектори брокерлар-дан у ёки бу эмитент қимматли қогозларини сотиш ёки олиш ҳақида берилган буюртмаларни олиб қайта ишлаб чиқади.

2. Савдони тайёрлаш ва утқазилуш сектори - савдога қўйиладиган қимматли қогозлар бўйича ҳужжатларни тайёрлайди ва савдони тартибли утқазилишини таъминлайди.

3. Шартномалар регистратсия секторида - биржада бажарилган шартномаларини регистратсия қилинади.

4. Ҳисоб палатаси - бажарилган буюртмалар суммасини ва улардан биржага тегишли қисмини аниқлаб беради.

5. Архив ҳамма ердаги қаб ҳужжатларни сақлаш билан шу-гулланади.

Ташқи иқтисодий алоқалар бўлими халқаро биржалардан маълумотлар олиш, чет эл инвесторлари билан ишлаш қаб ишлар билан шугулланади.

Эксперт аналитик бўлим - бутун қимматли қогозлар бозоридаги аҳволни таҳлил қилиб уни бошқариш билан шугулланади.

Ҳисобот бўлими - ҳар бир қорхонадаги сингари ҳисоб-қитоб билан ва унга боғлиқ чиқариладиган ишларни бажаради.

Худудий сектор - уз вазиқаларига қараб икки секторга :

1. Юридик хизматлар қурсатиш сектори - бу ерда барча қимматли қогозлар бозори қатнашчиларига юридик маслаҳатлар бериш билан асосан шугулланади.

2. Низолар қомиссияси - ҳар қил қимматли қогозлар билан боғлиқ низо ва тортишувларни қонуний ҳал этиб беради.

Биржа ҳужалиқ хизматли бўлимлари - барча биржа бўлим ва хизматчиларига ҳужалиқ хизматлари қурсатиб уларни ҳужалиқ товарлари билан таъминлайди.

Биржа Ўзбекистон Республикасининг Молия Вазирлигининг назоратчи вақили бўлади. У биржа фаолиятида биржа қонунлари ва уставларига риоя қилинишини назорат қилади. Қонунчилиққа риоя қилинмаган, этиқага зид иштироқчилар ҳаракати учун у қўйидаги қораларни қуриши мумкин:

- қимматли қогозларни чиқарилиши ва муаммоласини қисман бор ёки тухтатиб қўйиш;

- лицензияни тухтатиб туриш ёки ундан умуман маҳрум қилиб юбориш;

- суд органларига ишни ошириб юбориш.

Биржа савдоси икки йул билан олиб бўрилиши мумкин:

1. Таклиф этилаётган қимматли қогозлар ва уни нархи ва қони ҳақидаги маълумотлар овоз чиқариб эшитирилади.

2. Бу маълумотлар электрон тизимли терминлар орқали етқазилиб олинади.

Ҳозирда биринчи усул эскириб бўриб, иккинчиси қомиллашган ва қулайроқ бўлиб биринчисини сиқиб чиқармоқда.

Электрон савдо системаси уч мустақил леқин алоқадор система-лардан ташқил топади. Бу ерда бош марқазий система буюртмалар ориентация системаси билан боғланиб, у ердан маълумотлар олади. Уз навбатида буюртмачилар ориентация тизими қимматли қогозлар бозори

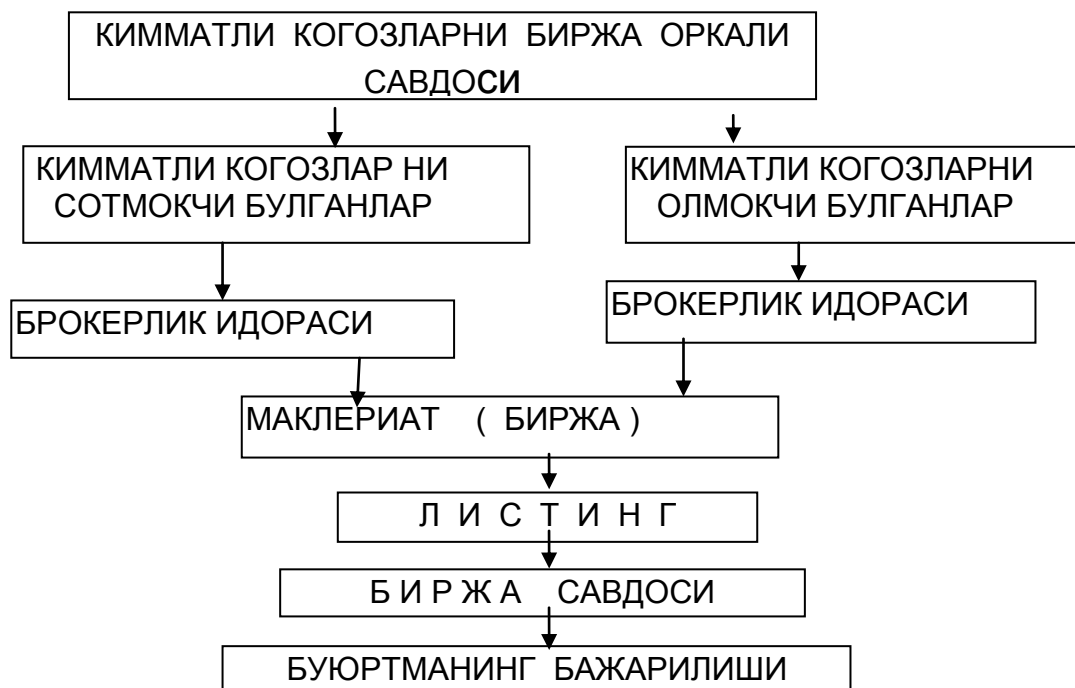
хакидаги асосий маълумотни таркатадиган компьютерлашган тизим билан боғланади.

Кимматли коғозларнинг савдо-сотик чизмаси куйидаги куринишга эга: Кимматли коғозлар эгаси (сотувчиси) брокерлар оркали сотишга буюртма беради, бу буюртма биржа маклериатига ҳам берилиши мумкин. Уз навбатида кимматли коғозларни сотиб олмољчи чиқариладиган шахс хали брокер оркали сотиб олишга буюртма беради. Бу ерда сотиб олувчи ёки сотмокчи чиқариладиган шахслар ва брокерлик фирмалари ъртасида буюртмага шартнома тузилади. Сотувчи буюртмасини брокерлар маклериатни буюмларидан сунг уни листингдан утказадилар ва савдодан олдин брокерларга топширилади. Бошқалар аралаша оладиган очик савдода сотиш ва сотиб олишга оширилади ва биржада регистрациядан утади. Савдодан кейин савдода сотик шартномаси тайёрланади ва сотувчи сотиб олувчига хизмат курсатаётган брокерлар оркали уларга бу шартнома нусхалари савдо отчетлари (хисобот) топширилади. Сотиб олинган кимматли коғозлар нархи тулангандан сунг банкка беш кун ичида кимматли коғозлар сотувчи хисобидан сотиб олувчи хисобига келиб тушади. Кейин сотиб олувчи акцияларни чиқарувчи билан боғланиб унинг регестр ишловчиси кимлигини аниқлайди ва мурожаат килиб куйидагиларни талаб кулади ва шундан кейин дивидентларни кутиш мумкин булади.

Республикамизда кимматли коғозлар буйича мутахассислар брокерлар куйидагича тайёрланадилар. Улар "Акционерлаштириш ва кимматли коғозлар операциялари" курсларини тугатиб сертификат оладилар.

Давлат мулк қошидаги кимматли коғозлар бозорини мувофиклаштириш ва назорат килиш марказининг имтихонларидан утиб кимматли коғозлар бозорида фаолият юритиш учун лицензия оладилар.

Улар Махсус Орган аттестацияларидан ҳам утиб туриши шарт.

2-чизма. Кимматли коғозларни биржа оркали савдоси таркиби.

5.4. Биржа савдони ташкил этувчи сифатида.

Биржа ва биржа фаолияти хақидаги Ўзбекистон республикаси Қонунида курсатилишича (10-модда) биржа савдо-сотикни ташкил этиш ва уни тартибга солиб туришга доир фаолият билан шугулланишга ҳақлидир. Биржа олди-сотди, савдо воситачилик фаолияти билан бевосита шугулланиши мумкин эмас. Воситачилик фаолияти асосан қайта сотиш, комисион, вакиллик ва брокерликлардан иборатдир. Қайта сотиш уз маблағи ҳисобига уз номидан, воситачи савдогар томонидан амалга оширилади. Комисион савдо комисионер деб аталмиш шахс томонидан комитент деб аталувчи топширик бўйича бажариладиган олди-сотдидир. Вакиллик товар эгаси номидан ва ҳисобидан олди-сотди билан боғлиқ юридик ва амалий ишларни ижро этади. Брокерлик – сотувчи ва харидор уртасидаги алоқани урнатиш билан боғлиқ вакиллик фаолиятидир. Мулкчиликнинг барча шаклдаги корхоналар, ташкилотлар, ҳужалик уюшмалари, брокерлик ва дилерлик фирмалари (идоралари), брокерлар, дилерлар, бошқа юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан чет эл юридик ва жисмоний шахслари биржа фаолиятининг иштрокчилари ҳисобланади.

Биржа товарларига куп ишлаб чиқариладиган, бир хил сифатга эга булган, сифат белгиларини солиштириш мумкин булган товарлар қиради. Савдо бир канча товарларни узаро алмаштириш натижасида уларнинг намунаси ва сифатини таърифлаш асосида олиб борилади.

Товарларни қайта сотиш билан савдо уйлари, экспорт ва импорт, чакана савдо фирмалари, импортер кабилар шугулланади. Масалан, АКШда 240 мингдан ортиқ савдо воситачилик фирмалари булиб, уларда 2,6 миллион киши ишлайди. Бу фирмалар товар хиллари, хизмат турлари бўйича ихтисослашиб иш курадилар. Пахта бозорида “Андерсон” ва “Клейтон” фирмалари, галла бозорида “Каргил”, “Континентал Грейн” каби фирмалар мавжуд. Машхур фирма ҳисобланган “Луис Дрейфус” Францияда жойлашган. У галла, усимлик ёғи, кофе, чорва савдоси билан шугулланади, 1,5 миллион тонна юк ташувчи 50 та кемалари бор, жаҳондаги йирик хусусий банклар Билан боғланган, биржа савдосини ҳам олиб боради.

50-йиллар охирига қадар факат тез бузилмайдиган маҳсулотлар биржа товарлари ҳисобланар эди. Бирок илмий техника тараққиёти ютуқлари натижасида биржага тез бузиладиган маҳсулотларнинг алоҳида турлари киритилди.

Биржа маҳсулотларининг муҳим таърифи булиб нарх навони белгилаш шarti ҳисобланади. Қоида бўйича биржада савдо катта булмаган ишлаб чиқариш ҳудудига тегишли ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ёки истеъмол буюмлари олиб борилади. Биржа савдоси бозорларда эркин нарх талаб ва таклиф асосида олиб борилади. Нархни эркин шакллантирмасдан уларнинг доимий тебраниши, ҳеч булмаганда катта булмаган бозор сектори маҳсулот биржасини шаклланишини тасаввур қилиш қийин.

Шуни таъкидлаш лозимки, "маҳсулот" термини замонавий қонуншуносликда жуда кенг маънони беради. Буларга ҳам ушлаб буладиган

моддий нарсалар ҳам кузга куринмайдиган, ушлаб булмайдиган нарсалар, жумладан хизматлар, ҳуқуқлар, фойзалар киради. Шунинг учун замонавий савдо биржаларида нафакат моддий нарсалар савдоси, балки номоддий кийматлар (баҳо индекслари, банк фойзалари, ипотека ва хоказолар) савдоси ҳам олиб борилади. Булар билан биржа битимлари 70-йиллар охирларида тузила бошланди.

Ушлаб буладиган, моддий нарсалар орасида биржа товарлари-нинг анъанавий етакчи гуруҳи кишлок хужалик маҳсулотлари булиб, 50-йиллар урталарида буларга биржа айланишининг 95 фойизи тугри келган. Ҳозирги вақтда аграр маҳсулоти ва ундан ишланган буюмлар биржа битимларининг ҳажми, деярли минерал хом ашё ҳамда ундан тайёрланган маҳсулотлар биржа битимлар ҳажми билан тенг.

Бу товарнинг икки гуруҳи йилига 3,5 трил. долл. булиб баҳоланган моддий нарсалар билан биржа айланишини таъминлайди.

Кенг истеъмолли товарлар ва машина техник маҳсулоти биржа битимлари, уларни сифатли хилма-хиллиги, ишлаб чиқаришнинг кичиклиги, техник параметрларнинг тез алмашилиши, маҳсулотни дифференциацияси, ишлаб чиқариш ва сотиш монополизациясининг юқори даражалилигини амалга оширмайди.

Сунгги 20-25 йилларда товар биржаларида 65 турдан зиёд моллар билан савдо олиб борилмоқда. Бунда 50 хил мол турлари билан доимий битим тузилади, колгани эса биржа айланмасига гох кириб, гох чиқиб кетадиган моллар гуруҳини ташкил этади. Жумладан биржа айланишидан фанер, тери, симоб, тухум, бодиринг, сарийёг ва шу каби моллар чиқиб кетди. Шу билан бирга биржаларда: алюминий, никел, бензин, мазут, пропан, апельсин шарбати концентрати, тирик йирик шохли моллар буйича битимлар тузилади.

Кишлоқ хужалиги маҳсулоти билан биржа жараёнлари умумий ҳажмидан киймат жихатидан 1,7 - 1,8 трил.долл. чиқариладиган, 20 фойиздан ортиқ донга, бугдой; маккажухори, арпа; 18 фойиз атрофида чорвачилик маҳсулотига; тирик йирик шохли моллар, тирик чучкалар ва бошқалар, 10 фойизгача ширин маҳсулотларга: шакар, кофе, какао, деярли 70 фойизи текстил хом ашё ва ундаги буюмларга: пахта, шоли, жун ва хоказолар, колгани эса - тахта, ёғоч, каучук, картошка ва бошқа қатор моллар кирган.

Операциялар ҳажми 1,8 - 1,9 трил.долл. булиб баҳоланган саноат хом ашёси ҳамда ундан қайта ишланган маҳсулот гуруҳида киймат жихатидан битимларнинг деярли ярмини: нефть, бензин, мазут, дизел ёкилгиси, пропан, 30 фойиз атрофида - қимматбаҳо металллар: олтин, қумуш, платина; 20 фойиздан ортиги - рангли металллар мис, алюминий қурғошин, никель ва бошқалар ташкил этган.

АҚШ ва Японияда анъанавий асосий биржа товарлари булиб кишлок хужалиги маҳсулотлари ҳисобланади. Сунгги йилларда қувватга эга булган ва қимматбаҳо металлларнинг аҳамияти сезиларли даражада ўсди. Буюк Британияда нисбатан қувватли ва рангли металлларнинг роли каттарок.

Ҳозирги вақтда бизнинг товар биржаларимизда турли хил маҳсулотлар сотилади ва сотиб олинади. Буларга қурилиш материаллари, металл ва металл

буюмлари, ҳисоблаш техникаси ва маиший электр аппаратлар, истеъмол моллари, кишлок хужалик маҳсулоти, нефть маҳсулотлари, асбоб-ускуналар ва товар гуруҳлари.

Биржада савдо-сотик аниқ коидалар асосида олиб борилади:

1. Савдо-сотиклар фақат воситачилар ёрдамида амалга оширилади. Булар жисмоний шахслар (дилер) ёки юридик шахслар, банклар, инвестиция компаниялари, брокерлик ташкилотлари булиши мумкин. Улар ишонч коғозлари орқали воситачилар (диллер, брокерлар) ҳаракат олиб боришади. Улар буюртмаларни бажарадилар ёки уз ташаббуслари билан уз маблағларига, кейин сотиб юбориш мақсадида қимматли коғозлар сотиб оладилар, ёки сотадилар.

2. Фонд биржасига қимматли коғозларни олиб бориш керак эмас, уларнинг мавжудлигини сертификат тасдиқлайди.

3. Фонд биржасида махсус котировка варагига қиритилган қимматли коғозлар сотилади. Котировка варагига қиритиш жараёни "ЛИСТИНГ" деб аталади.

4. Фонд биржасида нархлар ҳаммага маълум равишда шаклланади ва у ердаги катта таблода қуриниб туради. Ҳамма савдо катнашчилари бир хил шароитда булиб биржанинг одил, исталган қонунларига бўйсунадилар.

5. Фонд биржасида исталган миқдордаги қимматли коғозлар сотилмайди. Балки савдо махсус бирликларда "лото"ларда амалга оширилади.

Биржа қимматли коғозлари сотувчилари ва сотиб олувчилари-нинг манфаатлари чоррахасидир. Шунининг тушиниш керакки, биржада ҳеч нарса сотилмайди ва сотиб олинмайди, балки шу операцияларни тартибли бажариладиган жой булиб, у фақат бу қабил улғуржи савдо қонун қоидаларини ишлаб чиқаради ва унга шароит яратади.

5.5. Биржа инфраструктураси ташкилотлари.

Биржа инфраструктурасига биржа савдосининг профессионал катнашчилари ва унинг меъёрида ишлашни таъминлаб берадиган маълум ташкилотлар қиради. Уларга депозитарийлар, регистраторлар, ҳисоб-клиринг палаталари, ахборот агентлиги ва биржа идоралари қиради.

Депозитарий - бу акционерлик жамияти шаклидаги юридик шахс, ташкилотни қимматли коғозларни сақлаш ва уларга эгаллик қилувчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳисобга олиш билан боғлиқ хизматларни амалга оширади. Депозитарийни пайдо булиши фонд биржасига бўлган талабга боғлиқ.

Маълум биржага хизмат қурсатувчи депозитарий, шартномани амалга оширишни тезлаштиради. Депозитарий хизматида эмитент ҳам фойдаланади ва қимматли коғозлар билан боғлиқ бўлган мулкчилик ҳуқуқларини амалга оширади.

Депозитарийнинг асосий функцияларига:

- қимматли коғозларни сақлаш;
- қимматли коғозлардан қелиб чиқадиган ҳуқуқларни ҳисобга олиш;
- эмитенти ва инвестор орасидаги воситачи.

Хозирда Россияда депозитарий институти етарлича ривожланган. Депозитарий функциясини тижорат банклари ва махсус депозитарийлар бажаради. Махсус депозитарийлар факат депозиторлик фаолияти билан шугулланади.

Пайчилар фондининг вужудга келиши билан депозитарийларнинг роли ошиб, уларнинг фаолияти алохида регламентланади. Депозитар хизматлари хисоб-клиринглар билан бирга олиб бориши мумкин. Бундай ташкилотлар депозитар килиринг компанияси номини олган.

Регистраторлар - кимматли когозларнинг мулккий хукукини хисобга олган реестр юритувчилар - яъни, хужжатларини руйхатга олувчи ташкилотлар. Россияда бундай ташкилотларнинг вужудга келиши хусусийлаштириш ва акционерларнинг реестрини олиб боришни ташкил этиш билан боғлиқдир. Кимматли когозлар эгаларининг реестри юритувчи фаолиятни амал килувчи меъёрий хужжатлар асосида йигилиш, қайта ишлаш, саклаш ва хисобга олиш тан олинади. Бу иш билан кимматли когозлар бозори буйича Федерал комиссиясининг махсус лицензиясига эга булган юридик шахслар шугулланиш мумкин. У алохидамахсус фаолият хисобланиб кимматли когозлар бозорида бошқа касбий фаолиятнинг ҳеч қандай бошқа турининг урнини боса олмайди. Акционерлар реестрини акционерлар жамияти узи олиб боради, қачонки акционерлар сони 500 кишидан ошмаса. У (АЖ) регистраторга тобе булмаган таъсисчилар сифатида чиқиши, аммо уларнинг улуши устав капиталининг 20 фоизидан ошмаслиги лозим. Кимматли когоз эгалари олдидаги мажбуриятларни бажариш учун биринчи галда реестр эмитент учун зарур. Реестрга асосан эмитент дивидендлар тулайди, акционерлар йигилишига таклифномалар жунатади. Регистраторлар учун раҳбарият томонидан қуйидаги асосий вазифалар юклатилади:

- акционерлик жамияти ҳақидаги ахборотларни саклаш;
- кимматли когоз эгалари ҳақидаги ахборотларни йигиш;
- жамият ҳар бир кимматли когозлар эгаларидан ахборотни йигиш;
- акционерларга тегишли булган кимматли когозларни тасдиқловчи ҳукукий хужжат, гувоҳномаларни бериш;
- реестрни олиб бориш тизимига кимматли когозлар ҳаракатига узгартиришлар киритиш ҳақида ҳисобот бериш;
- акционерлар йигилишини ташкил этиш, дивидендлар тулашни тайёрлашда иштирок этиш.

Регистраторларнинг яна бир янги мажбуриятларидан бири йирик битимлар устидан назорат қилиш, статус буйича жамиятга тегишли шахслар ҳақида раҳбариятга хабар беради ёки огоҳлантиради.

Регистратор кимматли когозларни гаровга қуйиш ва бошқа жараёнларни устидан назорат қилади. Кимматли когоз эгаси узгарган ҳолда, янги мулкдорга расмийлаштиради, шу билан бирга узгарган мулкдор шахсни ва кимматли когоз уғирланмаганини аниқлайди.

Одатда регистратор эмитентнинг кимматли когозларга нисбатан конвертация каби вазифаларни бажарадиган агенти ҳисобланади. Эмитент регистратор орқали уз инвесторларига ахборот етказади.

Агар, регистратор банк тизими асосида билим олган булса, у холда у эмитентнинг туловчи агенти була олади.

Акционерлар реестри коғоз ёки электрон холда ҳисоб- китоб қилинади. Бирок қандай холда бўлмасин, у реестрни юритиш ва сақлаш тугрисидаги фармонининг талабларига жавоб бериши керак.

Коғоз шакли акционерлар сони кам ва қимматли коғозларнинг фаол ҳаракати бўлмаган холда афзалроқ. Бу холда ҳисоб рақамлар йиғиндиси картотека шаклида бўлиб, алоҳида папкалар ва уларда ҳар бир акционер тугрисида ахборот берилади. Ҳисоб рақамининг тузилиши соддалаштирилади – қимматли коғозларни ортиб қолганлиги ҳақида маълумот фақат ахборот қисмида сақланади.

Реестр юритишни янги шакли электрон шаклидир. У бирмунча универсалдир. Қўп миқдордаги қимматли коғозларни операцияларини амалга оширишда реестр юритишни электрон тизими компьютер тармоғи бир қанча операторлар ишини енгиллаштиради. Бирок электрон тизим ва компьютер тармоғи орқали ахборот оқими сезиларли даражада ўсиши.

Хулоса.

Биржа ва биржа фаолияти ҳақидаги Ўзбекистон республикаси Қонунида қўрсатилишича (10-модда) биржа савдо-сотиқни ташкил этиш ва уни тартибга солиб туришга доир фаолият билан шугулланишга ҳақлидир. Биржа олди-сотди, савдо воситачилик фаолияти билан бевосита шугулланиши мумкин эмас. Мулкчиликнинг барча шаклдаги қўрхоналар, ташкилотлар, хўжалик уюшмалари, брокерлик ва дилерлик фирмалари (идоралари), брокерлар, дилерлар, бошқа юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан чет эл юридик ва жисмоний шахслари биржа фаолиятининг иштирокчилари ҳисобланади.

Биржа товарларига қўп ишлаб чиқариладиган, бир хил сифатга эга бўлган, сифат белгиларини солиштириш мумкин бўлган товарлар қиради. Савдо бир қанча товарларни ўзаро алмаштириш натижасида уларнинг намунаси ва сифатини таърифлаш асосида олиб борилади.

Шундай қилиб, қимматли коғозлар бозорининг асосий элементи бўлиб фонд биржаси ҳисобланади. Фонд биржасининг функционал структурасининг қуйидаги фаолиятида ётган принциплар асосида аниқланади:

Доимий фаолият қўрсатувчи бозорни яратиш; Нархларни аниқлаш; Молиявий инструментлар ва уларни айланиши, нархлар ҳақидаги маълумотларни тарқатиш; Молиявий воситачиларнинг профессионал даражасини сақлаб, қўтариб туриш; Савдо-сотиқ қоидаларини ишлаб чиқиш.

Биржа қимматли коғозлари сотувчилари ва сотиб олувчиларининг манфаатлари қўрраҳасидир. Шунинг аниқ тушиниш керакки, биржада ҳеч нарса сотилмайди ва сотиб олинмайди, балки шу операцияларни тартибли бажариладиган жой бўлиб, у фақат бу қабил ўлғуржи савдо қонун қоидаларини ишлаб чиқаради ва унга шароит яратади.

Республикада қимматли коғозлар бўйича мутахассислар брo-керлар қуйидагича тайёрланадилар. Улар "Акционерлаштириш ва қимматли коғозлар операциялари" қўрсларини тугатиб сертификат оладилар.

Давлат мулк қошидаги кимматли қозғалар бозорини мувофиқлаш тириш ва назорат қилиш марказининг имтиҳонларидан утиб кимматли қозғалар бозорида фаолият юритиш учун лицензия оладилар. Улар Махсус Орган аттестацияларидан ҳам утиб туриши шарт.

Таянч иборалар:

Молиявий асбоблар, инвестиция компаниялар, сертификат, котировка вараги, листинг, табло, лото, савдо зали, секретариат, экспорт комиссияси, махсус орган, назорат қилиш маркази.

Назорат учун саволлар:

1. Биржа идораларини ташкил этиш қандай аҳамияти эга?
2. Биржа аъзоларини умумий мажлислари қай тартибда тузилади?
3. Биржанинг ташкилий структураси деганда нимани тушунаси?
4. Биржанинг асосий, ёрдамчи структураларини санаб утинг.
5. Брокер мутахассислар қай тартибда тайёрланади?
6. Биржа инфраструктурасининг вазифалари нималардан иборат?
7. Биржа бошқаруви органлари нималардан ташкил топади?
8. Ҳисоб рақамлар йиғиндиси қандай шаклда бўлади ва қандай усулда сакланади?
9. Регистраторнинг асосий вазифаларини айтиб беринг.
10. Кимматли қозғалар бозорининг асосий элементи бўлиб нима ҳисобланади?

Асосий адабиёт

1. Дж.М.Эванс. Б.Берман. “Маркетинг” М.2002.
2. Фонд биржасининг материаллари. 2002 йилдаги.
3. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
4. Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное пособие. статистики и информатика - М.: МЭСИ, 2004.
5. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.

6 мавзу. Товар биржаси

1. Товар биржаси ҳақида тушунча.
2. Товар биржаси иқтисодий категория сифатида.
3. Халқаро ва миллий биржалар.
4. Биржа товари.
5. Товар бозори.
6. Хориждаги товар биржасининг фаолияти.

6.1. Товар биржаси ҳақида тушунча..

Товар биржаси - оммавий товарларнинг улғуржи бозори. Товар биржаси дастлаб XV-XVI асрларда Гарбий Европада пайдо бўлган ва ҳозирги пайтда ривожланиб бормоқда. 80-йилларнинг охирида жаҳон бозорида ҳам ашё ва

озик - овкат алмашинувининг 20 фоизидан ортикроги товар биржаси оркали амалга оширилган.

Товар биржаси бу доимий ҳаракатдаги бозор қуринишларидан булиб, асосан оммавий кишлоқ хужалиқ маҳсулотлари, озиқ-овкат ва хом ашё савдоси билан шугулланиб, бунда товарларнинг бир хиллиги асос булиб ҳисобланади. Савдода бевосита товарларнинг узи қатнашмай, белгиланган стандарт ва нишонлар билан олдидан сотди қилинади. Бунда биржа контракти асосида қатъий белгиланган сифат ва олиб қелиш муҳлати аниқ қурсатилиб иш тутилади. Шунинг учун биржадаги савдода товарлар қулдан-қулга утмай, уларнинг ҳуқуқини берувчи расмий қоғозлар қулдан – қулга утади. Бир товар устида бир неча марта шундай ҳодиса бўлиши мумкин.

XIX асрнинг охирида маълум хил товарлар бўйича ихтисослашган товар биржаларини гуллаб-яшнаши кишлоқ хужалиғи маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ривожланиши билан узвий боғлиқ эди. Ўйрик товар биржалари дон, шакар, кофе ва бошқа товарлар билан савдо қилишга ихтисослашган эдилар. Бу кишлоқ хужалиғи маҳсулотлари ва ярим тайёр маҳсулотлар биржа савдоси учун қупрок яроқли бўлган. Бунга сабаб уларни қиска вақтда етиштирилиши ва уларга бўлган доимий талабнинг мавжудлиғидир. Бунинг учун бу маҳсулотларга баҳони барқарорлаштириб туриш қийин. Кишлоқ хужалиғи маҳсулотлари стандарт бўйича биржа савдоси тизимига яхши мослашади: намунаси қурсатилмайди, стандарт бўйича қатат номи берилади. бу хил объектлар ҳозиргача товар биржаларида олди-сотди операциялари олиб боришнинг асосий бўюми ҳисобланиб қелмоқда.

Жаҳонда биржа савдо-сотик маркази булиб: қангли металлар бўйича Лондон, Нью-Йорк, кофе бўйича Нью-Йорк, Гамбург, Амстердам; қанд бўйича - Нью-Йорк, Лондон, Гамбург; пахта бўйича Нью-Йорк, Чикаго, ГФВ; тери бўйича Нью-Йорк, Амстердам; дон бўйича Чикаго, Канада, Лондон шаҳарлари ҳисобланади.

Товар биржасига тулиқрок таъриф берсак, у - стандартлар ёқи намунали товарлар билан савдо қилинадиган бутун товарларнинг қутара бозори ҳисобланади.

Айни пайтда бизнинг мамлақатимизда ҳам товар биржаси ишлай бошлади. Халқаро биржа савдосининг объектлари булиб, асосан янги ишлаб чиқариладиган бир турдаги ва узаро алмашинадиган хом ашё товарлари, қарм тайёр маҳсулотлар ҳисобланади. Одатда улар қуйидаги гуруҳларга: дон, озиқ-овкат, саноат хом-ашёси, қангли ва қиммат баҳо металлар. Биржада энг ўйрик урин озиқ-овкат эгаловчи товарлардан бири кофе ҳисобланади, қунки у ишлаб чиқариш жуғрофий - ҳудудий жиҳатдан асосий истеъмолчилардан узокдалиғи билан боғлиқдир.

Товар биржаси савдо-сотик операцияларининг бевосита предмети маҳсул қонтракти ҳисобланади. Бундай қонтрақтлар уз навбатида зудлиқ билан битим тузиш имқонини тугдиради, бу ерда қатат товарнинг баҳоси ва уни етқазиб бериш вақти қелишилади қолос. Бозор шароитига қелиб товарлар бозорини шакллантириши зарур бўлган муассасалар тизими яратилди. Республика товар-хом ашё биржаси ташқил этилиб, у 1994 йилнинг узидаяқ умумий суммаси 1,3

миллиард сумдан ортирок булган мингдан зиёд олди-сотди битимини расмийлаштирди.

Республикада товар-хом ашё биржаси тизими гуркираб ривожланди. Агар у ташкил этилган 1991 йил урталарида республикада биринчи “Тошкент” товар-фонд биржасида дастлабки ким ошди савдоси утказилган булса, орадан бир йил утгач, биржа иттифокига бирлашган уттиздан ортик биржа иш олиб борди.

Биржа товарларининг купчилик кисми биржасиз битимлар оркали олинса-да, улар билан савдо-сотик ишлари товар биржалари томонидан урнатиладиган бахоларда амалга оширилади. Котировка бахолари эса биржалар бюллетенида ва матбуотда эълон қилиб қилинган. Масалан: Нью-Йорк биржасида пахтанинг бахоси турлича булган. Очик биржа давлат назорат остида булиб, биржа тугрисидаги қонун асосида ташкил қилинади. Бундай биржалар Франция ва Бельгияда мавжуд булиб, у ердаги савдо-сотикка ҳамма хохловчилар қатнашишлари мумкин.

Шундай қилиб, товар биржаларининг роли ҳақида қуйидагича ҳулоса қилиш мумкин:

1. Аниқ товарни олди-сотди қилиш учун
2. Савдогарчилик учун
3. Сугурта учун.

Бундан ташқари, улар қуйидаги ёндош операцияларни бажаради-лар: - битимлар тузиш учун бозор урнини таъмин этадилар ва зарур қулайликлар яратадилар, бахоларни белгилайдилар, стандарт урнатадилар.

6.2.Товар биржаси иқтисодий категория сифатида.

Замонавий бозорнинг самарали фаолият қурсатиши доимо қурсатиладиган бозор шароити билан узвий боғлиқ. Унинг муҳим элементи булиб қилишилган сони биржа контрактида акс этириладиган, савдо объекти буладиган ва узини товарга ҳақли эканини қурсатадиган, товар етқазиб бериш шартларининг Тула унификацияси, (қилишувнинг шахсизлиги ва унинг контрагентлари алмашиниши) биржанинг ҳисоб китоб палатаси таъминловчи қилишувнинг шахсизлиги ва унинг контрагентларининг алмашиниши керак булган бозор инфратузилмаси ҳисобланади.

Одатда товар биржасида икки усулда савдо амалга оширилиши мумкин: реал товар устида қилишув ва муҳлатли (фьючерли) қилишув юз беради. Фьючер қилишувда ҳақат товарга бўлаган ҳуқуқнинг олди-соттиси юз беради, яъни ҳуқуқий расмий қоғоз савдоси амалага ошади. Бу хил биржа айниқса ривож топган мамалакатларда кенг авж олган. Чунки реал товар биржа савдоси атиги бир-икки фоизни ташкил этса, қолгани фьючер биржасига тўғри келади, бунинг талаби жуда қучли бўлиб, уни бекор қилиш айрим ҳолатладагина юз беради.

Фьючер биржаси савдосидан мақсад шу товарни ўз муҳлатида олиш эмас, балки қилишув вақти билан амалдаги вақт ўртасидаги баҳо фарқи келтирадиган фойдани қўзлашдир. Чунки вақт ўтиши билан баҳо ўзагаради, натижада ё сотувчи ё сотиб олувчи ютади ёки ютказади. Амалада фьючер биржа савдоси бўйича қилишмалар асосидаги товарларнинг реаллиги икки фоиздан ошмайди. Фьючер контрактлари ҳисобот палаталарида қилишув вақтидаёқ рўйхат қилиниб, сотувчи ёки сотиб олувчи шу палата билан боғлиқ бўладилар.

Фьючерс биржалар савдога хизмат курсатувчи узига хос молиявий институтлардир. Куп холларда улар пул ресурслари куп жамланган, етакчи молиявий марказларда ташкил килинади.

Банк кредитсиз, буш пул маблағларининг етарли булмаса фьючерс савдоси булиши мумкин эмас. Биржанинг товар бозоридан товарларга эгалик бозорига, реал товар бозоридан фиктиа капитал бозорига айланиши бу молиявий капитални кучайтириш жараёнининг ажралмас кисмидир.

Фонд, валюта ва товар бозорлари эхтиёжларга хизмат курсатадиган молиявий институт булиб, фьючерс биржаси узида керакли товарлар нархи бозорини акс эттиради ва хам биржа котировкалари хам реал товар Билан конкрет келишувларнинг аник нархи ва охир-окибат фирмаларнинг ракобатбардошлигига катта таъсир курсатади. Фьючерс биржаси молиявий институт сифатида фирмаларнинг реализация боскичида ва товарнинг кейинги сакланиш пайтида банк кредитланишини арзонлаштиради ва тулдиради.

Жахон иктисодиетида опцион биржалархам катта роль уйнайди. Улар опционлар харидорларига биржа келишувини тузилган пайтдаги мумкин булган зарарни чеклаш имконини бергани туфайли улар биржа савдоси иштирокчиларини сугурталашни кучайтиришга ишлатилади.

Фьючерс биржалари аллақачон пайдо булган булсада опцион биржалар якинда пайдо булган(XX асрнинг 80 йилларида). Шунинг учун куп биржаларда хам фьючерс , хам опцион келишувлар имзоланиши мумкин.Россия биржаларида бир биржада келишувнинг хамма турлари: реал товарли, фьючерс ва опцион имзоланиши мумкин. Шунинг учун уларни аралаш биржалар сарасига киритсак булади.

1997 йилнинг 1 мартаги келиб Россияда, Москвада опционлар ва фьючеослар биржаси, Санкт-Петербургда фьючерс биржаси, Москва банклараро валюта биржасида тезкор контрактлар секцияси руйхатга олинган. Фьючерслар ва опционлар савдосини бошка фирмалар хам амалга оширади.

6.3. Халқаро ва миллий товар биржалари.

Жахон иктисодиётидаги урни ва ролига, бажарадиган функциясига ва бозорга ихтисослашувига караб у одатда халқаро ва миллий биржаларга булинади. Халқаро биржалар конкрет жахон товар ва фонд биржаларига хизмат курсатади. Бундай биржалар ишида турли давлатларнинг ишчи хизматчи вакиллари катнашиши мумкин. Халқаро биржаларнинг фаркли жихатлари булиб, биржа операцияларида олинadиган фойдани бемалол утишини таъминлаш, шунингдек турли давлатларнинг биржаларда кучирилган нархлар фаркида фойда куриш имконини берувчи арбитраж келишувларини имзолаш хисобланади. Халқаро биржалар жойлашилган давлатлар узига хос валюта, савдо ва солик тизимларига риоя килишлари керак. Булар биржаларнинг фаолиятини таъминлайди. Халқаро биржалар товар, фонд ва валюта биржаларига булинади.

Халқаро товар биржалари асосан уч давалатда жамланган: Англия, АКШ ва Японияда. 90 – йилларда бу давлатларга бутун халқаро биржа айланмасининг 98% и тугри келган. Халқаро товар биржаларга куйидагилар киради: Англияда – ФОКС Лондон биржаси, металлар Лондон биржаси ва

бошқалар; АКШ да – Нью-Йорк ва Чикагодаги биржалар; Японияда – жахон бозорида айланадиган товар билан келишувлар имзолайдиган биржалар. Худудий бозорларга хизмат курсатиб, узида товарларнинг алохида турлари келишувлар имзолайдиган айрим биржалар ҳам халқаро биржалар ҳисобланади. Масалан, Виннепег (АКШ), Париж, Сидней, Сянган биржалари.

Халқаро фонд биржаларига Нью-Йорк, Лондон, Токио фонд биржалари киради. Миллий биржалар аниқ бир олинган давлатлар микёсида ишлайди, ишлаб чиқаришни ривожланиш хусусиятларини, товарларнинг ишлатилиши ва тақдим этилиши хусусиятини ҳисобга олади. Ушбу давлатнинг валюта, солиқ ва савдо тизими арбитраж келишувлари ва биржа жойлашган давлатга тегишли бўлмаган фирма ва шахсларнинг биржа савдосида иштирокини четлайди. Россияда фаолият олиб борадиган биржаларнинг аксарияти халқаро дейилади. (Масалан, Москва халқаро фонд биржаси). Аммо, ҳозирги пайтда Россияда бундай ташкилотларни халқаро деб ҳисоблаш биров нотугри, чунки Россияда амал қиладиган на валюта, на савдо тизимлари биржа савдоси жараенида олинadиган фойдани чекловсиз айланмасини таъминлай олмайди. Савдода ёки хатто алохида хорижий компанияларнинг аъзолари таркибида катнашуви ҳам бундай биржаларни халқарога киритишга асос бўла олмайди.

XIX асрнинг охирида маълум хил товарлар бўйича ихтисослашган товар биржаларини гуллаб-яшнаши кишлоқ хужалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ривожланиши билан узвий боғлиқ эди. Йирик товар биржалари дон, шакар, кофе ва бошқа товарлар билан савдо қилишга ихтисослашган эдилар. Бу кишлоқ хужалиги маҳсулотлари ва ярим тайёр маҳсулотлар биржа савдоси учун купрок яроқли бўлган. Бунга сабаб уларни қисқа вақтда етиштирилиши ва уларга бўлган доимий талабнинг мавжудлигидир. Бунинг учун бу маҳсулотларга баҳони барқарорлаштириб туриш қийин. Кишлоқ хужалиги маҳсулотлари стандарт бўйича биржа савдоси тизимига яхши мослашади: намунаси курсатилмайди, стандарт бўйича факат номи берилади. Бу хил объектлар ҳозиргача товар биржаларида олди-сотди операциялари олиб боришнинг асосий буюми ҳисобланиб келмокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохатларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк муҳофазасини таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш тадбирлари тугрисида” ги Фармони Ўзбекистонда биржа фаолиятини ривожлантиришнинг янги босқичини бошлаб берди. Шу Фармон асосида корхоналар ва хужалиklar тасарруфида қолувчи маҳсулотларнинг республика биржа ва ярмарка савдосини ташкил этиш ва утқизиш тартиби ишлаб чиқилди.

1994 йил 8 апрелда Адлия Вазирлигида Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржаси очик турдаги ҳиссадорлик жамияти сифатида руйхатдан утқазилди.

Ўзбекистон Республикасида ва ундан ташқарида ишлаб чиқарилган биржа товарларининг эркин улғуржи савдоси учун шарт-шароитларни яратиш Ўзбекистон Республикаси хом-ашё биржасининг бош мақсадидир.

Товар-хом ашё биржаси фаолиятининг предмети:

- биржа савдоси, очик савдоларни утқизиш;
- биржа товарларини сотиб олиш, сотиш ва айирбошлаш бўйича профессионал воситачилик хизматларини курсатиш учун олди-сотди катнашчиларига зарур шарт-шароитларни яратиш бериш;
- биржа товарларига нарх котиловкасини амалга ошириш;

- биржа олди-сотдиси технологиялари ва усуллари, шу жумладан электрон усуллари ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;
- шаҳар, республика, вилоят ва халқаро курғазмалар, ярмаркалар ва тендерлар утказишни ташкил этиш;
- консалтинг хизматларини курсатиш;
- биржа фаолияти билан боғлиқ ноширлик, реклама-ахборот ишларини амалга ошириш;
- Биржа операциялари инфраструктурасини ривожлантириш;
- Ташқи иқтисодий фаолиятдан иборат.

6.4. Биржа товари.

Биржа савдосининг объекти бўлган товарлар таркибини ҳар бир биржа ўзи муштакил белгилашга ҳақлидир, аммо биржа савдоси амалиётида биржа товарларига айрим талаблар белгиланади. Биржа савдосининг ривожланиши билан биржа товарига бўлган талабга ёндашишиш узғариб боради. Илгари биржа товарларига алоҳида талаблар қўйилмас эди. Ҳозирги вақтга келиб биржадаги савдода товарлар иштирокисиз эркин нарх белгилаш, келгуси товарларни етказиб бериш учун шартномалар тузишда махсус биржа товарларини танлашда катъийлик билан талаб қилади. Биржа товари аввало қўлаб ишлаб чиқарилиб, қата миқдорда истеъмолчиларга етказиб беришни талаб қилади. Биржа қўлаб сотувчилар ва харидорларга аниқ товарларга бўлган талаб ва таклифни тўғри белгилашга ҳаракат қилади.

Аввало, биржа биржа товарларини қўл миқдорда ишлаб чиқилиб, қўлаб харидорларга етказишни таъминлаши лозим.

Биржа товарининг зарурий шартларидан бири эркин нарх белгилаш бўлиб, бозор конъюнктурасига боғлиқ ҳолда товарларга нарх (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва бошқалар) ни ҳисобга олган ҳолда эркин белгилаши лозим.

Биржа товари – бу ҳом ашё ва ярим тайёр маҳсулотларни қайта ишлаш натижасида вужудга келадиган маҳсулотлардир. Масалан, АКШ биржа товарлари қондаси бўйича биржа савдосига саноат қорхоналарида тулик ишлаб чиқарилган товарлар қиритилмайди, чунки бундай товарларни ишлаб чиқаришни қўпайтириш ва қамайтириш қўпинча ишлаб чиқарувчиларнинг ихтиёри ва хоҳиши билан бирга нархни белгилаш ва бошқариш имқонига эгадирлар.

Биржа товарларига қўйиладиган талаблардан яна бири товарлар сифатига талаблар қўйиш, транспортировка қилиш, улчаш ва саклаш шартларини амалга оширишдир. Бу – товар техник таърифни стандарти бўйича намуналарни қўрмасдан сотиш мумқинлигини қўзда тутати.

Стандартлаштиришни бижа товарини аслини аниқ товарларга бўлган талаб ва таклифни вужудга келтиради ва энг яхши иқтисодий натижаларга эришига ёрдам беради.

Шуни таъқидлаш лозимки, сдандартлаштириш бир қатор муҳим биржа товарларига бўлган талабларни қамраб олади, масалан, унинг уринини тулик

босади. Товарларни урнини босиш ёки бошка товарлар билан алмаштиришнинг мохияти замонавий биржа битимларини товарнинг таркиби, хусусияти, кадоклашнинг тури ва сифати, маркировкаси, товарларнинг куплиги билан товарларни алмаштиришнинг мохиятини белгилайди.

Биржа стандартини бажариш шундай имконият яратадики, яъни контрактни бажаришда харидор товарни каердан олишини билмай қолади.

Биржа товарини узаро урнини тулдириш намунаси булиб кимматли когозлар хисобланади. Ухшаш товар (хом Аше ва ярим тайёр махсулотлар) нинг алохида партияси (бир туда) бир биридан ажралиб қолиши мумкин. Шунинг учун биржа стандарти бир катор товарлар хусусиятлари курсаткичларини бир хил килиб белгилашда мухим ахамият касб этади. Биржа стандарти харидорлар талаби асосида кайта курилади ва тулдириб борилади.

Шуни таъкидлаб утиш керакки, биржа стандарти ухшаш товарларга булган миллий стандартдан фарк қилади. Миллий стандарт товарлар хусусиятлари ва уларнинг энг яхши сифат курсаткичларини узида мужассамлаштиради. Масалан, Лондон металл биржасида товарни сотиш учун металлларни тозалашга кушимча харажатлар, огирлиги ва улчами буйича металл куйилмалар, уларни устки кисмини кайта ишлаш, кадоклаш, белги куйиш, узок муддатга саклаш ишларини амалга ошириши лозим. Агарда бу метал мамлакатнинг ичкарисида форвард шартномалари асосида сотилса, ана шундай харажатларга хожат қолмайди ва биржа стандарти металга бундай каттик талабларни куйишни кузда тутмайди.

6.5. Товар бозори.

Товар бозори – бу мураккаб ижтимоий-иктисодий категория булиб, унинг мохиятини куйидагилар тулик очиб беради: биринчидан, бозор товар алмашуви сохаси сифатида чиқади, иккинчидан, хужалик фаолиятини тасаввур этиш, ташкилий иктисодий фаолият тизими, товарларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчиларга юбориш. Бундай фаолият, масалан, ишлаб чиқаришнинг аник хужалик механизмини ривожлантириш ва товарларни сотиш, савдони шакл ва усуллари, сотиш буйича бошқарув қарорларини қабул қилиш, товарлар рекламасини олиб бориш, аҳолини талабини урганиш ва шакллантириш билан боғлиқдир.

Шундай қилиб товар бозори – бу товарлар алмашуви жараёни булиб, унда товарларни сотиш билан боғлиқ булган, аник хужалик фаолияти асосида товарларни олди-сотди муносабатларини амалга оширувчи жой.

Товар бозорининг таркибий унсурлари куйидагилар:

- товарларга булган таклиф;
- аҳолини талаби;
- товарларнинг бахоси (нархи).

Товарга булган таклиф – бу сотиш учун мулжалланган бир қанча товарлар. Товарларнинг асосий манбааси булиб мамлакатда ишлаб чиқариладиган товарлар, товар захиралари ва импортга сотиб олиш хисобланади.

Талаб – бу мамлакат аҳолисининг эhtiёжини қондириш.

Товар бахоси товар нархнинг пулдаги ифодаси. Товар нарх бахосини рад этилиши бир канча омилларга боғлиқ. Аввало бу нархнинг пулдаги ифодасидир.

Товарни сотиш йулини танлаш бир канча омилларга боғлиқ: ушбу махсулотга, унга истеъмолчиларнинг муносабатига, у ёки бу магазиннинг функцияларига: махсулотни сотиш жойларига, чакана ёки улгуржи савдо корхоналари турларига ва хоказоларга.

Одатда, махсулот сотишда 3 та асосий усул кулланилади: экс-тенсив, якка тартибда ҳамда танлаб таксимлаш.

Экстенсив таксимлаш усулининг мазмуни шу махсулотни барча чакана савдо махсулотларига таркатишга тайёрлигидадир. Бугунги кунда бу усул майда ва киммат булмаган, оммавий талаби кучли махсулотларга уз мазмунини йукотмайди. Бу махсулотларга сигареталар, тиш пасталари, шиша махсулотлари, хар-хил хужалик моллари ҳамда кундалик эҳтиёжга эга булганган махсулотлар киради. Бу усул ёрдамида ишлаб чиқарувчи корхона кам сарф харажатлар билан ишлаб чиқаради, яъни уз махсулотини катта хажмда ишлаб чиқаради ва истеъмолчиларга маъкул буладиган махсулот ишлаб чиқаради ҳамда бундан у ютади.

Якка тартибда таксимлаш - берилган географик регионда савдо амалга оширишда даллолни танлашдан иборат, натижада у шу корхонанинг махсулотини сотади, сотишга ягона худудини олгандан сунг иш юритади.

Махсулотни танлаб таксимлашда, бозордаги ишлаб чиқарувчи корхона бир ёки бир неча чакана савдо бирлашмалари билан келишилган холда, у ёки бу регионда якка сотиш худудини беради. Ва шу билан бирга бундай савдо корхоналари ваколатли дилер статусига эга буладилар. Одатда бу усул катта шаҳарларда кулланилади, яъни куп тармокли бозорлар мавжуд булган марказларда, ҳамда истеъмолчиларга яхши хизматни курсатиш учун бир неча савдо корхоналари керак булади.

Хозирги кунга келиб, охирги 2 та усул кенг кулланилмокда. Сотиб олинган махсулотни ишлатиш йулида кулайликлар яратиш учун истеъмолчилар нафакат махсулотнинг сифатига, балки сотиб олингандан сунг, унга курсатиладиган хизматларга талаблари ошиб бормокда. Масалан, купгина ривожланган мамлакатларда купгина товарлар шу жумладан, радио ва телеаппаратура, автомобиллар ва электрон ускуналар, истеъмолчиларга савдо корхоналари, яъни ваколатли дилерлар оркали сотилади.

Кайси бир усулни танлаш, корхоналар узининг ишлаб чиқарган махсулот турига ҳамда, ушбу региондаги хужалик фаолиятининг махсуслашишига боғлиқдир.

Агар корхона экстенсив таксимлаш усулини куллаётган булса, унда, чакана ёки улгуржи савдо даллолларида савдо хажмини купайтиришни талаб килиш кийин.

Махсулот ишлаб чиқарувчи корхона бунда узининг савдо белгиси таникли ва харидоргир булиши учун махсулотнинг рекламасини ташкил этиши ҳамда, бозорга чиқариш билан узи шугулланиши лозим ва аксинча, ишлаб чиқаришни таксимлашда ишлаб чиқарувчи савдо воситачилари томонидан

керакли ёрдам ва хизматларни узининг махсулотини хажмини оширишда ва уз ишини кенгайтиришда фойдаланиши мумкин. Ишлаб чиқарувчи томонидан уз махсулотини сотиш учун ҳуқуқ берилгандан кейин савдо воситачиси сифатида реклама ҳақида узи қайгуради ва доимо узига харидорларни жалб этишни уйлайди.

Юқори сифатли ва қиммат махсулотларни сотишда тақсимлаш усули билан фойдаланиш бугунги кунда кенг ассортиментдаги махсулотларни сотишда қулланилади. Қупинча корхонанинг уз махсулотидан юқори даромад олиш учун сотар экан, у уз махсулотини қайси истеъмолчига йуллаганлиги ва бу истеъмолчи уни қайси магазиндан сотиб олиши ёки қайси каталогдан топа олишини билиши зарур.

Мисол тариқасида Свердловск шаҳридаги "Уралтрансмаш" ишлаб чиқариш уюшмасининг фаолияти билан танишиб чиқамиз... Харбий ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасида, корхонада фуқароларга белгиланган махсулотларни ишлаб чиқариш ҳажми кенгайтирилди. Бу ердаги 6000 кв. м майдонли ишлаб чиқариш корпуси бушатилди, у ерда хонага мослашган мебелни ишлаб чиқариш кузда тутилди. Шу билан корхона бошқармаси шу махсулотнинг экспортга мосланган қисмини сотишда юзага келадиган муаммоларни ҳал қила олмаслигини билар эди (айрим хом ашёларнинг етишмаслигидан).

Юқори сифатли махсулотни ишлаб чиқаришга ва бу махсулотга бўлган талабни қатталигига Ғарбда корхона имконият ярата бера олади ва бундан ташқари корхонада мебелнинг устки қаватига нақш туширадиган фрезер станоклари ва лазерлари мавжуд. Бу билан корхона антика дизайнли мебелни қатта бўлмаган партияди ва буюртмалари орқали ишлаш имкониятига эга. Лекин бундай мебел бозорда қиммат туришини ва уни юқори стандартлар бўйича чиқариладиган мамлакатларда сотилиши қийинлигини ҳисобга олсак, бундай мебелга талаб анча қатта, лекин уларни нархи бўлиши кераклигидан паст бўлади.

Корхона уз махсулотини юқори даромад олиш мақсадида сотмоқчи бўлса, у антика мебелларни сотиб олмоқчи бўлган истеъмолчиларга мулжалланган магазинларга, савдо фирмаларига мурожаат қилишлари керак.

Махсулотни сотиш услубини танлашда савдо воситачиси қидириб топилиши керак, агар бунга зарурият тугилса. Савдо воситачилари билан бўладиган алоқаларга ишлаб чиқарувчи унчалик қатта қизиқиш билан бокмасида, лекин улар савдо воситачилари хизматларидан фойдаланадилар.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш усули кенг қулланилган.

Ривожланган фирмалар рекламаларни ташкил қилишда ва махсулотни бозорда туликлигича сотилишида маркетингнинг турли хил усуллари билан фойдаланилади. Бунга шу хилдаги махсулотни сотишда қатнашувчи дилер ва харидорларни қурсатмаларини ҳисобга олишлари қиради. Сотиш ишлари турли хил равишда ташкил қилинади. Узининг харидорларини ёки янги бозорни ташкил қилиш осон масала эмас. Бу махсус тайёрланган реклама ёрдамида махсулотни магазинда жойлаштирилишига ёки савдо усулига мос қилиши керак. Хар бир ишлаб чиқарувчи маълум турдаги товарни сотишда қуйидаги саволга аниқ жавоб бериши зарур: Қандай қилиб бу товарни тақсимлайман ва

купрок фойда келтирадиган даражада сота олиши мумкин? Бундай ҳолатда ҳар доим ҳам билимдон воситачи ёки маслаҳатчи хизматидан фойдаланмасдан бўлмайди.

Рекламадан ташкари маркетингда маҳсулотни бозорда тарқатиш муҳим аҳамият касб этади. Агар сиз маълум турдаги бозор сегментини танлаб олган бўлсангиз, бу билан бирга сиз дилер ва савдо воситачилари билан ишлаш усуллариини белгилаб олишингиз, янги савдо бошқармаларига уз маҳсулотларингизни курсата билишингиз ва бозорга олдиндан чиқарилган маҳсулотларни сотишда янги усулларни топа билишингиз керак.

Дилер билан муносабатда бўлганда унга уз даромадингизни бир қисмини ваъда қилиш билан уни қизиқтиришингиз мумкин. Дилернинг ишлаш фаолиятини тартибга солиш усуллари ичида буюртма ҳажми ошганда маҳсулот баҳосини пасайтириш, қушимча реклама харажатларини бир қисмини коплаш, дилер таклифи билан қурғазмаларда маҳсулотларни қурғазмага қуйиш усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Янги маҳсулотни бозорда сотиш учун дилерларга ёки истеъмолчиларга бепул, шу маҳсулот туридан фойдаланишга имконият яратиб бериш учун турли хил купонлардан фойдаланиш усули қулланилади. Олдиндан ишлаб чиқарилган маҳсулотни бозорда сотишда буюртмачиларга имконият яратиб бериш усули кенг қулланилади. Бозорда уз маҳсулотларига истеъмолчилар томонидан қизиқишини ортириш учун уларга янги турдаги маҳсулотларни таклиф қилиш ва қуп маҳсулот сотиб олганда маълум даражадаги имтиёзлар яратилиб берилади, масалан бир турдаги маҳсулотни сотиб олиш билан бирга иккинчи маҳсулотни текинга харид қила олиш имкониятини беради.

Бугунги кунда сотиш тармогини ишлаб чиқариш ва қуришда қуп янги кашфиётларни, компанияни инновацион активлигини таъминлаб бериш талаб қилинади. Яқин кунларда рекламанинг асосий ҳажми газета ва журналларга тугри келар эди. 40-йилларда рекламанинг асосий канали бўлиб телевидение ҳисобланар эди. 1982 йилдан бошлаб АКШ тижорат телевидениясида янги эра бошланди. "Хоум, Шопинг, Нетворк" (ХШН) компанияси тузилди, бу компания телевизорни реклама воситасидан савдо марказига айлантирди. Эндиликда АКШда товарларни сотиш, танлаш, буюртма бериш, ҳатто савдолашишни уйдан чикмасдан амалга оширишни ташкил қилиб берди. ХШН Флорида штатида жойлашган ва чакана савдо қорхонаси бўлиб ҳисобланади, харидорларга теленамойишлар орқали маҳсулотларни кенг ҳажмда таклиф қулади. ХШН маълумотларига қараб, телетомашабинлар телефон орқали товарларни сотиб оладилар (телефондаги суҳбатлар - бепул, ХШН ҳисобидан).

Бутун давлат миқёсида 24 соат мобайнида ХШНнинг 2 та спутник канали хизмат қурсатади. Ҳозирги пайтда бу телекурсатувлар қабел телевиденияси орқали намойиш қилиниши мумкин. Р.Шпеер бошқарма раиси ва И.Л.Паксон ХШН президенти уз компанияларини юқори натижаларини қуйидагича қурсатиб бердилар: Биз тажрибада қуп тадбирқорлар орзу қилган фаолиятни амалга ошира олдик. Биз мутлақо янги тармокни ишлаб қикдик. Лекин, тармок сардорлари сифатида бундан доимо енгилгина фойдаланиб қелмадик, биз янги

ва янги истеъмолчи-харидорлар учун мустахкам асос яратиб келдик, корпоратив инфраструктурани ташкил килдик.

Товарлар ва хизматлар бозори истеъмо объектлари буйича бозорларнинг кейинги хили товарлар, хизматлар бозори булиб, бу истеъмол бозорининг асосини ташкил этади. Бу бозор уч шаклдан иборат: товарлар бозори, хизматлар бозори ва махсуслашган ёки индивидуал ва айрим холдаги товар (хизматлар) лар бозири шакллари.

Товарлар бозори узининг моддийлиги билан фаркланади. Булар ҳам жуда куп хиллиги, турлилиги, маълум гурухлари мавжудлиги, моддий томондан, истеъмол жихатдан бошка-бошкалиги билан уз хусусиятларига эга булади. Жамият тараккиёти, аввало ишлаб чиқариш ривожини билан товар хилма-хиллиги ортиб бормокда ҳамда бозорларни жуда кенгайтирмекда.

Истеъмол буюмлари бозори товарлар турлилигига кура турли хусусиятларга эгадир.

Хулоса

Товар биржасига туликрок таъриф берсак, у - стандартлар ёки намунали товарлар билан савдо қилинадиган бутун товарларнинг кутара бозори ҳисобланади.

Айни пайтда бизнинг мамлакатимизда ҳам товар биржаси ишлай бошлади. Халқаро биржа савдосининг объекти булиб, асосан янги ишлаб чиқариладиган бир турдаги ва узаро алмашинадиган ҳам ашё товарлари, чарм тайёр махсулотлар ҳисобланади. Одатда улар қуйидаги гурухларга: дон, озиқ-овқат, саноат хом-ашёси, рангли ва қиммат баҳо металллар. Биржада энг йирик урин озиқ-овқат эгаловчи товарлардан бири кофе ҳисобланади, чунки у ишлаб чиқариш жугрофий - ҳудудий жихатдан асосий истеъмолчилардан узокдалиги билан боглиқдир.

Товар биржаси савдо-сотик операцияларининг бевосита предмети махсус контрактлар ҳисобланади. Бундай контрактлар уз навбатида зудлик билан битим тузиш имконини тугдиради, бу ерда фақат товарнинг баҳоси ва уни етказиб бериш вақти қилинилади ҳолос. Бозор шароитига қилиб товарлар бозорини шакллантириши зарур булган муассасалар тизими яратилди. Республика товар-хом ашё биржаси ташкил этилиб, у 1994 йилнинг узидаёқ умумий суммаси 1,3 миллиард сумдан ортиқрок булган мингдан зиёд олди-сотди битимини расмийлаштирди.

Таянч иборалар

Товарларнинг улгуржи бозори, халқаро биржа савдоси, савдо-сотик операциялари, биржа товари, воситачилик хизмати, олди-сотди технологияси, оммавий ҳборот воситалари, ташқи иқтисодий фаолият.

Назорат саволлари

1. Товар биржаси нима ва у қачон ва қачон пайдо булган?
2. Товар бозори ва унинг вазифаси нимадан иборат?
3. Биржа савдосида брокернинг вазифаси нимадан иборат ?
4. Товар биржаси савдоси қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нимадан иборат?
5. Назорат ҳайъати фаолияти ҳақида сузлаб беринг.

6. Янги махсулотни бозорда сотишда дилерга кандай шароитлар яратилади?
7. Махсулот ишлаб чиқарувчи корхона бунда узининг савдо белгиси таникли ва харидоргир булиши учун кандай усуллардан фойдаланади ?

Асосий адабиёт

1. Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учебное пособие. М.: МЭСИ, 2004.
2. Дж.М.Эванс. Б.Берман. “Маркетинг” М.2002.
3. Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие. Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.

7 мавзу. Фонд биржаси.

1. Фонд биржаси хакида тушунча.
2. Бозор шароитида фонд биржасининг роли.
3. Хориждаги фонд биржалари.
4. Тижорат банкининг фаолияти, брокер ва маклерларнинг биржа савдо операцияларидаги вазифалари.

7.1. Фонд биржаси хакида тушунча.

Фонд биржаси аник тарзда ташкил этилган бозор булиб, унда кимматли коғоз эгалари биржа катнашчилари орқали савдо-сотик битимларини амалга оширадилар ҳамда воситачилик сифатида иш олиб борадилар. Биржа аъзоларининг таркиби молия кредит институтлари ва кимматли коғозларни хусусий сотувчиларидан ташкил этади. Фонд биржаси аввало кимматли коғоз сотувчи ва сотиб олувчиларнинг бир-бирлари билан учрашадиган жойи булиб, унда кимматли коғозларни нархи талаб ва таклиф асосида аникланади, олди-сотди жараёни эса койда ва меъёрлар билан тартибга солинувчи кимматли коғозлар бозоридир.

Акционер жамиятларини тузиш, корхоналар томонидан акцияларни чиқаришни купайтириш давлат дастурларини молиялаштириш ва давлат томонидан кимматли коғозлардан узок муддатга инвестициялаш учун фойдаланиш ва тез суръатлар билан кимматли коғозлар бозорини кенгайтиришга олиб келишини ва улар ҳаракатини давлат томонидан назорат қилиш зарурати тугилади.

Кимматли коғозлар бозорини шакллантиришга қараб махсус ташкилот муассасаларида савдо ташкилотларининг функцияларидан мулкчилик ҳаракатлари ва кимматли коғозлар айланишини бошқариш ва назорат қилиш зарурати тугилади. Шунинг учун фонд биржаси доимий амал қилувчи ва кимматли коғозларни назорат қилувчи бозордир.

Фонд биржаси - бозор инфраструктурасининг муҳим бугини булиб, кимматбаҳо коғозлар бозори катнашчилари томонидан ташкил этилган ташкилотдир. Бу ерда кимматбаҳо коғозлар билан тугри муомала қилиш учун шароит яратилиб, уларнинг курси нархи аникланади.

Фонд биржасида кимматбаҳо коғозларнинг - 2 тури билан муомала қилинади: улар акция ва облигациялардир.

Кимматли коғозларнинг энг куп таркалган тури акциялар ҳисобланади.

Ўзбекистон республикасининг “Кимматли коғозлар ва фондлар биржаси тугрисида”ги Қонунига мувофиқ, акция-амал қилиш муддати белгиланмаган, юридик ёки жисмоний шахс томонидан акциядорлик жамиятининг устав фондига муайян улуш қўшмаганлиги, акция эгасининг ушбу жамият мулкидаги иштирокини тасдиқлайдиган, ҳамда ундан дивиденд олиш ва одатда, шу жамиятни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини берадиган кимматли коғоз.

Акциялар унинг эгаларига акциядорлик жамияти мулкининг тегишли улушига бўлган ҳуқуқи ҳақида гувоҳлик беради. Демак, акциядорлар ўз жамияти сармоясининг жамоа эгалари ҳисобланади. Акцияларга эгаллик қилиш уларга фойданинг бир қисми (дивиденд) ни олиш ҳуқуқини умумий мажлисларда қарорлар асосида белгиланган.

Йирик банклар томонидан акция ва облигациялар фонд биржалари орқали тарқатилади. Биржаларда йигилган акция ва облигацияларнинг курси доимий равишда ўзгариб боради.

Эркин пуллар эҳтиёжидан ортиқча бўлган шароитларда давлат бу пулларни сотиш ишларига аралашади. Банклар пуллардан кредит манбаалари сифатида фол фойдаланади. Улар кредит ёрдамида молия маблағларини тармоқлар ичида ва тармоқлар уртасида қайта таксимлайдилар.

Пулнинг бошқа йирик харидори акционер жамиятлари бўлиб улар чиқарадиган акциялар қорхоналар, банклар, кооперативлар, шунингдек алоҳида фуқароларга сотилади.

Вексель - унда қўрсатилган муддат келганда, вексель битирувчининг вексель эгасига (вексель ўшлаб турувчига) муайян пул суммасини сузсиз тулаш мажбуриятини тасдиқлайдиган кимматли коғоз. Уларни ҳар қандай тулашга лаёқатли қорхона чиқариш ҳуқуқига эга. Вексельни сотиш, кредит сифатида бериш ва қонкрет олди-сотди битимида тулов воситаси сифатида ишлатиш мумкин.

Векселлар асосан қиска муддатга (бир йилгача) берилади.

Векселларнинг 2 тури мавжуд: оддий ва ўтказма.

Ўтказма вексель деганда бир шахс (вексель берувчи) нинг иккинчи шахсга (туловчига) маълум пул суммасини муайян шахсга унинг бўйруғи билан белгиланган муддатда ёки унинг талаби бўйича тулаш лозимлиги ҳақидаги қатъий мажбурияти ифодаланган ёзма ҳужжат тушунилади.

Битимда 3 шахс: ўтказиб берувчи (кредитор), харидор (қарздор) ва вексель бўйича туловчи қатнашган ҳолда ўтказма вексель қўлланилади.

Оддий вексель бир шахс (вексель берувчи) нинг иккинчи шахсга (биринчи олувчига) унинг бўйруғи билан белгиланган муддатда ёки унинг талаби бўйича тулаш лозимлиги ҳақидаги қатъий мажбурияти ифодаланган ёзма ҳужжат ҳисобланади.

Битимда икки шахс: ўтказиб берувчи (кредитор) ва харидор (қарздор) қатнашган ҳолда вексель қўлланилади.

Индоссамент ёрдамида оддий вексельни ҳам, ўтказма вексельни ҳам биринчи битимда қатнашмаган бошқа шахсларга берилиши мумкин. Вексель

буйича талаб килиш ҳукукини куп шахсларга бериш имконининг мавжудлиги вексельни факат кредит эмас, балки кулай тулов воситасига ҳам айлантиради.

Молия биржаси уз фаолияти ташкилий жихатдан йирик банк монополиялари билан ҳам компанияларнинг чет эллардаги инвестиция мақсадларига хизмат килади.

“Фонд биржаси ва кучмас мулк биржаси фаолиятини янада ривожлантириш зарур. Давлат тасарруфидан чиқариш суръатлари жадаллаштирилиши, очик тудаги акциядорлар жамиятлари тузилиши билан улар олдида сифат жихатидан янги истикболлар очилди. кучмас мулк ва кимматли коғозлар билан савдо қилувчи бирламчи бозорларни ташкил қилган ҳолда асосий эътибор иккиламчи бозорларни яратиш ва ривжлантиришга қаратилиши лозим. Айни шу иккиламчи бозорлар давлат мулки ҳисобланган акциялар ва пайлар улуширини кескин қамайтиришга, зарар келтирадиган ва банкротга учраган корхоналарни тугатишга, кимматли коғозларнинг табиий ҳаракати ва айланишига имкон тугдириши керак” И.А.Каримов.

Биржа савдоси конъюктураси молия биржасидаги аҳвол ва жаҳон ҳамда валюта бозоридаги узгаришларнинг энг муҳим ва ишончли курсаткичидир.

Акционер жамиятларини тузиш, корхоналар томонидан акция чиқаришнинг қупайтилиши узок муддатли инвестициялар давлат дастурларини қарзларини молиялаштириш учун, кимматли коғозларни ишлатилиши кимматли коғозлар бозорини кенг суръатда кенгайишига ва уни давлат томонидан бошқарилиш заруриятини тугдиради. Кимматли коғозлар бозорини ташкил этишда махсус бўлимлар тузишга зарурият тугилади. Уларнинг асосий функцияларига савдони ташкил қилиш, мол-мулк ва кимматли коғозлар айланишини бошқариш ва назорат қилиш қиради. Бундай ташкилотларга жаҳон молиявий бозори иш амалиётида шартнома тузган фонд биржалари қиради. Фонд биржаси соҳалараро молиявий ресурсларни тақсимлаш учун ниҳоятда зарарли ва ҳаражати катта бўлган иерархик вертикал тизим урнини босади. Шунинг учун фонд биржаси доимо фаолият қурсатаётган, назорат қилинадиган бозор дейилади.

У узок муддатли инвестициялар, давлат дастурларини ва қарзларини молиялаштириш учун ресурсларни йиғиш имкониятини беради.

7.2. Бозор шароитида фонд биржаларининг роли.

Бозор иқтисодиёти шароитида фонд биржасининг аҳамияти ташкил этилган кимматли коғозлар бозорини четга чиқиши билан боғлиқ. Фонд биржаси капиталнинг туловга қобилятли муаммосини ҳал қилди. Амалиётда инвесторлар учун узок ва қиска муддатга қуйиладиган воситалар орасидаги фарқ йуқолди. Тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши натижасида капитални музлатиш ҳавфини олдини олиш имконига эга бўлинди. Бу жараёнларни ривожланишига қараб фонд биржаларининг ҳолати мураккаблашади ва натижада ҳар бир алоҳида акционер учун тулов қобилятига эга бўлади.

Биржалар жамоа муассасалари сингари давлат томонидан ташкил этилади. Фонд биржаси Франция, Италия ва бошқа давлатларидагидек жамоа муассасалари ҳисобланади. Давлат томонидан биржа жараёнларини амалга ошириш учун жой ажратилади. Биржа аъзолари давлат вакиллари ҳисоблансалар-да, улар хусусий тадбиркор сифатида уз ҳисобидан ҳаракат қилади. Биржалар хусусий тадбиркорлик сифатида, масалан акционерлик жамиятлари сифатида таъсис этилади.

Фонд биржаси оммавий - ҳукукий ташкилот каби доимий давлат назорати остидадир. Давлат доимо биржа савдоси қоидаларини тузишда иштирок этади, уларнинг бажариб борилишини назорат қилади. Биржа савдосида унинг ҳақ-ҳукукий қоидаларини таъминлаб биржа воситачиларини тайинлайди ва уларни лавозимларидан четлатади ва ҳ.к. фонд биржасининг оммавий-ҳукукий тури, масалан Германия ва Францияда тарқалган.

Фонд биржасининг мамлакат иқтисодиётидаги аҳамияти олдин нодавлат хусусий секторида аниқланади, аниқроғи шахсий акционерлик жамиятининг ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ҳиссасидир. Бундан ташқари даражасига боғлиқдир. Фонд биржаси қимматбаҳо қозғалар тақлифи ва талаб қонцентрациясини таъминлашга мувозанатлилигини, акционерлик сармояси иш юритиш самарадорлиги даражасини тугри қурсатади.

Иш бажарилиши ва қелишувлар характериға қура, қимматбаҳо қозғалар чиқарилиши орқали, шунингдек уларнинг чиқарилиш мақсадига қура улар тижоратчилик қозғаларига бўлинади Шу билан бирға товар айланиш жараёнида хизмат қурсатиш ва аниқ мулкый қелишувлар (векселлар, чеклар, омборхона ва гаров гувоҳномалари, гаровға қуйилган ҳужжат ва бошқалар) ва фондли, уз навбатида қозғаларға, яъни фонд биржаларида айланивчи, биржадан ташқарида айланишға қиритилган қозғаларға бўлинади.

Биржа руйҳатиға қиритилган давлат облигация заёмлари ва майда фирмалар акциясининг асосий сотувчиси биржа ташқариси бозори орқали утади. Қимматли қозғаларнинг биржа ташқари савдоси шахсий ва телефон алоқалари воситасда амалға оширилади. Шунингдек электрон биржа ташқари бозори орқали, узига махсус компьютер телекоммуникацион системалар қушилган. Фонд бозорлари ривожланган чет эл давлатларида биржадан ташқари қелишувлари иш ҳажми жуда қуп (айрим ҳолларда ун мартағача) миқдорда биржа айланмасидан ошади.

Аммо бу биржа бозорининг аҳамияти қичик эканлигидан далолат бермайди, негаки қелтирилган мамлакатларнинг ҳамма асосий компаниялари охирида берилган.

7. 3. Фонд биржсининг чет эл тажрибаси

Фонд биржалари хусусий компаниялар каби, акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилади, бундай биржалар биржа савдоларини ташкил этишда мутлоқ мустақил.

Биржадаги ҳамма қелишувлар мамлакатдаги тартиб қонунға амал қилган ҳолда қечади. Қонунбузарлик ҳукукий жавобғарликка олиб қелади. Мамлакат биржа савдосининг барқрорлигини таъминловчи қафолатларни ва савдо

келишувларининг пасайиш холларини уз зиммасига олмайди. Бу тур Англия ва АКШ учун характерлидир. Агар фонд биржалари пайчи жамиятлари каби ташкил топса, унда улар сармояларининг 50 фоиздан кам булмган кисми давлатга тегишли булиб, улар аралаш жамият турларига тегишли. Бундай биржалар бошида сайлов биржа органлари туради.

Шундай булса ҳам биржа воситачиси биржа фаолияти устидан текширув олиб боради ва биржа киймати (курсларини) расмийлаштириб боради. Бу хилдаги биржалар Австрия, Германия ва Швеция, Германияда иш юритади.

Полицентрлик система шароитида бош жамгарма биржаларидан ташкари, мамлакатда яна бир канча катта биржалар иш юритиши мумкин, масалан Австралия ва Канада.

АКШда биржа савдосининг шаклланишига олиб келадик, буни тула ишонч билан на моноцентрлик, на полицентрлик моделга адаштираем.

Бу мамлакатда Нью-Йорк фонд биржасининг сузсиз хукмрон бошчилигида махаллий биржа институтлари унинг карамига айланиб колмади, балки узлигини саклаб колиб, кайфиян умумдавлат биржа системаси доирасида иш юритмокда.

Биржа конунчилигининг ривожланиши листинг коидасини каттиккуллигига каратилган булиб, инвесторлар учун катта кафолатлар беради. Шунинг учун корпорация акциялари Нью-Йорк фонд биржаларида котировкага кабул килиниши учун у катор талабларга жавоб бериши керак. Булардан бир кисми корпорация иш юритишининг сонли курсаткичларига тегишли булиб, корпорацияда активлар катталиги, охирги баланс йили фойдаси, муомалага чикарилган акциялар сони хисобга олинади. Лекин бу етарли эмас, чунки хамма талабларга жавоб берувчи корпорация биржа уз акциялари билан котировкадаги фирмалар сонига кирмайди. Биржа мамлакат масштабида компаниянинг таниклик даражасига унинг тармокдаги тутган урни ва х.к. ларга бахо беради.

Инвесторлар кизикишини химоя килиш максатида, биржа вактинча ёки бутунлай акционерлик жамиятини кимматбахо когозларини нархлаш когозидан чикариб ташлаши мумкин.

АКШ да корпорация акцияларини нархлашга рухсат бериш коидасида курунишича, яъни Нью-Йорк фонд биржасида амал килувчи у ёки бу компания акция нархлашини тухтатиб куйиши ёки котировкачилар сафидан чикариб юбориш хукукига эга. Агар директорлар советига такдим этилган далиллар уринли булса, бу хамма микдорий талабларга жавоб берувчи, лекин молиявий ахволи танг фирмаларга тегишли булиб, компания банкротлиги – унинг акциялари биржада котиркадан утганлиги сабабли биржанинг обрусига путур етказиши мумкин.

Хозирги вақтда жахон тажрибасида биржа ишида демократлаштириш жараёни кенг миқёсда ривожланиди. Энг катта биржаларда иккинчи ва учинчи биржа бозорлари ташкил килинмокда. Улар листинг жараёни йуклиги билан ажралиб туради. Келишувларни расмийлаштириш шакллари шундайлигича қолади. Келишувлар хар кандай кийматда содир этилиб, инвесторни йукотиш даражаси бу холда кучаяди. Нью-Йорк фонд биржасининг коидасига кура, хар

бир дилер - мутахассис унга ишонишга воситачилик ишларини самарали бажарилиши учун жавоб беради. Бу мутахассис ҳар доим энг юкори таклиф қилинаётган ва энг паст талаб баҳосидаги акциялар хабарини ҳаммага етказиши шарт.

Мутахассис қилишувида бир вақтда ҳам воситачи, ҳам принципиал бўлиши мумкин эмас, биржа савдоси қоидаси бунини таъкидлайди. Акция баҳоси қандай бўлишидан қатъий назар, мутахассис брокер савдо қилиши орқали олган уз ишини харидори олдида қўхта бажариши лозим.

Шундай қилиб, Нью-Йорк фонд биржасида нархлашнинг қандай берилиши, таклиф қилинаётган ва талаб баҳоларининг мақсади, қилишилган баҳоларни қурсатади - максимал баҳо - яъни сотиб олинишда максимал ва сотилишида минимал, мутахассиснинг таклифига қўра бўлади. Агарда харидорнинг таклифи бўйича талаб бўлмаса, мутахассис бу ишни уз номидан бажариши лозим. Мутахассисда баҳолаш бўйича эркинлик бўлиб, у акцияни паст баҳодан олиб, қимматроқ сотишга ҳаракат қилади. Брокер ва инвесторлар доимо таклиф қилинаётган ва талаб қилинаётган баҳоларни электрон терминали орқали қўзатиб борадилар, бу мутахассисга уланган бўлади. Мутахассис унга бириктирилган энг паст баҳолар ҳақида маълумот бериши керак.

Мутахассис учун энг зарур жавобгарлик, бу тўғрилиқ ва қоидага риоя қилишдир.

Нью-Йорк биржаси № 390 қонун қоидалига қўра, ҳамма брокерлар харидор ва сотувчи ўртасида нархлайнаётган акцияларни тўхтамас аукционга таклиф қилмасдан ўтириб, принципиал ва воситачи сифатида ҳаракат қилиши ман этилади.

Биржа қараёнидаги ўларнинг қиммасига юкланайтган қатта қисми нархлайнаётган акциялар билан савдо қилига жўнатилади.

Савдо бозори иш ўритилишидаги зарур қўрсаткич самарадорлиги ва унинг ташкилий структураси бу бозор солиқидир. Бу қўрсаткич экспорт-импорт баланси билан ҳарактерланади. Бозорнинг иккинчи ҳарактери-унинг диверсификациялиқидир. Масалан, АКШ ҳудуди бир қанча географик қўсларни уз ичига олади. Ўйрик қўпорацияларнинг юкори қаражаси, чет эл етказиб беришчиларига бу бозорда қилма қил товарларни ўтказишга йўл беради: Мураккаб ЭВМдан оддий станокларга, қимматбаҳо нарсалардан арзон қенг истеъмол молларига, оммавий озик-овқат молларидан, қамб кийим - кечаклар ҳам киритилади

7.4. Тижорат банкининг фаолияти, брокер ва маклерларнинг биржа савдо операцияларидаги вазифалари.

Амстердамдаги фонд биржаси - Голландияда қимматбаҳо қозлар бўйича ягона расмий биржа ва шахсий институт деб ҳисобланади. Ўларни аъзоларини бошқариш ва умумий раҳбарликни қолия институтини амалга оширади.

Амстердамдаги фонд биржасини асосчилари бўлиб, олдин уз соҳасини ўстаси ташкилот иштирокчилари биржадаги товар айланаш ва ҳозирги вақтда ҳусусий ҳуқуқий қамиятлар амалга оширади.

Мазкур жамият аъзолари (улар 1498) маклер фирмалари, банклари хисобланади, аник кимматбахо коғозлар олди соттиси курсини Нью - Йоркда урнатилади. Биржа котировкасига киритилган кимматбахо коғозлар савдоси биржани аник операцион залида булиб утади. Айнан уша ерда биржа аъзолари брокер ва маклер воситачиси ролида булиб, лекин улар хусусий миждозлар топширикларни базара олмайдилар.

1986 йилда Амстердам биржасида савдони янги тизими жорий этилди. Мазкур схема буйича биржадан расмий котировкадан утган кимматбахо коғозлар савдоси амалга оширилади. Амстердам биржасида кимматбахо коғозлар айланаси учта бозорда булиб утади.

■ Расмий бозор. Бу ерда савдо объекти булиб йирик галадия ва хорижий эмитентлар кимматбахо коғозлари хисобланади.

■ Параллел бозори. 1982 йил январида биржада параллел бозор жорий этилди.

■ Норасмий бозор. Бу бозорда олдин иккита бозор савдосига куйилган голандия кимматбахо коғозлари билан битим тузилади.

1980 йилда биржада америка акциялари билан савдо килиш тизими жорий этилди. Бу тизим Европадаги биржаларда Америка акцияларини тугри айланишини амалга оширишига имкон беради. Бу максатда 2та алохида биржа ташкил этилди. Биринчи биржа тизимдаги акцияларни депозит функцияларни базаради. Иккинчи биржа маъмурий функцияларни амалга оширади.

Амстердам фонд биржасида тузилган битимлар 10 кун мобайнида бекор килиниши шарт. А5 А5 тизимида тузилган битимлар 5 кун мобайнида хисоб-китоб амалга ошириши керак. Амстердам биржасида тезкор кимматбахо коғозлар савдоси деярли утказилмайди.

Йирик банклар толмонидан акция ва облигациялар фонд биржалар оркали таркатилади. Биржаларда йигилган акция ва облигацияларнинг курси доимо узгариб туради.

Эркин пуллар эхтиёждан ортикча булган шароитларда бундай савдо ишларига аралашади. Банклар пуллардан кредит манбаалари сифатида

фаол фойдаланадилар. Улар кредит ёрдамида молия маблагларини тармоклар ичида ва тармоклар уртасида кайта таксимлайдилар. Пулнинг бошка йирик харидори акционерлик жамиятлари булиб, улар чикарадиган акция ва облигациялар корхоналар, банклар, кооперативлар, шунингдек алохидафукароларга сотилади.

Биржа ҳукукий шахс сифатида инвестиция муассасаси макомидаги савдо воситачилик ва бошка фаолиятини амалга оширмайди.

Хулоса

Фонд биржаси - бозор инфраструктурасининг муҳим бугини булиб, кимматбахо коғозлар бозори катнашчилари томонидан ташкил этилган ташкилотдир. Бу ерда кимматбахо коғозлар билан тугри муомала килиш учун шароит яратилиб, уларнинг курси нархи аникланади.

Фонд биржасида кимматбаҳо коғозларнинг - 2 тури билан муомала қилинади: улар акция ва облигациялардир.

Кимматли коғозларнинг энг қўп тарқалган тури акциялар ҳисобланади.

Ўзбекистон республикасининг “Кимматли коғозлар ва фондлар биржаси тугрисида”ги Қонунига мувофиқ, акция-амал қилиш муддати белгиланмаган, юридик ёки жисмоний шахс томонидан акциядорлик жамиятининг устав фондида муайян улуш қўшмаганлиги, акция эгасининг ушбу жамият мулкидаги иштирокини тасдиқлайдиган, ҳамда ундан дивиденд олиш ва одатда, шу жамиятни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини берадиган кимматли коғоз.

Акциялар унинг эгаларига акциядорлик жамияти мулкининг тегишли улушига бўлган ҳуқуқи ҳақида гувоҳлик беради. Демак, акциядорлар ўз жамияти сармоясининг жамоа эгалари ҳисобланади. Акцияларга эгаллик қилиш уларга фойданинг бир қисми (дивиденд) ни олиш ҳуқуқини умумий мажлисларда қарорлар асосида белгиланган.

Шундай қилиб, Нью-Йорк фонд биржасида нархлашнинг қандай берилиши, таклиф қилинаётган ва талаб баҳоларининг мақсади, қилишилган баҳоларни курсатади - максимал баҳо - яъни сотиб олинишда максимал ва сотилишида минимал, мутахассиснинг таклифига қўра бўлади. Агарда харидорнинг таклифи бўйича талаб бўлмаса, мутахассис бу ишни ўз номидан бажариши лозим. Мутахассисда баҳолаш бўйича эркинлик бўлиб, у акцияни паст баҳодан олиб, кимматроқ сотишга ҳаракат қилади. Брокер ва инвесторлар доимо таклиф қилинаётган ва талаб қилинаётган баҳоларни электрон терминали орқали қўзатиб борадилар, бу мутахассисга уланган бўлади. Мутахассис унга бириктирилган энг паст баҳолар ҳақида маълумот бериши керак.

Таянч иборалар

Фонд биржаси, ҳуқуқий ташкилот, хусусий сектор, талаб концентрацияси, электрон биржа, хусусий компания, маҳаллий биржа институтлари, инвесторлар, молиявий аҳвол, листинг жараёни, бозор солиғи.

Назорат учун саволлар

1. Фонд биржаси ҳақида нимани тушунасиз?
2. Фонд биржасининг қандай турларини биласиз?
3. Фонд биржасининг тизими қандай ?
4. Биржа жараёнида савдо ўтказиш технологияси ҳақида сузлаб ,еринг.
5. Битимларни тузишда регламентнинг қандай аҳамияти бор?
6. Биржа битимларини тузишда буюртмаларнинг қандай турлари қўлланилади?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Маренков Н.Л. Ценные бумаги для студентов вузов. Ростов на Дону: Феникс, 2004.
2. Рынок ценных бумаг. Под. ред. Галанова, И.А. Басов. 2-изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2004
3. Мазур И.И. Управление качеством: Учеб. пособ. - М.: Омега-Л, 2005
4. Компенсационный менеджмент. / Под ред. Гарелова Н.А. Пер. с англ. Хендерсон Р. 8-е изд. - СПб.: Питер, 2004.

8 мавзу. Валюта биржасининг асосий функциялари.

1. Валюта биржаси хакида тушунча.
2. Валюта бозори ва унинг турлари.
3. Валюта биржасини ташкил этиш

8.1. Валюта биржаси хакида тушунча.

“Валюта” деганда одатда ҳар қандай чет эл пул бирликлари, уларда ифодаланган қимматли қозғалдиҳлар, тулов воситалари, шунингдек, қимматли металлар тушунилади. Валюта пул бирликлариға кура қуйидагича номланади: Ақш доллар, Швейцария евро, Австрия шиллинги, Олмония евро, Швеция крона ва бошқалар.

Валюта ҳам узига ҳос тарзда махсулот ҳисобланади. У валюта бозори деб номланувчи бозорларда муомалада булади. Валюта бозори чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш юзасида вужудға келган муносабатлар тизимидан иборат. Валюта бозорларининг асосий иштирокчилари булиб йирик тижорат банклари, банк уйлари, брокерлик фирмалари ва йирик корпорациялар ҳисобланадилар. Валюта бозорида амалға ошириладиган битимларнинг 85-95 фоизи банклар ва брокерлик фирмалари зиммасига тугри келади. Бу ракам валюта бозорини банклараро бозор сифатида тавсифлашға имкон беради.

Валюта операцияларининг хусусияти ва ҳажми, ҳамда ишлатилаётган валюталар мажмуига қараб барча валюта бозорлари қуйида турларга булинади:

1. Халқаро.
2. Худудий.
3. Миллий (махаллий)

Мамақатимиз учун валюта бозорининг миллий, яъни махаллий тури ҳос, аммо бу Россия халқаро ёки худудий валюта бозорларида иштирок этмайди, дегани эмас.

Миллий валюта бозори-чегаралган микдордаги эркин конвертиялашувчи валютани сотиш ва сотиб олиш туфайли юзаға келган муносабатлар. Бундай операцияларни одатда, банклар уз миқозлари учун амалға оширадилар. Бундай миқозлар орасида халқаро валюта операцияларини утқизишға ихтисослашмаган саноат корхоналари, ҳиссдорлик жамиятлари, айрим шахслар ва банклар бор. Бундан ташқари, миллий валюта бозори операциялари қаторига алоҳида компаниялар орасида содир этилаётган валюта битимлари, айрим шахслар орасидаги операциялар, шунингдек, валюта биржаларидатузилган битимлар ҳам қиради. Валюта олди-сотди операцияларини амалға ошириши учун валюта курси хакида аниқ тасаввурға эға булиши зарур.

Валюта курси бир валютани бошқасига алмаштириши имконини берувчи валюталараро муносабат, яъни бу бир мамлакат валютасида ифодаланган бошқа мамлакат валютасини сотиш ёки сотиб олиш мумкин булган нархдир. Бу нарх очик чегараланмаган бозорда валютаға булган талаб ва тақлиф орқали белгиланиши ёки давлат қонунчилиги омонидан урнатилиши мумкин. (Россияда-Марказий Банк томонидан) валюта курси қуп холларда талаб ва

таклиф нисбати оркали белгиланади, шунинг учун бу доимий катталик булла олмайди, чунки валюта бозоридаги талаб ва таклиф доимо узгариб туради. Таклиф даражаси чекланган валюта курси ошади, таклиф юкори булган валюта курси эса аксинча пасайиб кетади.

Валюта курсини белгилашда тугри ва тескари копировка кулланилиши мумкин, Котировка вергулдан сунг туртта белги ёзилиши аниклигида берилади. Тугри катировка кенг таркалган булиб, у чет Эл валютасининг 100 бирлигига миллий валютанинг мутаносиб келадиган узгарувчан катталигини ифодалайди. Яъни, масалан, Швецария франкининг голланд гульдендаги курси 72,5505 булса, бу 100 гульден учун 72,5505 Шведцария франки берилаётганини билдиради.

Валюта курси валюта сотилётгани еки сотиб олинаётганлигига караб белгиланади. 1. Банк валютани харидор курси буйича сотиб олади.

2. Банк валютани сотувчи курси буйича сотади. Харидор ва сотувчи курслари орасидаги тафовут банк харажатларини коплашга ишлатилиб, банк фойдаси хисобланади. Маржа деб аталувчи бу тафовутнинг катъий белгиланган микдори булмай, хар бир валюта битимининг амалга ошган вакти ва жойига богликдир.

8.2. Валюта бозори ва унинг турлари.

Бозор иктисодиёти шароитида ташки иктисодий фаолият билан шугулланувчи ташкилотларнинг банклараро валюта биржасида хар хафтада утказилаётган валюта ким ошди савдосида катнашиш тартиби анча осонлашди,

Савдога куйилаётган валютанинг хажми анча кенгайди. Валюта бозори – ким ошди савдоларини хафтасига икки ва ундан купрок марта утказиш учун реал шароит вужудга келди. И.Каримов.

Кимматли когозлар ва кучмас мулк бозорини ташкил этиш учун асос яратилди, давлат мулкани сотиш буйича ким ошди савдолари ва танловлар мунтазам утказила бошлади.

Бозор шроитида давлат мулкани танлов асосида хамда Ким ошди савдоларида сотиш оркали мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг янги шаклларида янада кенгрок фойдаланиладиган булиб колди.

Дастлабки ким ошди савдосининг тажрибаси шуни курсатдики, бу шакл жуда истикболли булиб, унда янги мулкдорнинг тобора купрок кисми катнашмокда. Хозирги вақтда коида тарикасида Ким ошди савдоси оркали савдо ва хизмат курсатиш соҳаси объектлари-дуқонлар, ресторан, меҳмонхоналар ва бошқалар сотилмокда. Шуни айтиш керакки, амалдаги сотиш нархлари уларнинг бошлангич кийматидан анча юкори булмокда. Бу хол хусусийлаштирилаётган мол-мулкнинг кийматини анча реал баҳолашгагина имкон бериб колмай, миллий валютамизнинг кадрини оширишга хам ёрдам бермокда.

Кейинги вақтларда Ким ошди савдолар утказишнинг янги шакли хам ривожланди. Ким ошди савдосига мол-мулкгина эмас, балки хусусийлаштирилаётган савдо ва маиший хизмат курсатиш объектлари жойлашган ер участкалари, янги қурилиш қилиш учун ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи, шу жумладан чет эллик инвесторлар учун хам қуйиладиган булди. Қишлоқ ҳужалик ерларини мерос қилиб олиш савдолари ва танловлар ташкил этилмокда.

Кучмас мулк ва кимматли когозлар бозорларининг янги муассасаларини барпо этишга асос солинди. Республикада фонд биржаси ва кучмас мулк биржаси, миллий депозитарий, инвестиция фондлари ташкил этилди, ахборот, телекоммуникация тизимлари барпо этиш дастури ишлаб чиқилди.

Аҳолини хусусийлаштириш жараёнига оммавий жалб этиш хамда кимматли когозлар бозорини жадал шакллантириш мақсадида вилоятда брокерлик идораларига эга булган республика фонд биржасида хам ким ошди савдолари мунтазам утказиладиган булди.

Кучмас мулк бозори хам шаклланиб бормокда. Сотилган объектлар орасида уй-жой қавртиралари, савдо, маиший хизмат курсатиш, тугалланмаган қурилиш объектлари қупчиликни ташкил этади. Булар ишнинг бошланиши, холос.

Хозирги шароитда тез суръатлар билан валюта-вексель билан савдо қилувчи биржалар ривожланиб бормокда. Операцияларни бажариш объекти булиб туловлар эмас, балки инвестиция когозлари – облигация ва акциялар булган фонд биржаларига яқинлашиб бордилар. Бу кимматбаҳо когозлар Антверпен биржасида иш қуришнинг асоси булиб хизмат қилди. Уша даврдаги облигациялар билан савдо қилишнинг йирик маркази булган ва 1549 йили юзага келган Лион биржасидир.

Ост - Индия компанияси ва киммтабахо коғоз-акция бозорини шаклланиши XV11 аср бошида биржа фаолиятини кутилмаган даражада ривожланишига олиб келди. Унинг маркази 1608 йили юзага келган Европадаги энг йирик Амстердам биржаси (Нидерландия) бўлди. Амстердам биржаси универсал биржа бўлиб, унда нон, туз, балик, ширинликлар, урмон ёғочлари ва бошқа товарлар, пул, облигация, акциялар билан савдо қилинар эди. Қуплаб иштирокчиларнинг тезда бойиб кетишга чанкок бўлганлиги шунга олиб келдики, Амстердамги биржа ташкилотлари XV11 асрда тарихда биржа учун биринчи бинони қурдилар.

Шундай қилиб, биринчи бор ҳозирги замон биржасининг ажралмас қисми - биржа зали пайдо бўлди.

Нидерландия биржалари эстафетасини XV11 асрнинг охири ва XV111 аср бошида 1570 йили юзага келган Лондон биржаси олди. Унинг гуллаб яшнаб кетиши Жанубий денгиз савдо компанияларининг ташкил этилишига боғлиқдир. Кейинчалик Лондон биржаси ёпик уюшмага (корхонага) айланиб, унда факат ката савдогар (коммерсант)ларнинг бир қисми учун эшик очик бўлган.

1742 йили Парижнинг вексель-фонд биржаси таъсис этилди. Бундан кейинги энг кузга қуринган фонд биржаларидан Франкфуртдаги биржа эди. Дастлабки вақтларда биржа ишларини олиб бориш объекти бўлиб ҳар қандай қимматбахо коғозлар, шу жумладан, вексел, акция, облигациялар ҳисобланган.

Кейинчалик бу хил операцияларни олиб бориш банклар ихтиёрига топширилган. Натижада қисқа муддатли кредит бериш унча катта аҳамиятга эга бўлмай қолди ва биржалар ломбардга ухшаш операцияларни бажариш билан чекланиб қолган. XIX асрнинг охиридан то ҳозиргача фонд биржаларида биржа битимларини амалга оширишнинг энг асосий объекти акция ва облигациялар (давлат маҳаллий бошқарув ташкилотлари, йирик банклар ва тижорат ташкилотлари қарзлари, мажбуриятлари) ҳисобланиб келмоқда.

8.3 Валюта биржасини ташкил этиш.

Корхона ва тижорат банкларига валюта операциялари ва халқаро ҳисобларни утқозиш ҳуқуқини бериш ички банклараро валюта бозорини ташкил этишнинг тугдирди. Шунинг учун 1991 йилда Россия банки янги бўлинма – банклараро валюта операцияларини утқозиш Марказини (валюта биржасини) ташкил этди.

1992 йилда ички бозор ривожланишининг давом этиши, шунингдек бозор иқтисодиёти валюта биржаси статусининг узғаришини талаб этди. Валюта биржаси Россия Марказий Банки бўлинмасидан Банклараро валюта бозори ташкилотининг умумий шаклига айланди (Москва банклараро валюта биржаси (МБВБ) .

Чет эл валютаси бозорини ташкил этиш ва унга хизмат қурсатиш унда махсус валюта биржалари тузилмоқда. Улар, уз навбатида махсус хусусиятлари ва роли нуктаи назаридан бошқа биржалардан фарқли уларок давлат томонидан жиддий назорат остида бўлади. Дунё тажрибаси шуни қурсатяптики валюта

сотуви кимматли коғозлар сотуви билан бирлашиб, фонд биржаларида утказилади.

Валюта биржаларидан энг йириги Москва банклараро валюта биржаси, Санкт-Петербургда, Ростов-Донда, Самарада, Куйи Норвегияда, Новосибирскда, Владивостокда, Екатеринбургда, Сарановда.

Даромад олиш МБВБ асосий максади эмас. МБВБ максади банклараро замонавий валюта бозорининг доимий ва нормал ишлаши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, вазияти такозо этганда эса – валюта савдосининг турли асбобларини ривожлантириш (опцион, тезкор битимлар, валюта хвафини замонавий сугурталаш усуллари).

МБВБ асосий вазифалари:

- валюта ресурсларига булган талаб ва таклифни жамлаш;
- банкларнинг пул утказиш операциялари буйича рубльнинг ягона бозор курсини белгилаш;
- валюта битимларини тузишда кушимча кафолатлар билан таъминлаш.
- четэл валютасини сотиш ва харид килишда битимлар тузи шва савдосини ташкил этиш;
- битимлар буйича чет эл валютасида ва рубльда хисоб килишни ташкил килишни ташкил килиш;
- битимлар буйича чет эл валютасини курсини рубльда белгилаш ;
- валюта бозорида руй берган жараёнлар хакидаги ахборотларни йигиш ва тахлил килиш;
- МБВБ ёпик турдаги акциядорлик жамияти статусига эга. Уни ташкил булиши пайтидаги капитали 249 млн рубльни ташкил килса, МБВБ учредителлари? – юридик шахслар; 30 та етакчи банклар, 2та молия компаниялари, Россия Банклари Ассоцияцияси ва Москва хукумати МБВБ аъзолигига Россия федерацияси конунчилигига асосан валюта

операцияларини утказишга лицензияга эга булган банк ва бошка молия ташкилотлари (компаниялари) килиниши мумкин. Валюта биржасининг аъзоси булиш истагини билдирувчилар аризага кушимча куйидаги хужжатларни такдим этишлари зарур:

- Низомнинг нотариусда тасдикланган нусхаси;
- Кайд килиш тугрисидаги гувоҳноманинг нотариусда тасдикланган нусхаси;
- Валюта операцияларини утказиш хукукини берувчи лицензиянинг нотариусда тасдикланган нусхаси;
- Сунги тулик квартал буйича йиллик баланснинг аудит томонидан тасдикланган нусхаси;
- кайд килиш карочкаси;
- корреспондентлик хисоблар руйхати;
- миждозларга банк хизматларини курсатиш хажми курсаткичлари)
- операциялар утказиш хукукига эга вакиллар (дилерлар) руйхати. Такдим этилган хужжатлар биржа фаолиятини назорат килиш комиссияси томонидан жиддий текширувдан утказилади.

Шуниси ахамиятлики, МБВБ аъзолигига кирувчилар валюта операцияларини утказиш буйича камида ярим йиллик тажрибага ва рубллар билан операциялар утказишда камида бир йиллик тажрибага эга булишлари керак. Ундан ташкари, даъвогарнинг молиявий ахволи ва у томонидан утказиладиган валюта операциялар синчковлик билан куриб чикилади. Даъвогарнинг респектабеллиги унинг “номи”, ҳукукий конунчиликка риоя қилиши ва унга нисбатан банк жамиятининг бошқа аъзолари билдирган ишонч ҳам катта ахамиятга эга.

МБВБ аъзолигига қабул қилиниш тугрисидаги қарор Биржа маслаҳат кенгаши томонидан қабул қилинади ва МБВБ аъзолигига қабул қилиниш гувоҳномаси берилиб, аъзога қайд қилиш рақами тақдим этилади.

Хулоса

Валюта ҳам узига хос тарзда маҳсулот ҳисобланади. У валюта бозори деб номланувчи бозорларда муомалада бўлади. Валюта бозори чет эл валютасини сотиш ва сотиб олиш юзасида вужудга келган муносабатлар тизимидан иборат. Валюта бозорларининг асосий иштирокчилари бўлиб йирик тижорат банклари, банк уйлари, брокерлик фирмалари ва йирик корпорациялар ҳисобланадилар. Валюта бозорида амалга ошириладиган битимларнинг 85-95 фоизи банklar ва брокерлик фирмалари зиммасига туғри келади. Бу рақам валюта бозорини банklararo бозор сифатида тавсифлашга имкон беради.

Валюта операцияларининг хусусияти ва ҳажми, ҳамда ишлатилаётган валюталар мажмуига қараб барча валюта бозорлари қуйида турларга бўлинади: халқаро, ҳудудий, миллий (махаллий). Мамлакатимиз учун валюта бозорининг миллий, яъни маҳаллий тури хос, аммо бу Россия халқаро ёки ҳудудий валюта бозорларида иштирок этмайди, дегани эмас.

Миллий валюта бозори-чегаралган микдордаги эркин конвертирлашувчи валютани сотиш ва сотиб олиш туфайли юзага келган муносабатлар. Бундай операцияларни одатда, банklar уз миқозлари учун амалга оширадилар. Бундай миқозлар орасида халқаро валюта операцияларини утказишга ихтисослашмаган саноат корхоналари, ҳиссадорлик жамиятлари, айрим шахслар ва банklar бор. Бундан ташкари, миллий валюта бозори операциялари каторига алоҳида компаниялар орасида содир этилаётган валюта битимлари, айрим шахслар орасидаги операциялар, шунингдек, валюта биржаларида тузилган битимлар ҳам қиради. Валюта олди-сотди операцияларини амалга ошириши учун валюта курси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши зарур.

Валюта курси бир валютани бошқасига алмаштириши имконини берувчи валюталарaro муносабат, яъни бу бир мамлакат валютасида ифодаланган бошқа мамлакат валютасини сотиш ёки сотиб олиш мумкин бўлган нархдир. Бу нарх очик чегараланмаган бозорда валютага бўлган талаб ва тақлиф орқали белгиланиши ёки давлат конунчилиги омонидан урнатилиши мумкин. (Россияда-Марказий Банк томонидан) валюта курси қуп ҳолларда талаб ва тақлиф нисбати орқали белгиланади, шунинг учун бу доимий катталиқ бўлла олмайди, чунки валюта бозоридаги талаб ва тақлиф доимо узғариб туради. Тақлиф даражаси чекланган валюта курси ошади, тақлиф юқори бўлган валюта курси эса аксинча пасайиб кетади.

Таянч иборалар

Валюта, валюта операциялари, йирик корпорациялар, валюта бозори, чет эл валютаси, халқаро бозор, миллий валюта, валюталараро муносабат, талаб ва таклиф, валюта курси.

Назорат учун саволлар

1. Валюта ва валюта бозори деганда нимани тушунаси?
2. Валюта бозорларида қандай битимлар тузилади?
3. Валюта операцияларининг ҳажмига қараб валюта бозори қандай турларга бўлинади?
4. Валюта биржасида иштирокчилари қандай ҳужжатларга эга бўлиши лозим?
5. Россиядаги энг йирик валюта биржасини айтиб беринг.
6. МБВБ ёпик турдаги акционер жамиятининг функциялари нималардан иборат?

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Маренков Н.Л. Ценные бумаги для студентов вузов. Ростов на Дону: Феникс, 2004.
2. Рынок ценных бумаг. Под. ред. Галанова, И.А. Басов. 2-изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2004
3. Мазур И.И. Управление качеством: Учеб. пособ. - М.: Омега-Л, 2005
4. Компенсационный менеджмент. / Под ред. Гарелова Н.А. Пер. с англ. Хендерсон Р. 8-е изд. - СПб.: Питер, 2004.

9 мавзу. Мехнат биржаси

1. Мехнат биржаси ва бозори ҳақида тушунча ва уларнинг узаро боғлиқлиги.
2. Мехнат бозори инфратузилмаси.
3. Мехнатга талаб ва таклиф.
4. Мехнат бозори ва ишсизлик.
5. Ишсизликнинг асосий турлари.
6. Бандликнинг давлат томонидан бошқарилиши.
7. Бозор муносабатларини бошқаришда мехнат биржасининг роли.

9.1. Мехнат биржаси ва бозори тушунчаси ва уларнинг узаро боғлиқлиги.

Мехнат биржаси - ишчи, хизматчи ва корхона эгаси уртасида ишчи кучини сотиш ва сотиб олиш бўйича келишувини амалга оширишда мунтазам воситачи сифатида, иш кучини ёллашда ишчилар ва корхона уртасида воситачилик вазифасини бажарувчи ташкилот. Мехнат биржаси ишсизликни ҳисобга олиб боради ва шу билан бирга иш берувчи ва иш кидирувчиларни учраштирувчи ташкилотдир.

Дунёнинг энг ривожланган мамлакатларида мехнат биржалари замонавий ҳисоблаш техникаси билан таъминланган кучли ахборот марказлари қурилишига эга. Мехнат биржасида корхона ва ташкилотларда мавжуд бўш

уринлар хакидаги ахборот мужассамлашган. Бу ахборот ҳам мажбурий, ҳам ихтиёрий равишда келиб тушиши мумкин. Буш уринларнинг компьютерлашган картотекаси иш излаётган шахсларга тезкор жавоб кайтариш, мавжуд вариантларни таклиф килиш имконини беради.

Мехнат биржалари томонидан берилган тавсияномалар тадбиркорлар учун мажбурий булмай, улар ишга олишда рад жавобини беришлари ҳам мумкин. Иккинчи томондан эса, ишсиз шахснинг ишга йуланма олишидан бош тортиши уни ишсизлик буйича нафака олиш ҳукукидан махрум килиши мумкин.

Мехнат биржасининг фаолияти халқаро меҳнат ташкилотининг конвенцияларда халқаро ҳуқуқий регламентлашга эга булган. Улардан бири давлат агентликларини яратиш, меҳнат воситачилиги буйича даромад олишни мақсад қилиб олган хусусий идораларни йўқ қилишини кузда тутди. Россиянинг турли ҳудудларида даврий равишда ташкилотчилари томонидан “буш уринлар биржаси”, “ёшлар биржаси” деб номланувчи тадбирлар утқазилади. Аммо фуқароларни ишга жойлаштириш, ишсизларни рўйхатга олиш, уларга нафақа тайинлаш, ишчиларни қайта ўқитиш жараёнини ташкил этиш, янги иш уринларини яратувчи кичик бизнесни қўллаб қувватлаш вазифаларини доимий равишда аҳолини бандлигини давлат хизмати амалга оширади. Бу хизмат иш берувчиларнинг сугурта бадали, бюджет маблағларидан иборат ката моддий жамғармага эга. Ишсизлик сони ортиши билан бандлик хизматиға булган талаб ҳам ортиб бормокда.

Мехнат биржаси меҳнат бозори билан ҳамбарчас боғлиқдир. Меҳнат бозори-бу талаб ва таклифга муносиб ҳолда махсус маҳсулот иш қучини сотиш-хариб қилиш соҳаси бўлиб, бозор иқтисодиётининг муҳим унсуридир. Ривожланган мамлакатларда меҳнат бозори вазифасини меҳнат биржалари бажаради. Россия Федерациясида аҳолининг бандлиги ва меҳнат билан таъминланиш масалаларини Меҳнат Вазирлиги бандлик Федерал хизмати ва унинг ҳудудий бўлимлари, ахборот маслаҳат марказлари ҳал қилади. Саноат ва қурилиш ишлаб қикариш қисқарганлиги, ҳалқ ҳужалигининг тузилмавий қайта қурилиши бошланганлиги сабабли иш қучига таклиф унга булган талабдан 2-3 баробар ортиқдир.

Ҳалқ ҳужалигида банд булганларнинг умумий сони иқтисодиётнинг давлат сектори қисқариши ҳисобига қамайиб, нодавлат секторида ишчилар сонининг абсолют ёки нисбий ошиши қузатилади.

Ҳалқаро меҳнат ташкилоти услуби буйича ҳисоблаганда, яъни фаол иш қидириб, аммо унга эга булмаган барқани ҳисобға олганда, ишсизларнинг умумий сони фаол аҳолининг 8 фоизини ташкил қилади. Ишсизликнинг тургун шакли ҳам ортиб, бунда ишсиз 4 ой ва ундан ортиқ вақт мобайнида ишга жойлаша олмайди.

Давлат тизими ажратилаётган маблағларнинг қамлиги сабабли узига юқлатилган масалаларни ҳал қилишға қурби етмайди. Шунинг учун ҳар бир шахс ишга жойлашаётганда биринчи навбатда узига ишониб, давлат томонидан минимал қўллаб-қувватланади. Ишсизликнинг юқори суратлар билан ўсиши

махаллий шароитлар ҳисобга олинган ҳолда курашиш ҳудудий дастурларини ишлаб чиқишни ва амалга тадбиқ этишни талаб қилади.

9.2. Мехнат бозори инфратузилмаси.

Мехнат бозорининг ҳаракатчанлигида буш иш жойлари ва банд бўлмаган иш кучи ҳақида тулиқ ва ҳаққоний ахборот билан таъминлаши зарур бўлган мехнат бозори инфратузилмаси муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда гап мехнат биржалари, ишга жойлаштириш ҳақида бориб, мехнат бозори фаолиятининг тезкорлиги ва аниқлигиулар ишининг ташкил этилишига боғлиқдир. Аммо биржа бозорини мехнат биржаси ва ишга жойлаштириш институтлари билан чегаралаш мумкин эмас. Мехнат бозори соҳаси бўйича ва унинг барча даражадаги назорати остида инсонни жойлашда ҳамма соҳаларда савдо бирмунча илгарирок бошланади.

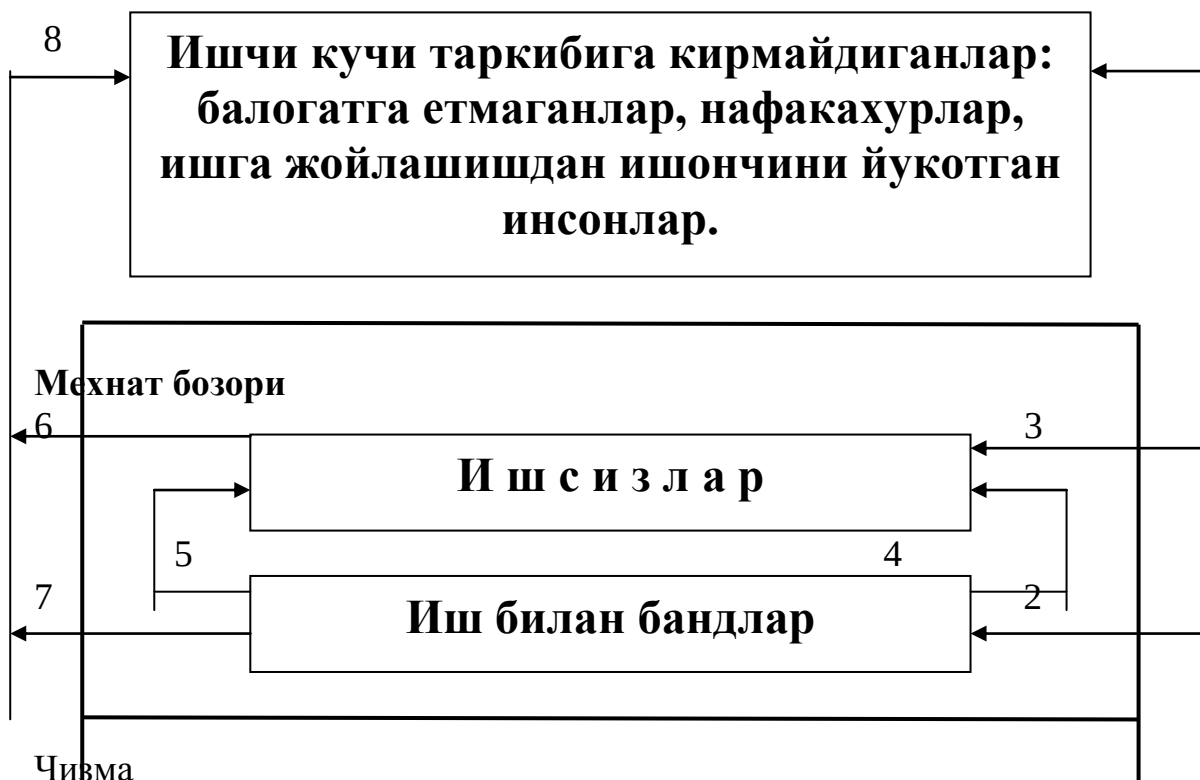
Биринчидан, саноат қасаба уюшмаси, ишлаб чиқариш иштирокида тадбиркорлар уртасидаги генерал ва тармоқлар даражасидаги битимлар.

Иккинчидан, қасаба уюшмаларининг иштирокисиз ва уларнинг иштирокида ишчиларни ёнлаш корхоналар даражасида амалга оширилади.

Учинчидан, ишчиларни ёнлаш малака ошириш касбий тайёргарлик билан тузиладиган битим ишчи уринлари даражасида амалга оширилади.

Шунинг учун мехнат биржаси мехнат бозорининг муҳим инфратузилма бугинидир, лекин ишга ёнлаш тизими институтларидан биридир.

Умуман мехнат бозорини шаклланишини қуйидаги қизмада ишчи кучи ҳаракати оқимини курсатиш мумкин.

- Чизма
- 1-мехнат бозорининг тулиши;
 - 2- ишга жойлашганлар;
 - 3-иш кидиришда омади келмаганлар;

- 4-иш кидиришни давом эттирувчилар;
- 5-ишни йукотганлар;
- 6-узок вақт иш кидиришдан бош тортганлар;
- 7-иш фаолиятини тухтатганлар;
- 8-мехнат бозоридан воз кечганлар;

9.3. Мехнатга талаб ва таклиф.

Иш хаки динамикаси мехнатга булган талабга ҳам, таклифга ҳам таъсир курсатади. Уларнинг мехнат баҳосига богликлиги куйидагича таърифланиши мумкин: талаб ва таклиф объекти – нарх ва иш хакига боглик булган мехнат микдоридир.

Ишчилар уз мехнатлари учун талаб килаётган иш хаки канча юкори булса, иш берувчилар уларнинг шунча кам микдоридаги сонини ёнлашга рози буладилар (талаб конуни).

Иккинчи томондан маълум бир иш турини бажариш учун таклиф килинаётган иш хаки канча юкори булса, шунча куп ишчилар шу турдаги иш билан шугулланишга тайёр буладилар (таклиф конуни).

Россияда мехнат биржалари алохида ташкилот сифатида XX асрнинг бошларида йирик саноат марказларида (Москва, Петербург, Рига, Одесса) ташкил этила бошлаган. Бу вақтда воситачилик идоралари кўпайиб кетиб ишсизларга иш топиб бериш эвазига юкори ҳақ олишган.

Кейинги йилларда мамлакатларда касбга йуллаш, қайта ихтисослаштириш ва ишга жойлаштириш бўйича турли хизматлар ташкил килинган. Мехнат биржасининг фаолияти ишсизларни иш билан таъминлаш, ишлаб чиқарувчи тармоқлар структурасидаги узгаришлар билан боглик ҳолда узгариб турадиган мехнат бозори эҳтиёжини кондирешдан иборат 1922-1925 йилларда мамлакатимизда 300 та мехнат биржаси мавжуд бўлиб, улар 10 миллиондан ортик кишига хизмат курсатган.

Жаҳон тажрибасидан куришиб турганидек, бозорга утиш шароитида мехнат ресурсларини иш билан таъминлаш муаммоси, ишсизликнинг усиши кучайди. Ишсизлик муаммоси макроиктисодий тартибга солиш чоралари тизимида ҳамда иктисодий тараккий этган бозор структураси шаклланган мамлакатларнинг бутун иктисодий сиёсатида энг асосий муаммоларидан биридир. Иктисодий ишлаб чиқариш суст кечаётган, иктисодий тизимларни узгартиришнинг дастлабки боскичларига ҳос кенг ва оммавий хусусийлаштириш амалга оширилаётган шароитда, малакасиз кишиларгина эмас, балки оммавий ва ноёб ихтисосга эга ходимларга ҳам талаб вақтинча чекланиши туфайли улар ишсизлар тоифасига утиб қолиши хавфи тугилган бир пайтда бу муаммонинг аҳамияти айниқса ортади.

Бундай шароитда мукамал мехнат бозорини шакллантириш, ишга жойлашишга муҳтож булган шахсларни ва мавжуд буш иш жойларини тула ҳисобга олиш гоят муҳим аҳамият касб этади. Республика кишлокларида аҳолининг йиллик усиши 2 фоиздан купрокни ташкил этмоқда. Кичик шаҳарлар ва шаҳар туридаги посёлкаларда иктисодиётнинг ишчи кучи ортикча

булган айрим тармокларида яширин ишсизлик амалда мавжуд. Демографияда вужудга келган шундай бир вазиятда иш билан таъминлаш ва кадрлар тайёрлаш хизматларини ташкил этиш тизимига катта эътибор берилмокда. Иктисодий ислохотларнинг биринчи боскичида ишсизлар сонининг купайишига йул куймаслик асосий вазифалардан бири эди.

Бунинг учун республикада 240 дан ортик меҳнат биржасини уз ичига олувчи катта тармок тузилди. Республиканинг хар бир тумани ана шундай биржага эга. Ишсизларни руйхатга олиш, уларнинг касбини узгартириш механизми яратилди, ишсизлик буйича нафака тулаш тизими йулга куйилди. Натижада расман руйхатга олинган ишсизлар хозирги вақтда меҳнат ресурсларининг бир фоизидан камрогини ташкил этмокда. Республикамиз шароитида бу ислохотлар биринчи боскичининг гоят улкан натижасидир. И.А.Каримов.

Хозирги шароитда мамлакатда ишсизлик мавжудлиги ҳамда унинг сони янада купайганлиги яна расмий тан олинди. Энди иш топишга воситачилик килувчи меҳнат биржалари кайта ташкил килиниб уларда иктисодчилар, социологлар, врачлар ва халк депутатлари ёрдамида ишсизларга ёрдам пули ва ашёлардан иборат нафакалар бериш, вақтинча иш, ёток билан таъминлаш, янги ишчи касбларига тайёрлаш ва кайта тайёрлаш ҳамда бошка тадбирлар амалга оширилмокда.

Бозор иктисодиёти шароитида ишсизликни олдини олиш мақсадида давлат томонидан иш билан бандлик тугрисида, таълим тугрисида конунлар қабул килиндики, бу конунлар аҳолининг манфаатларини конун кучи билан химоя килишгагина эмас, балки одамларнинг маънавий, ижодий имкониятларини намоён килишга, ислохотлар учун мустахкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон берди.

Меҳнат биржаси бозор иктисодиётининг муҳим тармокларидан биридир.

9.4. Меҳнат бозори ва ишсизлик.

Ишсизлик хакида гапиришдан аввал унга таъриф берайлик.

Ишсизлик – иктисодиётдаги шундай вазиятки, унда ишлашга қобилиятли ва меҳнат килишни хоҳловчи бир қисм одамлар уз касби буйича иш топа олмайди ёки умуман ишга жойлаша олмайдилар.

Бозор тизимида талаб ва таклиф уртасидаги мувозанат куп миллионли келишув ва муносабатлар мавжудлиги, шунингдек бозор тизими ташкил этилишининг ички хусусиятлари ва тамойиллари туфайли ушлаб турилмайди. Бозор иктисодиёти шароитида иш кучига булган талаб ва таклиф уртасидаги номуносивбликнинг пировард натижаси ишсизликдир. Иктисодий назарияда ишсизликни тушунтириб берувчи 3 та асосий йуналиш бор:

1. Ортикча юкори иш хаки. Касаба уюшмалари талабларини кондириш эвазига иш хаки мувозанат даражасидан юкори килиб белгиланган булиши мумкин. Натижада, Ушбу меҳнат бозорида иш кучига булган талаб пасайиб, таклиф эса ортиб бораверади. Талаб ва таклиф уртасидаги фарк ишсизлик миқдорини, яъни бозорида иш топа олмайган меҳнат ресурслари сонини курсатади.

Иктисодчилар бундай вазиятдан чиқиш учун ниш хакини камайитириш таклифини киритадилар.

2. Самараси етарли булмаган талаб. Дж.Кейнс ва унинг издошлари мажбурий ишсизлик сабабини махсулотни даромадли сотишни таъминлай олмайдиган товарга булган талабда деб билишади. Махсулотга булган самарали талаб етишмовчилиги вазиятида меҳнатга булган талаб ҳам пасаяди. Натижада меҳнат кучи сотувчилари уни хатто паст нархга ҳам сота олмай, ишсиз булиб қолишади. Иктисодий мувозанатни тиклаш учун Кейнс ва бошқалар такрор ишлаб чиқаришни давлат томонидан бошқарилиши концепциясини таклиф этадилар. (Пул кредит ва солиқларнинг эгилувчан сиёсати, инвестицияларни ошириш, давлат харажатларини кенгайтириш ва б.)

3. Меҳнат бозори эгилувчанлигининг етарли булмаслиги. Неоконсерваторлар ва монетаристлар ишсизлик сабабини мавсумий ва бошқа қисқа муддатли силқинишлар натижасида бозор талабларининг ўзгаришга меҳнат сотувчиларининг аста-секин мосланишда деб билишади. (Ишсизлик табиий меъёрлари муомалалари) Институцион йўналиш тарафдорлари ишсизликни бозор институтлари, яъни талаб таклифларга таъсир қўриётган сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва психологик омиллар билан тушунтиришади. Ушбу муаммолар меҳнат бозорида эгилувчан сиёсат ўтказилиши йўли билан бартараф этилиши мумкин (меҳнат биржасининг тезкор ишлаши, ижтимоий назоратни қўйиштириш, коллектив битимлар тузишамалиётини такомиллаштириш ва б. қалар).

Ишсизлик қўйидаги асосий қўриққичлар билан тавсифланади даражаси, давомийлиги, бир қўриққ жойга ишсизлар сони. Ишсизлик даражаси динамикаси ёки қўриққкоэффициенти – нафакат меҳнат бозори, балки иктисодиётининг ҳам муҳим тавсифловчи омилдир. Умуман олганда, ишсизлик даражаси иш қўринларига даъвогар меҳнатга лаяқатли аҳолининг умумий сонига, яъни иктисодий фаол аҳолии ичида расмий қўриққатга олинган ишсизлар қўлишидир. Иктисодий фаол аҳолии статистик ҳисобга олинганлиги сабабли, ишсизлик даражасини аниқлашда меҳнат ресурслари сонидан қўйдаланилади:

$$\text{Ишсизлик даражаси} = \frac{\text{Ишсизлар сони}}{\text{Меҳнат ресурслари миқдори}} \times 100\%$$

Дунё амалиётида ишсизлик қўриққкоэффициенти статистик ҳисобга олинадиган 2та қўриққкоэффициент асосида ҳисобланади; бандлар сони ва ишсизлар сони ишсизлик қўриққкоэффициенти қўйидаги қўринишга эга:

$$K_b = \frac{U}{E+U} \times 100\%$$

Бу ерда U- меҳнат биржасида расмий қайд этилган ишсизлар сони; E- бандларнинг сони. Иктисод учун энг яхши ҳисобланган ва ҳудудлараро қўриққларни меҳнат бозори талаби ва таклифига мос равишда етарли даражада тез амалга ошира оладиган иш қўриққ резервлари ишсизликнинг табиий даражасини тавсифлайди. Реал иктисодда амалдаги ишсизлик табиий меъёридан у ёки бу томонга силжиган вазиятлар тез-тез ўқраб туради.

Ишсизликнинг реал даражаси унинг табиий миқдори билан мос келмаса ё сунъий пасайтирилган, ёки учта юкори ишсизликни тавсифлайди.

9.5. Ишсизликнинг асосий турлари.

Ишсизликнинг табиий меъёри фрикцион ишсизликни уз ичига олади. Бу ерда гап “икки иш орасида” қарорлари ҳақида бормокда. Олдинги иш жойини тарқ этиб, улар иш ҳақи ва шароитлари яхшироқ, уларнинг касб-малакавий маҳоратига жавоб берадиган янги иш жойига ўтиш жараёнида бўлишади. Бундай ишсизлик тури доимо ўраб туради, чунки касбий маҳоратнинг ўсиш жараёни объектив, демак уни амалга тадбиқ этиш ўчун яхшироқ шароит излаш жараёни ҳам объективдир.

Табиий ишсизлик турига баъзи бир соҳаларда мавжуд мавсумий меҳнат тури ҳисобига вужудга келадиган мавсумий ишсизликни ҳам қиритиш керак (қишлоқ хўжалиги, қурилиш, туризм ва бошқалар). Бундан ташқари, табиий ишсизлик тушунчаси талаб ва тақлифга таъсир қўсатувчи омиллар меҳнат бозори тузилиши ва институтлар туфайли юзага келтирилади институцион ишсизликни ҳам уз ичига олади. Меҳнатга лаёқатли аҳолии ўртасида маълум сабабларга қўра ишлашдан бош қўрган шакллар ҳам ҳамиша топилади (меҳнат қўнунчилигининг ўзига ҳослиги, ижтимоий сабаблар, қоллектив қитимлар шартлари ва б.) Демак, бундай ишсизлик ҳам табиий ишсизлик ҳўсўсиятларига эга. Табиий ишсизлик иш қўчи бозори қонструкцияси билан белгиланади, ўнинг меҳанизмлари билан бошқарилади. Фридак ўни “меҳнат бозорининг реал табиий шароитлари билан қичиша оадиган ишсизлик даражасига ” тенглаштирган. Ўнинг фикрича, ишлаб қичариш қўватларини иш юқлаш даражаси асосий қаптални ишлатиш самараси ва мақсадга мўвофиқлигини белгиллагани қабии, ишсизликнинг табиий даражаси ҳам меҳнат ресурслари қўлланишининг иқтисодий жихатдан мақсадга мўвофиқлигини ақс эттиради. Ишсизликнинг табиий даражасини тавсифлаш ўчун иқтисод фани “тезлашмайдиган инфляция шароитида ишсизлик меъёри” терминини қиритди.

Иш юқлаш даражаси асосий қаптални ишлатиш самараси ва мақсадга мўвофиқлигини белгиллагани қабии, ишсизликнинг табиий даражаси ҳам меҳнат ресурслари қўлланилишининг иқтисодий жихатдан мақсадга мўвофиқлигини ақс эттиради. Ишсизликнинг табиий даражасини тавсифлаш ўчун иқтисод фани “тезлашаётган инфляция шароитида ишсизлик меъёри” терминини қиритди.

Айни вақтдаги ишсизлик табиий меъёрдан ошиб кетган ҳолатда мажбурий ишсизлик тоифасига тузилмавий ишсизликни қиритиш зарур. Бундай ишсизлик ИТТ таъсири остида иқтисоднинг қенг миқёсдги тузилмавий ўзгаришлари рўй берган вазиятларда юзага келади. Россияда ислохатлар давридаги тузилмавий ишсизлик иқтисоднинг самарасиз тузилмасига боғлиқдир. Ҳўсўсан “Б” тоифасидаги соҳаларнинг ва бозор инфратузилмасининг ривожланиши келажакда аҳолии бандлигини ошириш лозим.

Тузилмавий ишсизлик, одатда, жўда оғир кечади. Гап ўнинг ўзққ мўддатли эканлигида эмас. Муаммонинг мураккаблиги ижтимоий, психологик

ва бошка омилларнинг ишга тушишидадир. Тузилмавий ишсизлик вакиллари дастлабки тайёргарлик ва кайта малака оширишсиз яшаш жойини ва баъзида умуман ҳаёт тарзини узгартирмасдан туриб янги иш жойига эга булолмайдилар.

Тузилмавий ишсизликдан ташкари технологик ишсизлик ҳам фарқларин, у ИТТ йули бўйича тезкор илгарिलाш бандлар даромадининг юкори даражаси билан уйғунлашган ерларда учрайди. Илмий – техник тараққиёт турларини тадбик этиш жараёнлари объектив бўлганлиги сабабли, тузилмавий ва технологик ишсизлик бозор хужалигининг доимий ходисасига айланаётгани табиийдир.

Ишчи ва мутахассислар сифат курсаткичининг чуқур узгаришлари билан кечаётган фан-техника тараққиёти меҳнат бозорига ката таъсир курсатади. Меҳнат ресурсларининг малакавий-таълим даражасини доимий ошириш ва касбий соҳа тузилмасини такомиллаштириш зарурияти вужудга келмоқда, чунки янги касбларнинг пайдо бўлиши ва эски касбларнинг йуқолиши жараёни янада кенг тус олмақда. Аммо меҳнат бозори таъсир механизми уз фаолияти ностабиллигини саклаб турмоқда, натижада самарали меҳнат ва унинг фаолият соҳалари ва йуналишлари орасида кайта таксимланиши таъминланмаяпти.

Замонавий вазиятларда таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг илмий-техник ва тармоқлардаги силжиш суръатларидан ортда колаётганлиги сабабли талаб ва таклиф уртасидаги мувозанат мураккаблашиб бормоқда. Чекка ҳудудларнинг ривожланиши ва иктисодий ҳолатининг узига хос хусусиятилари шаклланаётган меҳнат бозорига ката таъсир курсатди. Бу баъзи ҳудудларда меҳнат ресурсларининг ута мужассамланиши билан бир каторда бошка ҳудудларда уларнинг кескин етишмовчилиги юзага келиши билан тушунтирилади. Бундан ташкари ҳудудлар иктисодий ривожланишнинг даражаси ва суръатлари бўйича фарқланади.

Ишсизлик динамикасига сезиларли таъсир курсатадиган жиддий омиллар бўлиб конверсия ишлаб чиқаришни яқунлаш, зарарли корхоналарни йукотиш жараёни хисобланади. Зарарли корхоналар халқ хужалигида 35 фоизни ташкил этиб, ишчиларни учдан бир қисми давлат томонидан таъминланади. Бундай корхоналар улуши Шарқий ва Ғарбий Сибир, Узок Шарқда, шимолий ҳудудларда айниқса сезиларли бўлиб, 20 фоиз ва ундан ортик микдорга етади.

9.6. Бандликни давлат томонидан бошқарилиши.

Ишсизларнинг энг юкори даражаси меҳнат бозорининг ёшлар, аёллар каби бугинларида кузатилади.

Замонавий шароитда биржа бозори давлат ва корпорация, касба уюшмалар томонидан узидан сезиларли назорат таъсирини сезади. Шунини таъкидлаб утиш лозимки, бу бозорни бошқариш ва назорат қилиш биржадаги муҳим товарни сотилиши билан енгиллаштирилади. Бозор қонунларининг пайдо бўлиши меҳнат бозорида алоҳида хусусият касб этади. У асосан меҳнатни олди-сотдиси меҳнат шартномасининг узок ёки қиска давомийлиги билан аниқланади. Шунинг учун ҳар бир алоҳида ишчи доимий ишламайди, балки у доимий меҳнат бозори ҳолатидан мутук бўлиб туради.

Мехнат бозорини бошқариш талабга қандай таъсир қилса, мехнат тақлифига ҳам шундай таъсир этишни кузлайди. Бошқаришнинг объекти бўлиб иш хаки, иш ҳафталари ва таътиллarning давомийлиги, ёллаш ва ишдан бўшатиш тартиби, ижтимоий таъминланишнинг турли усуллари ҳисобланади.

Замонавий мехнат бозори узида давлат таъсирини сезиларли даражада сезиш мумкин. Давлатнинг қонуниятли фаолияти ҳамма мехнат муносабатларини эгаллайди. У фақатгина иктисодиётнинг давлат секторида ишчи кучига талабни курсатади, балки у миллий иктисодиёт масштабларида ишга ёллашни хусусий секторида ҳам назорат қилади ва амалга оширади.

Давлатнинг ижтимоий дастурлар (кам таъминланганларга ёрдам, ишсизларга пособия, ҳар хил ижтимоий туловлар, нафақалар билан таъминлаш ва бошқалар) и мехнат бозорида катта аҳамият касб этади. Бу дастурлар мехнатқашларни ижтимоий иктисодий аҳолини яхшилаш, бозор таваккалчилиги катламини узишнинг маълум даражада мустаҳкамлашга ёрдам беради. Натижада мехнат баҳосининг алоҳида унсурлари пайдо бўлади, тугридан тугри мехнат бозорини шаклланиши билан боғлиқ бўлмаган нобозор тамойиллари асосида вужудга келади.

Мехнат бозорида давлатнинг ёрдамчи воситачилик роли ҳам муҳим хусусиятга эгадир. У қисман узига ишчи жойларини қидириш ва уларга тақдим этиш функцияларини ва шу билан бирга ишга жойлашнинг умуммиллий тармоқларини ташкил этишда маъсулиятни олади. Ишчи кучини қайта уқитиш ва давлат таълим тизимлари бозорнинг узгарувчи талабларига тез таъсир этишига олиб келади.

Давлат ишсизларга жон қуйдириш билан бирга, яъни ишсизларни иш билан таъминлаш учун ҳар хил ишбилармон фаолликни рағбатлантириш тадбирларини утқизишда катта рол уйнайди.

Мехнат биржаларини ташкил қила туриб давлат бозордаги талаб ва тақлифни мувозанатини бир текис ушлаб туришга ҳамда иш берувчи ва иш қидувчиларни зарур ахборотлар билан таъминлашга ҳаракат қилади.

9.7. Бозор муносабатларини бошқаришда мехнат биржасининг роли.

Бозор иктисодиёти шароитида замонавий мехнат биржаси (бандлик хизмати) ишчи кучига бўлган талаб ва тақлифни руйхатдан ўтқазади, аҳолини ишга жойлаштиришга, касб танлашига, уни узгартиришига ёрдам беради. Давлат Мехнат биржаларидан ташқари хусусийлари ҳам мавжуд. Собик иттифок даврида ҳукуматининг дастлабки йилларида давлат мехнат биржасининг рақобатчиси кадрлар агентлиги ҳисобланган. Агарда уларни иш билан таъминлаш йулларини олиб қарайдиган бўлсак мехнат биржаси ва кадрлар агентлиги ўхшаш лекин улар бошқа бошқа функцияларни бажарган.

Мехнат биржалари ишсизларнинг аризаларига биноан уларга мос иш излайди, кадрлар агентлиги эса иш берувчиларнинг талабига қура уларга ишчи кучи топиб беради.

Нодавлат мехнат биржалари иш қидирувчиларни ишга жойлаштирганлиги учун улардан пул олишади, кадрлар агентлигига эса иш берувчилар тулашади.

Анъанавий меҳнат биржаси охириги ўн йиллик меҳнат бозоридаги жисмоний меҳнатга бўлган талабнинг юқори малакали ва оддий ишчиларга бўлган дефицитнинг ўзгармас бўлиб сақланиб қолиши билан ажралиб туради. Айнан шунинг учун ўзининг ақлий салоҳияти эвазига пул ишлаб топмоқчи бўлган кишиларга давлат ёки нодавлат меҳнат биржалари томонидан ёрдам берилади.

Бундай кишиларга интернетдаги меҳнат биржалари ёки айримлар уни виртуал меҳнат биржа ёки бўлмаса электрон биржалари уларга ёрдамчи келишади. Одатда электрон меҳнат биржалари 2 та маълумотлар базасини олиб боради: иш қидирувчилар ва иш таклиф этувчилар.

Электрон меҳнат биржалари ҳам одатдаги асосий функцияларни бажаради. Яъни ишчи кучи таклифини руйхатга олиш, ишга жойлаштиришда воситачилик қилиш, бироқ, меҳнат бозорида ақлий салоҳиятга асосланган ишчи кучи таклифи анча юқори, яъни булар савдо, молия, реклама, Интернет ва компьютер технолигиялари, туризм ва медицина соҳаларидаги ишчилардир.

Интернетда ишловчи электрон кадрлар агентлиги ва меҳнат биржалари орасида алоҳида қатламни ташкил этувчи меҳнат биржаси мавжуд бўлиб, улар Интернет орқали молиявий бозорларда ишловчи мутахассисларни танлаб олади. Интернет орқали FOREX молиявий бозорида фаолият трейдерлик фаолияти хисобида ва юқори даромадли ишдир. Шунинг учун ишга таклиф қилинувчиларнинг мутахассислик кўникмаларига бўлган талаб юқоридир. FOREX молия бозорида ишлаш учун аввал, номзодлардан капитал қўйилма қўйилиши талаб қилинади.

Буюк Британия ва Франция ҳукуматлари ҳамкорликда ҳозирги пайтда онлайн меҳнат биржасини яратишни режалаштирмоқда. Шу кунларда Британия ва Франция ҳукуматлари олдинги умумевропа меҳнат биржаларидан ўзига ҳослиги билан ажралиб турувчи Янги онлайн хизмати яратилиши ҳақида эълон қилади. Ҳозирча фақат инглизлар, қайсики Париждан ва Лильда ишламоқчи бўлганларга ёрдам берилади. Уларга Франция бандлик хизмати томонидан ёрдам берилади. Англиянинг Жануби-шарқидан ва Лондондан иш топмоқчи бўлган французларга веб-сайт орқали бўш иш жойлари билан танишиб, шарт-шароитлар ҳақида келишиб олинади.

Биринчи марта Европада, ишчи кучида фойдаланиш давлатлар миқёсида Интернет ёрдамида хал қилинмоқда.

Келаси ойда иккала мамлакат ҳукуматлари бундай амалиётни кенгайтириш ҳақида таклифларни Европа иттифоқига тақдим этишади. Шу йилнинг кузида “ишчилар вакансиялар баёни” ташкил этилади ва унга 300 000 га яқин вакансия тақдим этилади. Францияда 2003 йилнинг ноябр ойида 9,6 % гача пасайди, октябрда эса 1,7 % ташкил этган.

Франция Меҳнат Вазирлиги маълумотларига кўра, меҳнат биржаларида руйхатга олинган ишсиз аҳолини сони ноябрь ойида 2,624 млн кишини ташкил этган. Бу эса 2000 йилнинг май ойигача ишсизлар сони кўрсаткичидан 7 мингга ёки 0,3 % га камдир.

Хулоса

Меҳнат биржаси - ишчи, хизматчи ва корхона эгаси уртасида

ишчи кучини сотиш ва сотиб олиш буйича келишувини амалга оширишда мунтазам воситачи сифатида, иш кучини ёллашда ишчилар ва корхона уртасида воситачилик вазифасини бажарувчи ташкилот. Мехнат биржаси ишсизликни ҳисобга олиб боради ва шу билан бирга иш берувчи ва иш кидирувчиларни учраштирувчи ташкилотдир.

Дунёнинг энг ривожланган мамлакатларида меҳнат биржалари замонавий ҳисоблаш техникаси билан таъминланган кучли ахборот марказлари қуринишига эга. Мехнат биржасида корхона ва ташкилотларда мавжуд бўш уринлар ҳақидаги ахборот мужассамлашган. Бу ахборот ҳам мажбурий, ҳам ихтиёрий равишда келиб тушиши мумкин. Бўш уринларнинг компьютерлашган картотекаси иш излаётган шахсларга тезкор жавоб кайтариш, мавжуд вариантларни таклиф қилиш имконини беради.

Мехнат биржалари томонидан берилган тавсияномалар тадбиркорлар учун мажбурий бўлмай, улар ишга олишда рад жавобини беришлари ҳам мумкин. Иккинчи томондан эса, ишсиз шахснинг ишга йулланма олишидан бош тортиши уни ишсизлик бўйича нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум қилиши мумкин.

Электрон меҳнат биржалари ҳам одатдаги асосий функцияларни бажаради. Яъни ишчи кучи таклифини рўйхатга олиш, ишга жойлаштиришда воситачилик қилиш, бироқ, меҳнат бозорида ақлий салоҳиятга асосланган ишчи кучи таклифи анча юқори, яъни булар савдо, молия, реклама, Интернет ва компьютер технологиялари, туризм ва медицина соҳаларидаги ишчилардир.

Интернетда ишловчи электрон кадрлар агентлиги ва меҳнат биржалари орасида алоҳида қатламни ташкил этувчи меҳнат биржаси мавжуд бўлиб, улар Интернет орқали молиявий бозорларда ишловчи мутахассисларни танлаб олади. Интернет орқали FOREX молиявий бозорида фаолият трейдерлик фаолияти ҳисобида ва юқори даромадли ишдир. Шунинг учун ишга таклиф қилинувчиларнинг мутахассислик кўникмаларига бўлган талаб юқоридир. FOREX молия бозорида ишлаш учун аввал, номзодлардан капитал қўйилма қўйилиши талаб қилинади.

Таянч иборалар

Мехнат бозори, меҳнат баҳос, иш ҳақи динамикаси, касбга йуллаш, меҳнат ресурслари, яширин ишсизлик, нафақа тулаш, институтцион йуналиш, электрон кадрлар агентлиги, молиявий бозор, капитал қўйилма.

Назорат учун саволлар

1. Мехнат биржаси ва меҳнат бозори нима?
2. Ишсизликнинг қандай турлари мавжуд?
3. Ишсизлик динамикаси қандай омиллар таъсир этади?
4. Ишсизликни олдини олиш мақсадида давлат томонидан қандай ишлар қилинмоқда?
5. Европада ишчи кучидан фойдаланиш нима ёрдамида ҳал қилинмоқда?
6. Буюк Британия ва Франция ҳукуматлари ҳамкорликда ҳозирги пайтда қандай меҳнат биржасини яратишни режалаштирмоқда?

Фойдаланилган адабиётлар

1. О.Штиллих. Биржа и ее деятельность. Санкт Петербург. Братство.2002.
2. А.Г.Грязнова и др. Биржевая деятельность. М.: 2002
3. В.А.Галанова Биржевое дело. М. Финансы и статистика.2002.
4. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
5. Базарова Т.Ю., Еремина В.А. Управление персоналом. ЮНИТИ., М.: 2003.
6. sea-3720@mvb.vizavi.ru

10 мавзу. Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш

1. Кадрлар тайёрлаш тизими хакида тушунча.
2. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш структураси.
3. Биржа таълимнинг инфраструктураси.

10.1. Кадрлар тайёрлаш тизими хакида тушунча.

Кадрлар тизими – ижтимоий-иқтисодий тизимнинг марказий ва анча мураккаб ташкил этилган кичик тизимидир. У мазкур тизимнинг меҳнат потенциалини унинг турли таркибий қисмлари бўлган кадрлар, уларнинг мақсадлари, фаолият курсатиш ва ривожланиш меъёрлари ҳамда механизмларини қамраб олади.

Биржа маълумоти биржа бозори инфраструктурасининг бир қисми ҳисобланади. Унинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- а) мамлакатда илмий мактаб ва биржа бозори маданиятини тиклаш;
- б) биржа фаолиятини тушуна оладиган ҳамда уз таъсирини утказа оладиган янги ёш мутахассисларни тайёрлаш;
- в) 90-йиллар бошида ҳали мавжуд бўлмаган биржа кадрлар тизимини 3-5 йил ичида ташкил этиш.

Биржа таълимини ривожлантириш концепцияси ва унга бўлган талаб қуйидагилардан иборат:

- ривожланиш йуналишлари: ёш кадрларни билимига инвестиция сарфлаш яхши самара беради;
- бозор ва унинг тизимига нисбатан қимматли қозғалар ва биржа иши соҳасидаги таълим тезроқ ривожланиши лозим;
- таълим соҳасида бозор ҳақидаги билим ва ахборотларни ривожлантиришда биринчи навбатда инвестицияни яхши амалга ошириш лозим.

- биржа иши соҳасидаги таълимнинг асосий хажми бажарилиши лозим. Кенг микёсда кадрлар тайёрлаш.

Хозирги шароитда мутахассисларга булган талаб куйидагилардан иборат:

- кимматли коғозлар саноати ва инвестиция буйича - 160 мингга якин киши;
- институцион инвесторлар (сугурта иши, нафақа ва хайрия фонди) - 640 мингга якин киши;
- иовар ва валюта буйича брокерлик иши - 160 мингга якин киши.

Шу соҳадаги яъни товар-фонд ва валюта фаолиятида банд булган мутахассислардан ташкил топган 800-900 минг киши биржа бозорларининг фаолиятига барҳам беришига шароит яратади.

Шу сабали хозирги шароитда бу соҳада банд булган кишилар 150 мингдан ошмаслиги яъни шунча кадрлар тайёрлаш лозимлиги лозим.

Товар-фонд ва валюта биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш учун махсус мактаблар, гимназия ва синфлар ташкил этиш лозим ҳамда шу асосда биржа асослари, фрнд биржа маданияти ва ёшларни фикр юритиши, билимларни тез қабул қилиш учун замин тайёрлайди.

Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлашнинг асоси булиб олий маълумот ҳисобланади:

- биржа таълимининг инфраструктураси булиб ахборот базаси яъни кутубхоналарни ташкил этиш, кимматли коғозлар буйича хужатлар маркази, чет эл ва уз юртимиздаги ахборот тизимиға қириш, яъни у биржа бозорларидаги кундалик ахборотларни йигади;
- техник база буйича - замонавий компьютер, видео ва ауди жихозлар билан таъминланган синфларни ташкил этиш (кимматбаҳо коғозлар буйича мутахассислар);
- ахборотли технология -укув операцион залларни ташкил этиш, биржа савдоси учун укув технологияларни, биржа уйинлари, инвестицион таҳлил пакетлари, ҳисоб, депозит ва руйтга олиш вазифалари укув жараёнини компьютерлаштиришни амалға ошириш;
- методик кулланмалар билан таъминлаш ва китобни нашр қилиш дастурларини ишлаб қикиш (биржа фаолиятиға оид булган китоблар, укув кулланма, биржа иши буйича амалиёт, маълумот ва таҳлидлий нашр, чет эл асарларидан таржималар, метлдик марказий асарлар);
- бозор операторлари билан алоқа (брокерлик укув компаниялари, банклардаги биржа укув билимлари, бозорда спонсорлик қилувчи операторларнинг биржани бошқариш дастурларининг портфеллари, биржа савдолари учун укув майдонлари).

10.2. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш структураси.

Биржа таълимининг тузилиши ва унинг мазмунига булган талаб уз навбатида мутахассис кандай билимларға эға булиши, унинг билими соҳаси

буйича урнатилган стандартлар, амалий малака, янги билимларни эгаллаш қобилиятини аниқлайди.

Биржа таълими ва тузилишининг таркибига булган талаби уз навбатида шу соҳада ишловчи мутахассис қандай билимларга эга бўлиши кераклиги, эрудициясига нисбатан белгиланган стандартлар амалий қуриниш, янги билимларни қулга киритиш қобилияти қабилар билан белгиланади.

Биржа соҳасида мутахассис булган киши олий маълумотли ва фонд бозорида муваффақиятли ишлаши учун :

- макро ва микроиктисодиёт назарияси соҳасига хос булган билимлар, тарих, психология ва бизнес этикадан хабардор бўлиши, кенг гуманитар таълим базаси ва нутқий тайергарлик қурган бўлиши лозим:
- қимматбаҳо қозғаларга тегишли булган асосий билимлар тизими ва уларнинг асосий тушунчалари билан таниш бўлиши керак
- Россия ва бошқа чет давлатларнинг молия ва иктисодиети тугрисида кенг билимларга эга бўлиши керак.
- Адекватли таълим мавжуд булган нобанк инвестицион институтлардаги ташкил этиш ва жараёнлар техникаси ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиб бу банк иши билан бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун молия, ҳисоб ва таҳлил, менежмент ҳақидаги тушунчага эга бўлиши лозим,
- Системали таҳлил инструментарияси, математик моделлаштириш, олий молиявий ҳисоб-қитоблар ва қимматбаҳо қозғалар буйича узининг ҳақ қуқуқи билан етарли даражада ишлай олиши керак:
- Биржа фаолиятининг давлат томонидан назорат этилиши тугрисида муқаммал тушунчага эга бўлиши, қимматбаҳо қозғалар бозори ва уларни ташкил этишда давлатнинг роли тугрисида маълумоти бўлиши керак:
- Қимматбаҳо қозғаларни яратишда махсус тайергарлик қурган бўлиши ва молиявий стратегияни билиши керак:
- Молиявий - иктисодий таҳлил усулларини, фонд бозорининг инфорµацион технологиясини узининг ишида унумли ишлатиш:
- Биржа савдоларида этика тамойиллари ҳақида атрофлича тасаввурга эга бўлиш ва улардан ишда унумли фойдаланиш керак.
- Молия бозорларида қутилмаган ахволлардан чиқиб кетиш ва юзага келган қасбий муаммоларга тайер туриши керак:

10.3. Биржа таълимининг инфраструктураси.

Биржа фаолияти ва қимматбаҳо қозғалар бозорининг Россия модели узида фундаµентли (назарий, математик, модели) тайергарлик мужассамланган бўлиб, турли техника ва молиядаги банк ишлари, савдо-сотик фаолиятида ишлайдиган Россия анъаналарига мос булган мутахассисларни тайёрлашдан иборат:

1991 йил бошларида Плеханов номидаги Россия иктисодиёт академиясининг махсус кафедралари тузилди, шунингдек , МДУ, Россия Федерацияси ҳокимияти қошидаги Молия академиясида ҳам кафедралар

очилди. Молия академиясида 2 йил ичида дарслик дастурларининг хажми 9-10 мартага ошди.

Плеханов номидаги Россия иктисодиёт академиясида мутахассисларни тайёрлаш укув жараёнида, уларга нафакат назарий таълим берилади, балки Академия қошида тузилган Россия марказий универсал биржасининг савдо залларида амалий машгулотлар ҳам утказилади.

Кутубхоналар ва кимматбаҳо коғозлар бўйича ахборот жамғармалар тузилган.

Биржа фаолияти ва фонд бозори, компьютер базаси ва фонд биржаларининг ахборот технологиясини шакллантириш мавзулари бўйича китоблар чоп этилмоқда.

Биржа фаолияти соҳасидаги олий таълимнинг тузилиши.

(Фонд биржалари ва фьючерс ҳамда опцион биржалари мисолида).

Бир канча олий укув юртлирида “ Кимматбаҳо коғозлар ва биржа иши” мутахассислиги очилган. Россия амалиетида биринчи марта биржа ва молия фаолияти соҳаси бўйича олий таълим тизими яратилиб, у мураккаб ва сезиларли фаолият (450 соат) билан шугулланади. Бир пайтнинг узида талабаларга банк укув курслари утилиб, улар бу билан 2 марта куп таълим олиш имкониятига эга бўлишади, яъни кимматбаҳо коғозлар ва банк тижорат ишлари. Кимматбаҳо коғозлар соҳасида уз фаолиятини давом эттирмоқчи бўлганлар учун магистратура, аспирантура ва докторантура очилган. Биржа иши ва кимматбаҳо коғозлар бўйича олий таълим олиш шакллариқундузги, кечки (яқин келажакда) ва магистратурадан иборат. Мутахассислик 2 йил ичида амалга оширилади (молия ва кредит йуналиши доирасида).

Мутахассисликнинг фаолият курсатувчи структурасининг қуриниши

IV. Курс		V.курс.	
1 семестр	2 семестр	1 семестр	2 семестр

Кимматбаҳо коғозлар ва биржа иши бозори	Инвестицион институт ва фаолиятининг этилиши	жараёнлар ва техникуми ташкил	диплом олдидан амалиёт
54 соат	54 соат	72 соат	

Чет давлатларнинг кимматбаҳо коғозлар бозори	Хуқуқий таъминот ЦБР	Кимматбаҳо коғозлар
54 соат	36 соат	48 соат

Олий молиявий	Кимматбаҳо коғозлар
---------------	---------------------

хисоб китоб	бозорида давлат
	36 соат

Кимматбаҳо когозлар бозорини моделлаштириш
18 соат

Мутахассислик тайёрлашда куйидаги фанлар муҳим роль уйнайди.

Россия ва чет эл давлатларининг кимматбаҳо коғозлар ва бир иши бозорининг тарихи

Инвестицион институтларда учет ва операцион техника

Бижа фаолияти ва кимматбаҳо коғозлар бозорида инфор­мацион технология

Товар биржалари ва товар-воситачилик фаолиятида брокерлик

Чет тиллардан махсус курслар (кимматбаҳо коғозлар бозори ва биржа фаолиятининг “тили”ни билиш).

Хулоса:

Хозирги шароитда мутахассисларга булган талаб куйидагилардан иборат:

- кимматли коғозлар саноати ва инвестиция буйича - 160 мингга яқин киши;
- институцион инвесторлар (сугурта иши, нафака ва хайрия фонди) - 640 мингга яқин киши;
- иовар ва валюта буйича брокерлик иши - 160 мингга яқин киши.

Шу соҳадаги яъни товар-фонд ва валюта фаолиятида банд булган мутахассислардан ташкил топган 800-900 минг киши биржа бозорларининг фаолиятига барҳам беришига шароит яратади.

Шу сабабли хозирги шароитда бу соҳада банд булган кишилар 150 мингдан ошмаслиги яъни шунча кадрлар тайёрлаш лозимлиги лозим. Товар-фонд ва валюта биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш учун махсус мактаблар, гимназия ва синфлар ташкил этиш лозим ҳамда шу асосда биржа асослари, фрнд биржа маданияти ва ёшларни фикр юритиши, билимларни тез қабул қилиш учун замин тайёрлайди.

Таянч иборалар:

Биржа таълими, эрудиция, фонд бозори, бизнес этикаси, адекватли таълим, банк иши, математик моделлаштириш, кимматбаҳо коғозлар, молиявий стратегия, этика принциплари, фундаментал тайёргарлик.

Назорат учун саволлар:

1. Кадрлар тайёрлаш тизими деганда нимани тушунасиш?
2. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш структураси нималардан иборат?
3. Профессионал кадрларни назорат қилиш қандай амалга оширилади?
4. Биржа кафедралари, биржа иши соҳасида мактаблар қандай ташкил этилади?
5. Товар-фонд ва валюта биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлашга нима замин яратади?
6. Ўзбекистонда биржа фаолияти тизимини яхшилаш учун қандай ишлар қилиш лозим?

Асосий адабиёт

1. Э.Эгамбердиев. “Ўзбекистонда биржа ва брокерлик фаолияти” Т.:2000.
2. Дегтярева О.И., Кандинская О.А. Биржевое дело. ЮНИТИ.2002.
- 3.Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие.Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.
- 4.Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие.М.: МЭСИ, 2004.
- 5.Костерина Т. М. Кредитная политика и кредитные риски: Учеб. пособ. - М.: МЭСИ, 2004.

11 мавзу. Биржа бозорида ҳисоблар ва клиринг.

1. Клиринг ва ҳисобларнинг моҳияти ва вазифалари.
2. Ҳисоб ва клирингнинг умумий таърифи.
3. Кимматли коғозлар бозорида клиринг ва ҳисоб.
4. Клиринг ва ҳисоб тизимларининг асосий ривожланиш йуналишлари.
5. Таваккалчиликнинг асосий турлари.
6. Фьючерс контрактлар бозорида клиринг ва маржа.

11.1. Клиринг ва ҳисобларнинг моҳияти ва вазифалари.

Фьючерс бозорида савдонинг ажралмас элементи бўлган наҳд пулсиз ҳисоб-китоб клиринг палатаси орқали амалга оширилади. Лекин бундай тизимда ҳар доим ҳам амалга оширилавермайди. Бундан олдинги асрда товар биржалари савдо бозорлари битимини наҳд пул тулаш билан амалга оширганлар. Сотувчи билан харидорлар уртасида савдогар мутахассислар - брокерлар мавжуд бўлиб, улар битимлар тузиш, пулларни юбориш ва ҳисобларни қиритиш мажбуриятларини ўз зиммаларига оладилар.

Брокерлар ҳисобларни қиритишда айланма (кольцевой) усулини танлаб ундан фойдаланганлар.

Бу усул миқозлар уртасида ҳисоб-китобларни амалга ошириб товарларни қайта-қайта сотишда қатта самара беради.

Хисоб-китобнинг бу айланма усули фьючерс бозорининг талабини кондиргунгача амал килган. Лекин фьючерс жараёнларининг усиши ва унга боғлиқ булган таваккалчиликнинг усиши битимлар хисоб-китобининг клиринг тизимини вужудга келишига сабаб булди ҳамда клиринг палатаси биржанинг алохида булими ташкил этилди.

Хозирги вақтда ҳар бир фьючерс биржаси клиринг механизмига эга булиб, бозорда ҳамма битимлар рўйхатдан утгандан сунг қафолатланади. Хисоб-китоб палатасининг пайдо булиши битимларни қафолатлаш коидасини номини олган хисоб-китоб палатаси миждозларнинг талабларига биноан айланма битимларни тузишлари натижасида узларининг маждуриятларини шу контрактлар асосида шартноманинг катнашчилари сифатида хисоб-китоб тизимининг афзаллиги биржа контрактларни бажарилишининг шахсий маблагларни молиявий қафолат сифатида киритиш зарурати сезилмас эди, бу эса биржа савдосини арзонлаштирарди. Хисоб-китоб палатаси тизимибутун дунё етакчи биржаларининг принципаалар бозорини узгартириб юборди. Илгари хисобнинг коидаси биржа савдосининг этаплари чун афзалрок булган, кайсики битимларнинг асосий кисми хакикий савдо хусусиятига эга булган, яъни товарларни сотиш ва харид килиш битимларида хакикий товарлар учун талаб ётарди.

Шу сабабли биржа аъзолари, яъни айланма савдони олиб борувчилар. Миждозларни маждуриятларини бажаришни қафолатлашда катта миждорда молиявий маблагларга эга булишлари зарур.

Замонавий биржаларда савдогарлар ишларининг хажми катта булиб, маълум иктисодий вазиятларда у бирданига усиб, миждозларнинг молиявий маблагларни тулай олмасликларига олиб келади ва натижада улар узларининг шахсий маблагларини киритишга маждур буладилар.

Клиринг хисоб-китобининг асоси булиб депозит тизими ёки фьючерс операцияларида аъзоларидан қафолатли бадални талаб килади. Биржа амалиётида бундай депозитлар **маржа** деб номланади.

Маржа фьючерс бозорининг узига хос тизимидир. Хар кунги маржа маблаглари миллион долларнинг нархи узгариб бориши клиринг фирмаларига фьючерс операция аъзоларидан аралаштириб юборилади.

Маржа сузи купгина маънога эга булиб, кимматли коғозлар бозорида пул маъносини билдиради, яъни кимматли коғозларни брокерлик фирмаларидан карзга олинадиган пул.

11. 3. Кимматли коғозлар бозорида клиринг ва хисоблар.

Биржа клиринги ва туловининг биржа фаолиятида хозирги ягона намунали тизими ишлаб чикилмаган. Хар бир йирик биржада клиринг ва туловлар жараёни уз-уздан ташкил этилиб, улар умумий ва фаркли хусуиятларга эга. Бундан ташкари, кимматбахо коғозлар бозоридаги клиринг ва туловларнинг фьючерс контрактлар бозоридаги клиринг ва туловларлардан фарклари мавжуд.

Кимматбаҳо коғозлар бозоридаги тулов-клиринг жараёнинг асосий хусусияти бу сотилган кимматбаҳо коғозни битти эгасининг номидан бошқасига қайта руйхатга қуйиш заруриятидир.

Фонд биржасида кимматбаҳо коғозлар билан тузилган битимларнинг тулов-клиринг жараёнининг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат:

- битимни биржада руйхатга олиш;
- битим иштирокчилари томонидан унинг реквизитини тасдиқлаши;
- миждозлардан брокерларга пул воситалари ва кимматбаҳо коғозларнинг берилиши (утқазилиши);
- Пул воситалари ва кимматбаҳо коғозларнинг биржанинг тулов палатасига брокерлар томонидан утқазилиши;
- Кимматбаҳо коғозларнинг тулов палатаси томонидан уларни янги эгаси номига қайта руйхатга олиш учун депозитария марказга утқазилиши;
- Кимматбаҳо коғозларни унинг янги эгаси номига (қайта) депозитарияда қайта руйхатга олиш;
- Янги кимматбаҳо коғозларнинг тулов палатасига қайтарилиши;
- Пул воситалари ва кимматбаҳо коғозларнинг тулов палатасидан тегишли брокерларга берилиши;
- Пул воситалари ва кимматбаҳо коғозларнинг брокерлар томонидан уларнинг янги эгаларига берилиши.

Клиринг - тулов циклига кетадиган вақт яъни битимни тузиш ва туловни амалга ошириш орасидаги вақт, одатда тулов даври дейилади.

Фонд биржасининг инфраструктураси ривожланган давлатларда тулов даври одатда белгиланган бўлиб, лекин кимматбаҳо коғознинг турига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин.

Тулов санаси қуйидаги формуласи бўйича топилади:

$$Д = Т + П$$

Д = тулов санаси ; Т - битимни тузиш санаси; П-тулов операцияларини бажариш учун ажратилган кунлар миқдори.

Масалан⁵ Англияда кимматбаҳо коғозлар бўйича тулов -2 кун, Фьючерс контракти бўйича эса - 1 кундир.

Тулов даври мобайнида тегишли брокерлар, миждозлари учун сотиб олинган акциялар учун ёр томондан пул маблағлари , иккинчи томондан эса сотилган кимматбаҳо коғозлар ёки уларнинг урнини босувчи хужжатлар (сертификат), гувоҳномалар, трансферт хужжатлар ва хоказолар)ни қулга киритади.

Тулов куни брокер -сотувчи тулов палатасига кимматбаҳо коғозларни топшириб у ердан унинг эвазига махсус пул маблағлари (масалан, чек) олади. Бир пайтнинг узида брокер - харидор тулов палатасига сотиб олинган кимматбаҳо коғозлар учун пул воситаларини беради, лекин янги сохибдор номига регистратсия қилинган кимматбаҳо коғозларни, фақат бир неча кундан кейин (бу вақт қайта регистратсия қилиш учун керак) олиши мумкин. Акция харидорига кцияни сотиб олиш тугрисидаги битимни тузилган вақтдан бошлаб ундан дивидент олиш ҳуқуқи берилади, бироқ бу ҳуқуқни акция эгаси тегишли акционерлик уюшмасидан регистратсиялардан сунг қулга киритади.

11.4. Клиринг ва ҳисоб тизимларининг асосий ривожланиш йуналишлари.

Биржа савдосида клиринг системасининг келгусида ривожланишининг шартлари:

- битта битимга тугри келадиган тулов ва клиринг буйича кечиктиришлар ни кискартириш;
- клиринг ва тулов операцияларини амалга ошириш муддатини кискартириш йули билан клиринг ва тулов жараёнини тезлатиш;
- Дунё фонд ва фьючерс бозорларида клиринг ва туловларни интернационализациялаштириш.

Курсатилган мақсадларга бирини навбатда қуйидагилар ёрдамида эришиш мумкин:

- кимматбаҳо коғозларни дематериализациялаштириш;
- кимматбаҳо коғозлар ва фьючерс контрактларнинг электрон савдо усулига ўтказилиши;
- Дунё биржа савдосида тулов даврини бир хил қилиш.

Кимматбаҳо коғозларни дематериализациялаш, яъни уларнинг мавжуд қиймати компьютер системасида қайд қилинган бўлиб, бу эса бутун дунё буйича ягона кимматбаҳо коғозларнинг электрон депозитарийсини яратиш имконини беради, бу эса олди-сотди жараёнида қайта регистратсия билан боғлиқ бўлган жараёнларни қулайлаштиради ва арзонлаштиради. Кимматбаҳо коғозларнинг ноқоғоз шакли билан ишлаш уларнинг йуқолиши, етказилишининг кечиктирилиши қабила билан боғлиқ бўлган муаммолардан қутилиш имконини беради.

Биржа савдосининг электрон шаклга ўтиши иқтисодийнинг компьютерлаштирилиши ва алоқа воситаларининг катта ривож билан бевосита боғлиқ. Бу эса биржа савдосини бутун дунё буйича кенгайтириш ва уни глобаллаштириш, савдо харажатларини арзонлаштириш, қўпгина биржа савдосининг процедураларини қайлаштириш, клиринг ва тулов жараёнларини автоматлаштириш имконини беради. Электрон савдонинг яна бир афзаллиги шундаки, ҳар қандай клиентнинг ўзи фонд бозорида битим тузиши мумкин, биржа воситаларига мурожаат қилиш зарурати ҳам қолмайди.

Турли давлатларда тулов даврини бир хил қилиш - бу миллий бозорларни интерзациялаштириш учун зарур асосидир.

11.5 Таваккалчиликнинг асосий турлари.

Клиринг ҳисоби тизими хизматидан фойдаланувчи биржа бозори иштирокчилари битимларини тузишда ўзларининг пул маблағлари билан таваккал қиладилар.

Анна шу таваккалчиликнинг бир қанча турлари мавжуд: бозор, кредит ва тизимли таваккалчилик. Бозор таваккалчилиги- бу барча фонд ва фьючерс бозорларида нарх тебраниши масалан, банк фоизи ставкасининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган таваккалчиликдир.

Шунинг учун нарх ўзгариши билан зарар қўриш эҳтимоли мавжуд. Таваккалчилик турларидан яна бири халқаро бозор таваккалчилигидир. Бунда

асосан фьючерс контрактлар ва кимматли коғозларнинг жаҳон бозоридаги ҳисоблар муддатининг келишмовчилиги асосида вужудга келади. Масалан, брокер бошқа давлатда сотиб олган кимматли коғозни давлатлардаги ҳисоблар муддатини келмаганлиги сабабли уз давлатида дарҳол сота олмайд.

Кредит таваккалчилиги – бу клиринг ва ҳисоб жараёнининг бугинининг барча занжирида уз вақтида булмаган ҳисоб таваккалчилигидир. Бу таваккалчилик жуда кам учрайди ва биржа савдоси жараёнининг воситачилари – брокерлар уртасида ривожланган биржа бозори шароитида туловлар биржа инфра тузулмаси томонидан қафолати белгиланади.

Тизимли (операцион) таваккалчилик йукотиш таваккалчилиги булиб, алоқа ва компьютер тизими шаклланиши билан доғлик булагн жойга эга, масалан ҳисоб-клиринг тизими хизматчилари томонидан йул куйган хато, яъни электро-энергияни кутилмаганда учирилиши.

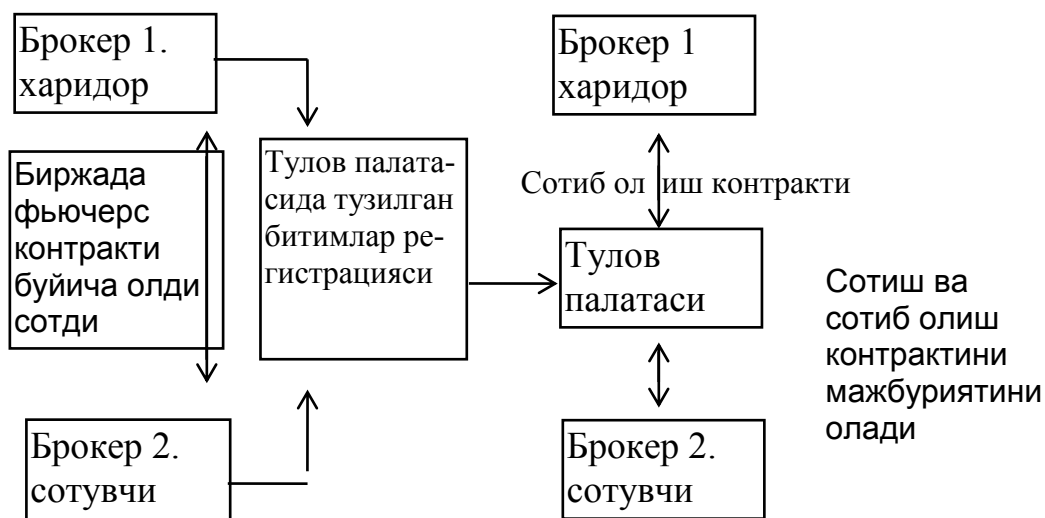
Ҳозирги вақтда биржа тизими яратувчи ва ташкилотлари санаб утилган таваккалчиликларни минималлаштириш йулларини ишлаб чиқармоқдалар.

Буларга биринчи навбатда куйидагилар киради:

Энг аввало – биржа жараёнининг барча иштирокчилари уртасидаги юкори даражадаги ишонч. Уз мижозларини ишончини йукотган брокер коида буйича биржа битимларида иштирок этишга куйилмайди. Битимлар ёзма ва ишонч асосида оғзаки тузилиши мумкун. Биржа ахборати ишончга боғлик булиб шунча куп фойда олади. Бошқа йули – биржа воситачилари уз маблаглари ҳисобидан клиринг ташкилотлари ёки биржада йирик қафодат фондлари ташкил этиш.

11.6. Фьючерс контрактлар бозорида клиринг ва туловларнинг аҳамияти.

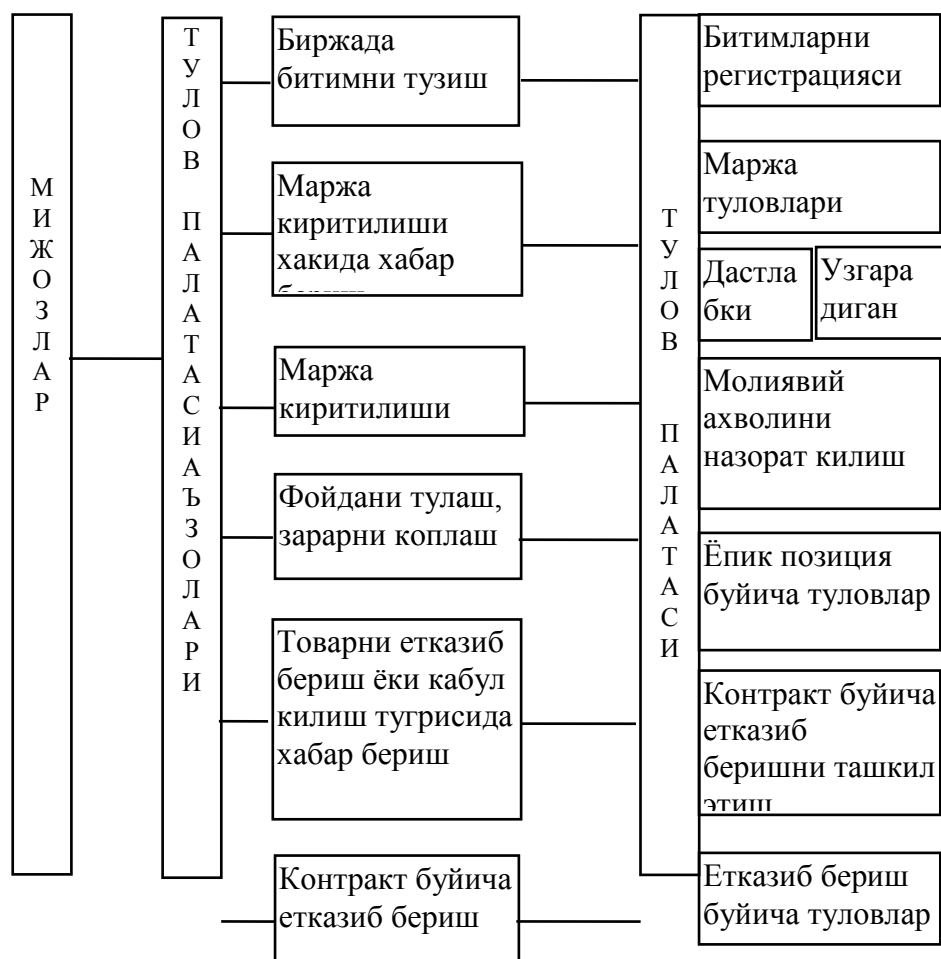
Фьючерс контрактлар бозорида тулов клиринг жараёнининг 2 та асосий хусусияти мавжуд. Биринчиси, тулов палатаси. Биржада тузилган ёки руйхатга олинган хар бир фьючерс контрактнинг томонига айланади.

Иккинчиси, у тузилган битимларнинг бажарилишига қафилдир. Умумий тарзда, тулов палатаси клиринг ва барча сотилган ва сотиб олинган (фьючерс

савдосида) контрактлар буйича тулов функцияларини амалга оширади, уларнинг бажарилишини кафолатлайди ва ташкил этади, бу эса уз навбатида куйидаги асосий элементлардан ташкил топади:

- битимнинг кайд этилиши;
- барча туловларни маржа буйича амалга ошириш;
- тулов палатаси аъзоларини (улар эса мижозларни) маржанинг киритилиши хакида хабардор килиши;
- тулов палатаси аъзолари томонидан маржанинг киритилиши;
- биржа савдолари мобайнида фьючерс контракт савдоси иштирокчилари (молиявий) хисобининг молиявий ахволини назорат этиш;
- фойдани тулаш ва зарарни коплаш;
- муддати ёпилмаган контракт буйича етказиб беришни ташкиллаштириш;
- товарни контракт буйича етказиб бериш ёки қабул килиш тугрисида хабар юбориш;
- контракт буйича етказиб бериш;
- товарни контракт буйича қабул килиш;
- етказиб бериш буйича туловлар.

Биржа фаолияти юкорида синаб утилган фьючерс контракт бозоридаги тулов-клиринг жараёнининг боскичлари билан чекланиб колмайди. Масалан, битимларни кайд килиш боскичининг узи яна бир канча кичик боскичларга

булинади: битимни компьютер тизимига киритиш; унинг реквизитини текшириш; бозор ва иштирокчилар буйича руйхатга куйиш.

Бордию агар битим тузилишида хато булса, вазиятга караб ё бекор қилинади, ё унинг сабабчилари зарарига ёзилади (масалан, брокерга).

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тулов палатаси маржа буйича туловларни амалга оширади. Маржа тулов методлари биржага караб уз-уздан фаркланади, чунки айрим ҳолларда фьючерс биржалари узларининг ягона тулов системасини ишлаб чиқишади, ёки бир канча биржалар тулов ва маржа солигини тулашнинг ягона механизми буйича ишлашади.

Хулоса:

Ҳозирги вақтда ҳар бир фьючерс биржаси клиринг механизмига эга бўлиб, бозорда ҳамма битимлар руйхатдан ўтгандан сунг қафолатланади. Ҳисоб-китоб палатасининг пайдо бўлиши битимларни қафолатлаш қондасини номини олган ҳисоб-китоб палатаси миждозларнинг талабларига биноан айланма битимларни тузишлари натижасида узларининг маждуриятларини шу контрактлар асосида шартноманинг катнашчилари сифатида ҳисоб-китоб тизимининг афзаллиги биржа контрактларни баждарилишининг шахсий маблагларни молиявий қафолат сифатида киритиш зарурати сезилмас эди, бу эса биржа савдосини арзонлаштирарди. Ҳисоб-китоб палатаси тизимибутун дунё етакчи биржаларининг принциплалар бозорини узгартириб юборди. Илгари ҳисобнинг қондаси биржа савдосининг этаплари чун афзалроқ булган, қайсики битимларнинг асосий қисми хақикий савдо хусусиятига эга булган, яъни товарларни сотиш ва харид қилиш битимларида хақикий товарлар учун талаб ётарди.

Таянч иборалар:

Фьючерс бозори, клиринг, клиринг палатаси, тавақалчилик, клиринг механизми, миждозлар, маржа, депозитар.

Назорат учун саволлар:

1. ЗКлиринг ва ҳисобларнинг мохияти ва вазифалари нималардан иборат?
2. Ҳисоб ва клирингга умумий таъриф беринг.
3. Тавақалчиликни асосий турларини айтинг.
4. Клиринг тизимини ривожлантиришнинг асосий йуналишлари нималардан иборат?
5. Фонд биржасида қимматбаҳо қондозлар билан тузилган битимларнинг ҳисоб клиринг жараянининг асосий босқичларини айтиб беринг.

Асосий адабиётлар.

1. О.Штилх. Биржа и ее деятельность. Санкт Петербург. Братство.2002.
2. А.Г.Грязнова и др. Биржевая деятельность. М.: 2002
3. В.А.Галанова Биржевое дело. М. Финансы и статистика.2002.

4.Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие.Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.

5.Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие.М.: МЭСИ, 2004.

12 мавзу. Биржа битимлари ва уларнинг турлари.

1. Биржа битимлари хакида тушунча.
2. Биржадаги биржа битимларининг турлари.
3. Биржа битимларининг тузилиши ва бажарилиши тартиби.
4. Фонд биржасида мукофотли битимларни тузиш тартиби.

12.1. Биржа битимлари хакида тушунча.

Биржа битимлари - бу биржа савдоси натижасида брокерлик фирмалари (идоралари) битим, чек тузишда Биржа бошкармаси Кенгашнинг 16 сентябр 1991 йилда тасдиқланган “Биржа савдоси қоидалари” да курсатилган тартибда амал қилади.

Биржа битими биржа йигилишида амалга оширилади, биржа битимлари фақат шахсан биржа аъзолари билан эмас, шунингдек уларнинг номидан иш олиб боровчи брокерлик идораси аъзоси билан ҳам тузилиши мумкин.

Биржа битимлари ва биржада ҳаракатда бўлган товар ва қимматбаҳо бирлиги учун тузилади. Биржа савдоси қоидаларига мувофиқ давлат буюртмаси ва республикаларaro мажбуриятларни таъминлаш учун етказилган товарлар ҳажмидан ортиқчаси биржаларда тадбиркорларга эркин нархларда сотиш учун рухсат берилади. Фонд биржаларда (биржаларнинг фонд бўлимларида) битимлар фақат қонунчилик, хусусан амал қилаётган қимматбаҳо қозғалар тугрисидаги Қуллнамада мулжалланган тартиб асосида чиқарилган ва ҳаракат қилаётган акциялар ва бошқа қимматбаҳо қозғалар билан тузилади. Икки томондан тузиладиган биржа битимлари ҳам оғзаки, ҳам ёзма равишда амалга оширилиши мумкин. Битим маклер орқали тузилганда ёзма шаклда (маклер ёзуви) битим тузиш шартдир.

Биржа битимининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- а) битимни амалга ошириши жойи - биржа йигилишида;
- б) биржа субъектлари - биржанинг аъзолари (доимий ва узгарувчан);
- в) биржа буюми - товарлар, қимматбаҳо қозғалар (котировка савдода иштирок этиш учун қуйилган);
- г) биржа битимлари фақат биржада тузилади, лекин ҳар доим биржадан ташқарида амалга оширилади, чунки биржада товарнинг узи бўлмайди;
- д) битимни белгиланган муддат ва тартибда руйхатга олиш.

Демак, биржа битими белгиланган тартибда руйхатдан утган вақтдан бошлаб тузилган ҳисобланади.

Биржадаги брокерлик фаолияти жараёнида кулланиладиган хужжатлар ва уларга берилган кушимчаларда акс эттирилган шартларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

12.2. Биржадаги биржа битимларининг турлари.

Товарнинг номи, баҳоси турган ери ва битимни амалга ошириш муддатидан ташқари биржа битимларининг моҳияти тижорат сири ҳисобланади ва уни тарқатиш ман этилади. Биржа битимлари турли хил бўлади.

Биржа битимлари икки категория бўйича тузилади:

- бор бўлган товар билан битим тузиш (касса битими ёки “СПОТ”);
- тез, дарҳол тузиладиган битим (фарворд битими).

Касса битими - тез ҳал этилиши зарур бўлган битим бўлиб, узининг ҳукукий табиати бўйича у одатдаги олди-сотди шартномасидир.

Тез тузиладиган тезкор битим - уз моҳияти бўйича бу товарни сотувчи маълум муддатда харидорга етказиб бериш бўйича тузиладиган шартномасидир.

Товар биржаларининг қуйидаги битимлари мавжуд:

- ҳақиқий товар билан тузилган битим;
- маълум муддатга тузиладиган битим;

- касса ёки СПОТ битими;
- келаси муддатда етказиладиган товарлар учун контракт битими;
- дархол ёки фарворд битими;
- фьючерс битими;
- бартер битими; шартли битим;
- мукофотга асосан тузиладиган битим;
- кредит билан тузиладиган битим, кредит бериш асосида

тузиладиган битим.

Бундай битим тузишда биржа савдоси коидаларига шартномани бажариш муддати одатда ойнинг урталарида, икки ойгача деб мулжалланади. Белгиланган муддатларда тузилган битимлар шу вақтга келиб тугатиш бюроси оркали тугатилади. Тезкор битим объекти булиб купинча кимматбаҳо коғозлар ҳисобланади, жуда кам ҳолларда товарлар (ҳом ашё, масалан, дон, кофе ва шунга ухшашлар) булиб чиқади.

Тезкор битимни шартли равишда бир канча турларга ажратилади:

- баҳодаги фарқ ҳисобига фойда олиш учун тузатиладиган. У уз навбатида репорт ва декорт битимларига ажратилади:
- арбитраж битимлар.

Булардан ташқари биржалараро битимлар ҳам тузилади. Бу биржа операцияларининг махсус тури булиб, бунда битим икки ва ундан ортиқ биржалар уртасида тузилади. Бундай битимлар тузишни ривожланиши тула қонли товар ва капитал бозорини ривожлантириш учун катта аҳамиятга эгадир.

Реал, бор бўлган товарни қисқа вақт ичида етказиб бериш учун тузиладиган битимлар дунё амалиётида “СПОТ” деб юритилади.

Форвард битимлари қарзга тузиладиган битимлар ва бартер битимларига бўлинади. Экспортларнинг баҳолашларига қараганда бартер битимлари салмоғи умумий битимлар миқёсида 60 % ни ташкил этади. Мамлакат иқтисодиётини бозор муносабатларига утиши даврида вақтинчалик “шартли” битим реал товар билан битим тузиш булиб, бир товарни сотишда бошқа товарни сотиб олиш шарт қўйилади. Биржа битимларига тегишли бўлган Коидаларни биржаларнинг ўзи мустақил равишда белгилайдилар.

12.4. Фонд биржасида мукофотли битимларни тузиш коидалари.

Форвард битимларининг турларидан яна бири мукофотли битимдир. Бу турдаги битим мукофот туловчи битимларни амалга ошириш ёки ундан воз кечишга имкон яратади.

Мукофотни туловчи ҳам сотувчи, ҳам харидор булиши мумкин.

Мукофотли битимни гаровли битимдан фарқи аввало шартли разрядга тегишли булиб, улар амалга ошмаслиғи ҳам мумкин, иккинчидан мустақам разрядга тегишли булиб у албатта ижро этилиши лозим.

Мукофотли битимлар икки томонлама булиб, бу дилерлар учун қулайдир. Мукофотли битимлар мураккаб булиши, яъни туловчи икки қарама – Қарши битимларни яъни мукофотни узининг икки контрагенти билан биринчи сотиб олиш учун ва иккинчиси бошқаси билан сотиш учун битим тузади.

Муддатли мукофотли битимлар – бу контрагентлардан бири товарлар сонини купайтириш ҳуқуқига эга булади.

Фонд биржасида бажарилиши муддати ва вақтига қараб қассали ва тезкор битимларга бўлинади.

Қассали битим биржа залида ёки битим тузилгандан 3 кундан сунг амалга оширилиши лозим. Тезкор битимда сотувчи қимматли қозғаларни белгиланган муддатга етказиб бериши, сотувчи эса битим шартига қура қабул қилиши ва тулаши лозим. Россия биржа қонуниятига қура тезкор битимлар уч ой ичида амалга оширилиши лозим.

Тезкор битимларнинг қуп турлари мавжуд. Улар бир-биридан фарқ қилиб, битимлар ҳисоби қайси нарх билан утиши: битимларни тузилиши ва амалга оширилиши бозор нархи билан белгиланади. Улар яна битимлар ҳисоби муддати бўйича белгиланган кунда бажарилиши лозим. Масалан, 1 мартда тузилган битим 1 апрелда амалга оширилиши лозим.

Битимлар маълум ойда тузилса бажарилиш муддати ойнинг уртаси ёки ойнинг охирида амалга оширилади.

Тезкор битимлар тузилиши механизми бўйича мустақкам, фьючерс, опцион битимларга бўлинади.

Мустақкам битимлар – мустақкам нарх ва белгиланган муддатда мажбурий бажариладишган битимлар. Бундай битимлар қимматли қозғаларнинг бир қанча миқдорида тузилади.

Фьючерс ва опцион битимлар – бу фьючерс ва опцион қимматли қозғалар миқдорий битимларидир.

Биржада тузилган битимлар биржа шартнома ҳужжатлар асосида амалга оширилади. Биржа савдоси мутахассис қатнашчилари тузилган битимларни биржада қайд этадилар. Битим натижасида контрагентлар товар сотиш учун тузган битимларини расмийлаштирадилар.

Хулоса:

Шундай қилиб, биржа битимлари бу биржа савдоси натижасида брокерлик фирмалари (идоралари) битим, чек тузишда Биржа бошқармаси Қенгашнинг 16 сентябр 1991 йилда тасдиқланган “Биржа савдоси қоидалари” да қурсатилган тартибда амал қилинади.

Биржа битимлари ва биржада ҳаракатда бўлган товар ва қимматбаҳо бирлиги учун тузилади. Биржа савдоси қоидаларига мувофиқ давлат буюртмаси ва республикалараро мажбуриятларни таъминлаш учун етказилган товарлар ҳажмидан ортиқчаси биржаларда тадбирқорларга эркин нархларда сотиш учун рухсат берилади.

Биржа битимлари икки категория бўйича тузилади:

- бор бўлган товар юғитим тузиш (қасса битими ёки “СПОТ”);
- тез, дарҳол тузиладиган битим (фарворд битими).

Қасса битими - тез ҳал этилиши зарур бўлган битим бўлиб, узининг ҳуқуқий табиати бўйича у одатдаги олди сотди шартномасидир.

Тез тузиладиган тезкор битим - уз моҳияти бўйича бу товарни сотувчи маълум муддатда харидорга етказиб бериш бўйича тузиладиган шартномасидир.

Таянч иборалар:

Брокерлик фирмалари, битим, чек, кимматбаҳо коғозлар, акция, маклер, биржа субъектлари, биржа буюми, тижорат сири, касса битими, тезкор битим, СПОТ битими, Фарворд битими, фьючерс битими.

Назорат учун саволлар:

1. Битимлар ҳақида тушунча беринг.
2. Битимларнинг асосий турларини айтинг.
3. Битим тузишда нарх-наво турлари.
4. Битимларни бекор қилиниши ҳақида.

Асосий адабиёт.

1. Биржа ва биржа ҳақидаги қонун. Т.:2002.
2. К.А. Улубин, И.С.Андрюшина “Брокер и биржа” Москва.:2002
3. Оценка эффективности деятельности компании: Учеб. пособ. - М.: Вильямс, 2004. - 304 с.
4. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
5. Базарова Т.Ю., Еремина В.А. Управление персоналом. ЮНИТИ., М.: 2003.
6. sea-3720@mvp.vizavi.ru

13-мавзу. Брокер ва брокерлик идоралари.

- 1.Брокерлик идоралари ва уларни тузиш тартиби.
- 2.Брокер томонидан mijozларга савдони утқизишдаги роли.
- 3.Биржа савдосини утқизиш технологияси.

13.1. Брокерлик идоралари ва уларни тузиш тартиби.

Брокерлик идоралар биржанинг ажралмас қисми ҳисобланади. У биржа структурасига қирмайдиган, бироқ брокерлик фирмаларисиз савдоларни ташкил этиб бўлмайдиган.

Биржада брокерлик фирмаси деб рўйхатга қиритилган ташкилот, фаолият юргизаётган қонун асосида, хоҳлаган ташкили-ҳуқуқий шаклига эга бўлиши мумкин, масалан, индивидуал хусусий қорхона, шерикчилик шаклларида бири акционерлик ташкилотидир.

Брокерлик фирмалар мустақил юридик статусга эга бўлмасдан, балки бирор бир муассаса ёки ташкилотнинг структуравий, ташкилий қисми бўлиши мумкин.

Агарда биржа акцияларининг эгаси воситачи ташкилот бўлса, унда у шу биржада брокерлик фирмаси сифатида рўйхатга олинади.

Воситачилик, биржа акционерининг асосий иш фаолияти бўлмаса, у ўз брокерлик фирмасини ташкил этади.

Биржа акцияларга бир неча шахс эгалик килиши мумкин. Бу холда акция эгалари бирлашиб брокерлик фирмасини тузадилар.

Брокерлик фирмасининг ташкилотчилари ва ишчилари, фаолиятда иштирок этмокчи булган аник бир фирманинг конуний меъёрларини, хак-хукукларини ва мажмуриятларини билишлари керак.

Биржа бошқарувининг таксимловчи ва ижро этувчи органлари, биржа савдо коидаларига риоя килган брокер ва брокерлик фирмаларининг фаолиятига ажралишишга хаки йук.

Биржа руйхатига киритилиши учун брокерлик фирмаларига куйдагилар зарур булади:

- брокерлик фирмасининг ташкилотчисининг аризаси;
- ташкилий хужжатларнинг нотариал тасдиқланган нусхалари;
- брокерлик фирма юридик шахс сифатида руйхатдан утганлиги хакида, тегишли органларни қарорини нусхаси.

Брокерлик фирмасининг функцияларига куйдагилар қиради:

а) битим тузаётганда воситачилик қилиш; буюртмага биноан тузиш; товарлар, қимматли қозғалар ва қозғаларни олиб қотиш;

б) биржа ташқарисида воситачилик қилиш; биржадан утган холда қимматлар орасидаги битимларни ташқил этиш;

в) қимматларнинг биржа ва маркетинг фаолияти бўйича саволларига қавоб бериш, зарур булган қиммат ақборотларини қилиш;

г) тузилган битимларнинг хужжатларини қонунлаштириш;

д) биржа фаолиятининг қонунларига ва норматив ақтларига қид булмаган бошқа функциялар.

Брокерлик фирмаларнинг қимматида қойдаланган ишлаб қиларувчи ва истемолчилар қуйдаги қулайликларга эга буладилар:

- биринчидан, уз қаражатлари утмаган холда, савдо операциялари қажми сезиларли қаражада ошади.

- иккинчидан, юқори қалакали савдо персоналнинг қимматларидан қойдаланиш имқониятлари қайдо булади.

- учинчидан, савдо операцияларида қатнашган брокерлик фирмалари билан боғлиқ булган қаражатлар, уларнинг қажмининг маълум бир қисми қисобланади.

Қозирда қонд биржаларида, бирорта қам операциялар профессионал воситачилиқсиз олиб қорилмайди.

Ақолининг маблагларини, у ёки бу эмитентнинг ақцияларини ақтив холда қиритилиши, миллий иқтисодимизнинг ривожланишига ёрдам берадир.

Брокерлик фирмаси фаолиятининг биринчи босқичида ушбу фирмани очган юридик ёки қиммоний шахс қомонидан қолиялаштирилади, кейинчалиқ эса воситачилиқ фаолиятидан тушган қойда ва қимматларга қурсатилган маркетинг қимматларига туланган қак қисобига иш юргизилади.

Қимматнинг буюртмасига биноан иш юритаётган брокерлик фирма шу қиммат номидан битим тузади. Одатда, брокерлик фирмалари контрагентнинг битим қисоб-қитобларида иштирок этмайди, унинг қисобига қакатгина қомиссион қак қелиб тушади. Бирок брокерлик фирмаси уни қотиб юбориш

максадида сотиб олган булиши мумкин, бунда фирма диллер операцияларини олиб боради, фойда эса сотиб олган ва сотган нархи орасидаги фаркдан келиб чиқади.

13.2. Брокер томонидан мижозларга савдони утказишдаги роли.

Брокерлар одатда огзаки розилик бериб битим тузадилар. Хар бир брокер узининг огзаки розилигидан сунг блокнотига килган харидини, битимлар сонини, нархларни, битим тузилган вақтини ва контрагент – брокер фамилиясини ёзиб куяди.

Биржа савдосининг коидаларига кура, савдо катъий белгиланган вақтда тугатилгандан сунг битимлар юридик кучга кириши учун брокерлар узаро ёзма шартномалари билан алмашадилар. Битимларнинг тугри тушилишини назорат килиш биржа хизматчилари ва махсус тузилган биржа хайъати зиммасига юклатилган. Товар ва фонд биржаларида савдо утказилиш жараёни куйдагича утказилади.

Маклер буюртмага келган товарнинг номини ва нархини укиб беради. Брокер ушбу товарга булган кизикишини овоз ёки харакати Билан билдиради. Товари сотувга чиқарган брокер ва унга кизикишини билдирган брокер узаро, битимнинг қушимча шартларини муҳокама киладилар, Узаро розиликка эришгандан сунг брокерлар битим объекти булган товар курсатилган буюртма коғозини имзолайдилар. Икки томонлама имзоланган буюртма коғози, маклерга узатилиб, тузилган битим ва унинг тузилиши вақти регестрация килинади. Шундан сунг оператор руйхатга олинган битим хақидаги маълумотларни ахборотлар тупламига киритади.

Агарда маклер томонидан эълон килинган товарга кизикиш билдирилмаси, сотувчи брокер куйилган нархни пасайтиришга, уни маклер оркали биржа кенгашига етказишга ҳақли. Бунинг учун у кулини юқорига кутариб билдиради ёки уни маклерга ёзма равишда юборилади.

Агар у ёки бу позицияга бирдан аниқ брокерлар томонидан кизикиш билдирилса, маклер томонидан конкурс асосида савдо олиб борилиб, буюрилган нарх узгартирилиши мумкин. Энг юқори нархни куйган х-брокер битим тузишга ҳақли деб топилади. Энг паст нархни курсатган сотувчи – брокер ҳам битим тузишга ҳақлидир.

Агар позицияни эълон килган брокер ёки битим тузиш ҳақини олган брокер буюртмада курсатилган шартлар буйича битим тузишга ёки уни руйхатга олишдан бош тортса у савдо коидаларини бузганликда айланиб, жарима тулови билан жазоланади.

Биржа функцияларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида савдони олиб бориш ва ташкил этишни автоматлаштириш программалари йулга куйилган. Ҳозирги вақтда куйдаги функциялар автоматлаштирилган:

- савлога тушаётган буюртмаларни йиғиш ва руйхатга олиш;
- биржа коидаларига риоя килган ҳолда буюртмаларини тугри кубул килиш устидан назорат;
- брокерлар Билан мижозлар алоқасини ташкил этиш;

- талаб ва таклифни кондир а оладиган буюртмалар руйхатини йигиб бериш;
- биржа хизматларига ва брокерлик фирмаларига керакли ахборотларни етказиш;
- савдо олиб бориш жараёнида керакли маълумотлар етказиб туриш (савдога куйилган товарлар руйхатини маълумотлар чиқариш; ахборотларни таблода чиқариш; биржа кенгашининг хулосаларини курсатиш; биржа фаолиятидаги турли хил товарлар рекламаларини эълон қилиш; битим тузишни назорат қилиш; битим тузилган вақти ҳақида ахборот бериш; архив материалларини олиб бериш; бошқа биржалардан қабул қилинган буюртма асосида битимлар тузишни ташкил этиш).

13.3.Биржа савдосини утказиш технологияси.

Биржа фаолиятини ривожланиши унинг асосини узгартирмайди. Бунга мисол қилиб савдо-сотик факатгина махсус белгиланган жойда, яъни биржа залида утказилишига булган талабни келтириш мумкин. Биржанинг тугри жойлашиши ва техник жихозланишига ката аҳамият берилади. Бу ҳол савдо-сотик даражасининг нисбатан купрок булишига, сарф-ҳаражат миқдорига ва ниҳоят биржа савдо шакли сифатида рақобатбардош булишига таъсир этади, деб ҳисобланади. Биржа операцион зали куйдаги талабларга жавоб бериш керак:

1.Биржа зали купчиликни сигдира оладиган булиши зарур. Чет эл биржаларда операцион заллар 2-3 минг одамга мулжалланган булиб, ҳар бир иштирокчига савдо ишларини олиб бориши учун кулай шароит яратилиб берилган.

2.Дунёнинг купгина биржаларида, бир вақт ичида бир неча хил товарлар билан савдо олиб борилади. Шартномалар тузиш учун, ҳар бир товар турига, катта залда алоҳида жой ажратилади. Буж ой залга нисбатан пастрокда жойлашган булади, шунинг учун битимлар тузиладиган жой ёки биржа айланаси деб аталади.

Биржа айланаси шундай жойлашиши керакки, барча иштирокчилар тенг ҳуқуқда савдо ишларини олиб бориши мумкин булсин. Манна шунинг учун чет Эл биржаларида айлана-амфитеатр (масалан: циркдаги томошабинлар зали) шаклидадир.

Айлананинг бундай тузилиши савдонинг бундай тузилиши савдони олиб боровчиси учун жуда кулай булиб, иштирокчиларнинг ҳар бир эълон қилинган товарларга, уларга куйилган нархларга булган реакцияларини уз вақтида илғаб олишга ёрдам беради. Ҳозирга вақтда Ўзбекистон биржаларида савдони амалга ошириш учун бундай махсус жойлар ҳали йук. Одатда бунинг учун купчиликни сигдира оладиган конференц заллардан фойдаланилади.

3.Айлананинг маркази ёки четида тепалик мавжуд булиб, у ерда биржа хизматчилари, савдони олиб боровчилар, ҳамда битим ва нархларни руйхатга оловчилар жойлашган.

4.Биржа залига булган талаблардан бири, бу савдони юргизиш хукукини олганлар учун махсус жой таъминлашдир. Бу жойлар брокерлар урни ёки кабинаси деб номланиб, зал периметри буйлаб жойлашган. Бундай кабиналар сони 400-500 та булиши мумкин.

5.Брокерлар учун керак булган ахборотларни етказиш учун залда махсус табло урнатилган. Чет Эл биржаларида бундай таблоларда факатгина айланада руйхатга олинган битимлар, нархлар хакида ахборот берибгина колмай балки бошка товар ва фонд биржаларидаги ахборотларни, хамда нархларнинг узгаришига таъсир этувчи омиллар (об-хаво, транспорт, сиёсий воқеалар ва бошқалар) хакида маълумотлар берилади. Масалан: Чикаго товар биржасида таблода куйдаги ахборотларни куриш мумкин:

6.Биржа зали ва хар бир брокер урни техник аппаратура билан (телефон, телефакс ва хоказолар), хамда брокерларнинг мижозлари ва биржа хизматчилари билан алоқада булиш учун табло билан тугридан-тугри уланган компьютерлар билан жихозланган.

7.Биржа залининг ёнида биржа стационал аппарати, ишчилар отдели ва савдо хакидаги ахборотларни сакловчи отделлар жойлашган.

8.Биржа залида биржа операциялари янгиликларини етказиб берувчи ахборот агентлари учун махсус иш жойлари ажратилган.

Биржа айланасида савдо, биржа сессияси деб аталган, катъий белгиланган вақтда олиб борилади. Бу вақт баъзи бир маълумотларга кура белгиланади. Масалан: АКШ ва Англия биржаларида нефть ва дизель ёкилгиси учун битим тузиш вақти куйдаги йул Билан белгиланади, Лондондаги савдо тугатилиши вақти, унинг Нью-Йоркда бошланиш вақтига тугри келади. Бу битим тузиш вақтини узайтиради.

Чет Эл тажрибаси шуни курсатадики, биржа залидаги брокерлар, битимларни уз хисобига (АКШда уларни “махаллий”, Англияда эса – диллерлар деб аташади) ёки мижозлар учун (АКШда – “полдаги брокерлар”, Англияда - брокерлар) тузадилар.

Битимларни асосий кисмини “полдаги брокерлар” (брокерлар) тузадилар, улар биржа аъзоси булмаган шахслар – мижозлар учун ишлайдилар. Мижоз тамасини брокерларга телефон оркали ёки савдодан олдин бериши мумкин. Мижоз буюртмасидан нарх асосий омил хисобланади.

Дунё тажрибаси билан савдо олиб боришнинг 2 хил усулини ишлаб чикилди:

1.Кургазмали савдо (битимлар овоз в акул билан бериладиган сигналлар ёрдамида тузилади).

2.Паст товушли савдо (торговля “шёпатом”). Бу савдо усули асосан Жанубий Шаркий Осиё ва Японияда олиб борилади.

Битимлар тузилаётганда кул ва бармоқлар оркали узатилган сигналлар билан бирор-бир товарни сотганини ёки сотиб олганлигини билдиради. Масалан: Агар кафт брокерга каратилган булса, сотиб олаётганини билдиради ва аксинча. Брокер кули ва бармоқлари горизонталь турган булса, у бармоқлари билан таблода курсатилган нархлар канчалик юкори ёки пастлигини билдиради.

Вертикал равишда кутарилган куллар ва бармоқлар, сотаётган ёки сотиб олаётган понтрагентлар сонини курсатади. Бундай битим тузиш системаси, савдо килаётган брокернинг аниқ ишлаши учун тузилади, чунки биржа залида одатда куп микдордаги сотувчи - брокерлар ва харидор – брокерлар тупланадилар. Ўзбекистон биржаларида бу система кулланиламайди, чунки одатда бир сотувчига, битта харидор тугри келади.

Чет элда кургазмали савдо икки ёклама аукцион принципига асосланган бўлиб, харидор талаб нархини кутаришга, сотувчи эса таклиф нархини туширишга қаратилган.

Бундан ташқари, биржа савдосида, айниқса АКШда, қонун асосида нархлар тебраниши қисқартирилмоқда. Нархлар тебранишининг энг кичик нуктаси – пункт деб аталади. Масалан, АКШда дон маҳсулотларда пункт 1 бутель учун 0,25 цент, кофе ва шакар – 1 галлон 0,01 цент, нефть – 1 баррель учун 1 цент ва хоказолар деб белгиланган.

Савдо тухталишига олиб келадиган, қун давомида қуйилиши мумкин бўлган нархларнинг энг катта тебраниш ҳаракати АКШда белгиланган.

Хулоса

Брокерлик фирмаси фаолиятининг биринчи босқичида ушбу фирмани очган юридик ёки жисмоний шахс томонидан молиялаштирилади, кейинчалик эса воситачилик фаолиятидан тушган фойда ва миқдорларга курсатилган маркетинг хизматларига туланган ҳақ ҳисобига иш юргизилади.

Миқдорнинг буюртмасига биноан иш юритаётган брокерлик фирма шу миқдор номидан битим тузади. Одатда, брокерлик фирмалари контрагентнинг битим ҳисоб-китобларида иштирок этмайди, унинг ҳисобига факатгина комиссия ҳақ қилиб тушади. Бироқ брокерлик фирмаси уни сотиб юбориш мақсадида сотиб олган бўлиши мумкин, бунда фирма диллер операцияларини олиб боради, фойда эса сотиб олган ва сотган нархи орасидаги фарқдан қилиб чиқади.

Брокерлар одатда оғзаки розилик бериб битим тузадилар. Ҳар бир брокер узининг оғзаки розилигидан сунг блокнотига қилган харидини, битимлар сонини, нархларни, битим тузилган вақтини ва контрагент – брокер фамилиясини ёзиб қўяди.

Биржа савдосининг қоидаларига қўра, савдо қатъий белгиланган вақтда тугатилгандан сунг битимлар юридик қўчга қириши учун брокерлар узаро ёзма шартномалари билан алмашадилар. Битимларнинг тугри тушилишини назорат қилиш биржа хизматчилари ва махсус тузилган биржа хайъати зиммасига юклатилган. Товар ва фонд биржаларида савдо ўтказилиш жараёни қўйдагича ўтказилади:

Маклер буюртмага қелган товарнинг номини ва нархини ўқиб беради. Брокер ушбу товарга бўлган қизиқишини овоз ёки ҳаракати билан билдиради. Товари сотувга чиқарган брокер ва унга қизиқишини билдирган брокер узаро, битимнинг қўшимча шартларини муҳокама қиладилар, Узаро розиликка эришгандан сунг брокерлар битим объекти бўлган товар курсатилган буюртма

когозини имзолайдилар. Икки томонлама имзоланган буюртма когози, маклерга узатилиб, тузилган битим ва унинг тузилиши вақти регистратсия қилинади. Шундан сунг оператор руйхатга олинган битим ҳақидаги маълумотларни ахборотлар тупламига киритади.

Таянч иборалар

Фирма фаолияти, маклер, сотувчи брокер, брокерлик фирмалари, ташкилий-ҳукукий шакл, мустақил юридик статус, воситачи ташкилот, эмитент акциялари, имзоланган буюртма когози.

Назорат учун саволлари

1. Брокерлик идоралари ва уларни тузиш тартиби ҳақида сузлаб Беринг.
2. Брокер идораларининг ходимлари ва уларнинг вазифалари нимадан иборат?
3. Брокерлар ва мижозлар уртасида қандай шартнома тузилади?
4. Алоқа боғлаш шартномаларини қилишиш протоколит қандай тузилади?
5. Брокерлар томонидан мижозларга қандай талаблар қўйилади?
6. Товарни етказиб бериш шартнома қандай тузилади?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Биржа ва биржа ҳақидаги қонун. Т.: 2002.
2. К.А. Улубин, И.С. Андрюшина “Брокер и биржа” Москва.: 2002
3. Уткин Э. А., Фролов Д. А. Управление рисками предприятия. - М.: ТЕИС, 2003.
4. Оценка эффективности деятельности компании: Учеб. пособ. - М.: Вильямс, 2004.

14 мавзу. Биржа фаолиятини назорат қилиш.

1. Биржа фаолиятини назорат қилиш ҳақида тушунча.
2. Биржа фаолиятини давлат бошқаруви.
3. Биржа фаолиятини назорат қилишда давлатнинг роли.

14.1. Биржа фаолиятини назорат қилиш ҳақида тушунча.

Барча мамлакатларда биржа ва давлат уртасидаги муносабат ҳар хил йўналишда бўлади. Европа мамлакатлари биржалари илгаридан давлат назоратида бўлган ва уларнинг барча фаолиятини аниқлаб борган.

Қўпгина мамлакатларнинг ҳукумати ҳаддан ташқари савдогарчилик билан шугулланган ҳамда нархларни ошириб боришлари натижасида биржаларнинг қўпчилиги айниқса фьючерс товар биржаларни ёпган ёки таъкиклаган. Ҳудди шундай вазият 1896 йилда Германияда ва 1903 йилда Австрияда мой утруглари ва дон маҳсулотлари савдоси таъқиқланган, лекин бошқа маҳсулотлар қанд, кофе, пахта, рангли металллар бўйича битимлар тузилиши давом эттирилган.

Хиндистонда эса 60-йилларда пахта, мой уруглари биржалари фаолиятини ёпилган.

Хозирги шароитда купгина мамлакатларда биржалар фаолитини назорат килиш умумий конун коидалари амал килади.

АКШ биржа фаолиятини назорат килиш тизими яхши ишлаб чикилган.

Шунинг учун АКШ биржа фаолиятлари билан танишиб чиқамиз.

АКШ фьючерс савдо биржалар комиссияси ҳамда фьючерс биржаси назорат килади. Бу комиссиянинг асосида уз-узини назорат килиш ётади. Бу вазиятни биржа комиссияси назорат килиб боради.

Замонавий назоратнинг (АКШ) назария ва амалиётидан, агарда АКШ фьючерс бозорини ривожланиши ва назорат килиш тажрибасини тарихи билан таништиб чиқиб ва мақсадга мувофиқ бўлади.

Гражданлар уруши (1861-1868) дан сунг хом-ашё маҳсулотларининг нархини тушиб кетишида ишлаб чиқарувчилар савдогарлар ва фьючерс савдосини тақиклайдиган конунлар чиқардилар.

Бу конунларни Иллинойс конуни 1867 йилда ишлаб чиқилиб сотувчининг кулида бўлмаган маҳсулотлар муддатини тақиклаган. Конунга ҳилоф равишда бундай савдоларни олиб борган Чикаго савдо биржасининг 7 та аъзоси озодликдан маҳрум этилган.

1922 йилда “Дон фьючерс савдоси” ҳақида конун қабул қилиниб, бу конун Чикаго савдо биржасини ҳам 9 та бошқа дон галла биржалар фаолиятини назорат қилиб борди.

Маъмурият савдони назорат қилиш бозор фаоллиги ҳақида маълумотлар йиғиш, биржа аъзоларининг ҳисоб китобларини назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлди.

Кейинги 10 йилликда АКШ Конгресси бу конунга бир канча узгаришлар киритди. 1929 йилдаги инқироз ва 30 йиллардаги депрессия конунни қайта ишлаб чиқишга мажбур этди.

1936 йилда “Товар биржалари ҳақида” конун қабул қилиниб, унга янги тушунчалар киритилди ва бошқа фьючерс бозорларни назорат қилишни буюрди. Бу конун фьючерс комиссия савдогарлар ва брокерларни рўйхатдан утқишшни талаб қилди. Бу конун фьючерс контрактларни опцион савдоларни тақиклади.

1974 йилда “Товар фьючерс савдоси комиссияси” ҳақидаги конун қабул қилинди. Бу эса “Товар фьючерс савдоси қумитаси” яниг назорат органини ташкил этди. Комиссия аъзолари 6 кишидан иборат бўлиб, Президент томонидан сайланди ва Конгресс томонидан 5 йилга тасдикланади. Унинг вазифаси миқдозларини ҳимоя қилиш, фьючерс бозорларини яхши амалга оширишини таъминлаш, нарх-наволарни усишини назорат қилишдир.

Товар фьючерс савдоси бўйича комиссия (ТФСК) нинг вазифалари бозорнинг бир тараф томонидан бошқа тараф зиёнига ишлатилишининг олдини олиш, миқдозларни ҳимоялаш ва биржалар ёрдамида узларининг иқтисодий мақсадларига эришишни таъминлаш, нархларнинг ҳақиқий даражасини аниқлаш ва нархларнинг ёмон томонга узгариши билан боғлиқ бўлган хавфни қамайтириш қабиладан иборат.

ТФСКга берилган ваколатлар :

- Биржа операцияларида иштирок этишга рухсат этилган жисмоний ёки юридик шахсларни руйхатга киритиш ёки руйхатдан учириш:
- Конунни амалга ошириш учун зарур булган коида ва инструкцияларни ишлаб чиқиш ва нашр қилиш:
- Хар қандай фьючерс савдосининг тегишли кумитаси ёки маъсул шахсга барча битим ёки савдо операциялари, шунингдек томонларнинг исми, комиссия фикри бўйича бозор фаолиятини меъёрини бузувчи ҳаракатлар, ишлаб чиқарувчи, инвесторларнинг манфаатига зид ёки зарар етказадиган ҳаракатлар бўйича ахборотлар:
- Контракт шартлари бўйича биржа қоидаларини, олди-сотдини амалга ошириш шакллари ва усулларини (муддатига етказиб бериш билан), тузиладиган битимлар ва туловлар ҳақидаги маълумотларни қайта ишлашни, савдо иштирокчиларининг молиявий жавобгарлигини таъминлашни узгартириш ёки қушимча қилиш:
- Агар критик вазият юзага келса, фьючерс бозор фаолиятини бошқариш: Комиссия фикри бўйича биржада нормал савдони тиклаш ёки ушлаш учун зарур булган чораларни қуриш.
- Сотувчи ва шу қабилар томонидан қулга киритилаётган контрактлар сонини чегаралаш.

14. 2. Биржа фаолиятини давлат томонидан бошқарилиши.

Биржа фаолиятини давлат томонидан бошқарилиши унинг учун ягона ҳуқуқий асос яратилиши билан бошланади. Россияда биржа савдоси махсус қонунларсиз вужудга келган ва биржа фаолиятида асосан қонуний ҳужжатлардан фойдаланилган.

Биржа фаолиятини бошқаришнинг ҳуқуқий асосини ишлаб чиқиш мавжуд булган қонунлар, қарорларни такомиллаштириш ва биржа фаолияти учун зарур булган қонунларни шакллантириш асосида амалга оширилди.

Биржа фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш қоида бўйича махсус давлат ташкилотлари ва маҳаллий органлари томонидан амалга оширилади.

Россияда НЭП йиллари даврида биржа фаолияти, савдо ярмаркалари, шунингдек чакана савдо тармоқларини назорат қилиш учун Ички савдо бўйича комиссия ташкил этилган эди. Комиссия товар биржалари билан нормал алоқаларни урнатишга катта эътибор қаратди. Давлат комиссиариат киёфасида, биржалар давлатда товар айирбошлашни ташкил этувчи ва уларни мутлақо иктисодий қоралар битлан тартибга солишчи савдонинг умумий тизимининг бир бўлаги деб ҳисоблади. Бир пайтнинг узида комиссариат биржалар устидан умумий раҳбарлик ва назоратни йулга қуйди. Давлат ва биржа уртасидаги муносабатлар 1922 йилнинг 23 августидан қучга қирган фармон томонидан аниқланган. Унга қура :

- Биржа фаолияти устидан ҳуқуқий назорат олиб боради:

- Биржани ташкил этиш ёки ёпишни уз зиммасига олади:
- Биржадан товар айланиши хакидаги маълумотларни қабул қилади:
- Биржа фпаолиятининг жорий текширувларини утказди

Шундай қилиб, Россияда пайдо бўлган дастлабки биржалар фаолиятига савдо-сотикнинг давлат органларининг таъсир курсатиш доираси ва шу нодавлат ташкилотларнинг эркинлиги чегараланган эди. Бу соҳада уша пайтнинг узидаёқ монопол давлат савдосига утилимши билан бошқариладиган бозорнинг дастлабки элементлари четда қолди.

Товар биржаси бўйича комиссия қуйидаги ҳуқуқларга эга: биржанинг лицензиясидан маҳрум қилиш агар у қонунга зид равишда фаолият брғизаётган бўлса, биржа ёки биржа воситачисига нисбатан санкция қўллаш, биржага давлат комиссарини тайинлаш, биржа фаолияти устидан аудиторлик текширувини утказиш, биржа ва клиринг марказларидан ҳисоб-китоб ҳужжатларни талаб қилиш (текшириш учун) ва хоказо.

Давлат қонун ёрдамида фонд биржаларининг фаолиятини бошқариб туради. Бу бошқариш биринчи навбатда фонд биржаларининг ташкилий ва бошқарув структураси, тартиби ва функционал принципларини белгиловчи турли маъмурий ва иқтисодий характерга эга бўлган тадбирларни уз ичига олади.

Мамлакат ҳудудларида ишлашга факат комиссиянинг лицензиясини олган фонд биржаларига руҳсат этилади.

Лицензияларни олиш учун қуйидаги талабларни ҳисобга олиш лозим:

- фонд биржаси бозорда юридик шахс ва қасб устаси сифатида амал қилиши;
- биржа штатида Молия вазирлиги томонидан берилган қимматли қогозлар бўйича малакали мутахассис аттестациясига эга бўлган қасб эгалари бўлиши лозим.

14.3. Биржа фаолиятини назорат қилишда давлатнинг роли.

Давлат органлари савдони утказиш тартиби хакидаги қонунлар фонд биржаси фаолияти томонидан бажарилишини назорат қилишга ҳақлидир. Давлат, қимматли қогозлар бозорининг фаол иштирокчиси ва йирик эмитентлардан бири сифатида қимматли қогозлар бозоридаги нарх-наволар хакида ишончли ахборотни таркатади, биржа залини техника билан таъминлайди, коммуникациянинг замонавий каналларини тақдим этади.

Давлат органлари амал қилувчи қонуниятлар асосида фонд биржаларининг молиявий фаолиятини назорат қилади. Фонд биржаси инвестор сифатида чиқишга, яъни қимматли қогозлар чиқаришга ҳақли эмас.

Фонд биржасининг аъзолари бўлиб, давлат, муниципал қорхоналар, шунингдек мулкка эга бўлган давлат ижро органлари ҳисобланади. Бу ташкилотларнинг асосий вазифаларидан бири давлатга қарашли бўлган қимматли қогозлар, облигациялар билан савдо операцияларини амалга оширишдир.

Фонд биржасининг молиявий фаолияти куйидагилар хисобига амалга оширади:

- биржанинг узида акцияларнинг сотилиши;
- биржа аъзоларининг доимий аъзолик бадаллари;
- фонд биржаларида амалга оширилган хар бир битимдан йигимлар;
- экспертиза килиш ва ахборотларни таркатиш.

Шу билан бирга фонд биржасини бошқарувчи давлат органларига фонд биржалари хакидаги ахборот билан бирга уларнинг молиявий курсаткичлари хакидаги ахборотлари ҳам зарурдир.

Давлат бошқаруви ва назоратининг таркибий кисми булиб биржа ва унинг инфраструктурасини ташкил этувчи биржа бозорининг шахсий воситачилари хисобланади.

Лицензиялашни биржа фаолиятига рухсат бериш усули ва биржанинг ташкилий ва икисодий-хукукий статусини белгиловчи конун асосида амал килиш талабларини назорат килиш деб қараш лозим.

Лицензия олиш учун комиссияга биржадаги хужжатлар (товар биржасининг устави, таъсисчилар шартномаси, биржа савдоси қоидаси) ни; товар биржаларининг давлат томонидан руйхатдан утганлиги хакидаги маълумотнома; савдони утказишда бинодан фойдаланилиш ҳуқуқига эга эканлигини тасдиқловчи хужжат; товар биржаси устав капиталига эълон қилинган 50 фоиздан кам бўлмаган маблагни қуйиш хакидаги хужжатни; штат жадвалига мувофиқ товар биржасининг устав капиталидаги улушни таъсисчилар уртасида тақсимлаш ва уларни руйхатини тақдим этиш лозим.

Комиссия лицензияни бериш хакидаги қарорни икки ой ичида ҳал қилади.

Биржа фаолиятини давлат томонидан бошқариш биржанинг узида солиқ олиш, шунингдек қимматли қозғалар савдосини амалга ошириш жараёнида солиқлар олиш орқали амалга оширилади. Солиқни туловчилар қимматли қозғалар операцияларини амалга оширувчи сотувчи ва сотиб олувчилар (юримдик ва жисмоний шахслар) дир. Солиқ тизимининг объекти булиб қимматли қозғалар олди-сотдиси шартнома баҳоси хисобланади.

Биржадаги савдо қоидалари қуйидаги масалаларни ҳал қилади:

Биржа савдоси иштирокчилари ва уларни утказиш қоидалари; биржа товари; уни савдога қуйиш ва савдодан олиб ташлаш қоидаси; биржа битимлари ва уларнинг турлари; савдони руйхатга қуйиш, уларни хақиқий деб тан олиш; биржа савдоси қоидасини бузганлиги хакидаги тортишувларни ҳал қилиш ва санкциялар қуйишга рухсат бериш.

Хулоса

Шундай қилиб, биржа фаолиятини бошқаришнинг ҳуқуқий асосини ишлаб чиқиш мавжуд бўлган қонунлар, қарорларни такомиллаштириш ва биржа фаолияти учун зарур бўлган қонунларни шакллантириш асосида амалга оширилди.

Биржа фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш қоида бўйича махсус давлат ташкилотлари ва маҳаллий органлари томонидан амалга оширилади.

Биржа фаолиятини давлат томонидан бошқариш биржанинг узида солиқ олиш, шунингдек қимматли қогозлар савдосини амалга ошириш жараёнида солиқлар олиш орқали амалга оширилади. Солиқни туловчилар қимматли қогозлар операцияларини амалга оширувчи сотувчи ва сотиб олувчилар (юридик ва жисмоний шахслар) дир. Солиқ тизимининг объекти бўлиб қимматли қогозлар олди-сотдиси шартнома баҳоси ҳисобланади.

Замонавий назоратнинг (АҚШ) назария ва амалиётидан, агарда АҚШ фьючерс бозорини ривожланиши ва назорат қилиш тажрибасини тарихи билан танишиб чиқиш ва мақсадга мувофиқ бўлади.

Маъмурият савдони назорат қилиш бозор фаоллиги ҳақида маълумотлар йиғиш, биржа аъзоларининг ҳисоб китобларини назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлди.

Кейинги 10 йилликда АҚШ Конгресси бу қонунга бир қанча ўзгаришлар киритди. 1929 йилдаги инқироз ва 30 йиллардаги депрессия қонунни қайта ишлаб чиқишга мажбур этди.

Таянч иборалар:

Фьючерс товар биржаси, биржалар комиссияси, замонавий назорат, фьючерс савдоси, пиллинойс қонуни, Чикаго савдоси, бозор фаоллиги, депрессия, опцион савдоси, савдо қумитаси.

Назорат учун саволлар:

1. Биржа фаолиятини назорат қилиш деганда нимани тушунасиш?
2. Биржа фаолиятини назорат қилишда давлатнинг роли қандай аҳамиятга эга?
3. Биржа фаолияти қандай назорат қилинади?
4. Биржа фаолиятининг ривожланиши ҳақида сузлаб беринг
5. Товар фьючерс савдоси бўйича комиссия қандай вазифаларни бажаради?
6. Молия тизимининг асосий объекти нима?

Асосий адабиётлар

- 1.Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие.Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.
- 2.Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие.М.: МЭСИ, 2004.
- 3.Костерина Т. М. Кредитная политика и кредитные риски: Учеб. пособ. - М.: МЭСИ, 2004.

15мавзу. Биржа фаолияти бошқарувининг чет эл тажрибаси.

1. Германия биржаси.
2. Нью-Йорк фонд биржаси.
3. Европа давлатларининг товар биржаси.
4. Лондон метал биржаси.
5. Япония биржаси ва биржа бозори.
6. Австралия биржаси.

15.1. Германия биржаси.

АҚШ ва Буюк Британиядан фаркли уларок, хатто Франкфурт фонд биржаси давлатнинг молиявий метрополияси хисоблансада, Германияда марказий ва маҳаллий биржаларга аник булиниш йук. Ундан ташқари Германия фонд биржалари федерациясига қуйидаги 7 та биржа қиради: Шимолий Гейн фонд биржаси – Дюсельдорфда, Бавария фонд биржаси – Мюнхенда, Ганза фонд биржаси – Гамбургда, Баден – Вюртемберг фонд биржаси – Штутгартда, Берлин фонд биржаси, Қуйи Саксония биржаси – Ганноверда ва Бремен фонд биржаси.

Германия биржа тизимининг асосий хусусияти – бу биржа аъзолари булмиш банкларнинг юз йил давомидаги етакчи ролидир.

Майндаги Франкфурт биржаси ХУ1 асрда пайдо булган, бунга маҳаллий бозор сабаб булган. ХУ111 асрнинг охирида бу ерда оддий векселлар ва облигациялар савдоси доимий равишда олиб бориладди.. Биринчи баҳолаш 1828 йилда амалга оширилган. Франкфуртбиржаси бу Германиянинг энг йирик биржасидир. 1994 йилда Франкфуртга бутун Германия акцияси бўйича биржа айланмасининг 75 фоизига ва облигациялар бўйича биржа айланмасининг 74 фоизига тугри келарди.

Биржанинг ташкилий тузилмасининг замонавий қуриниши – оммавий ҳуқуқ ташкилоти, яъни ноtijорат корхоналари 1993 йилдан мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, Франкфурт фонд биржаси узининг мавқеига қура ҳам давлат, ҳам нодавлат корхонаси булган. Утмишда биржа ташкилотчиси Франкфурт саноат-савдо палатаси булган. Аммо, 1992 йилда булиб утган қайта ташкиллаштиришдан сунг, биржа немис биржаси Х/Ж га бевосита бўйсунга бошлади.

Немис биржаси – очик турдаги акционерлик жамияти булиб, бунда акциялар 81 фоизи банкларга, 10 фоизи ҳудудий биржаларга, 9 фоизи маклерларга тегишлидир. Немис биржаси Франкфурт фонд биржаси ва тезкор шартномалар немис биржасини бошқаради.

Биржа бошқарувини уч йилга сайланадиган, таркибида 20-22 кишидан иборат бошқарувчилар, йигилиши амалга оширилади. Йигилиш аъзолари – банк вакиллари, сугурта компания вакиллари, маклер, эмигрант ва инвесторлар вакиллари

Бу идоарнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- биржа фаолиятида қоидаларга риоя қилишни қузатиш;

- биржада савдо жараёнларни амалга ошириш ҳукукини белгилаш;
- биржани меъёрида амал қилишини таъминлаш;
- нарх тизимини тугри белгилаш;
- биржа жараёнидаги тортишувларга рухсат бериш.

Қолган назорат ва бошқарув идоралари биржа арбитражи, маклерлар палатаси листинг бўйича йигилишлар брокерлик жараёнларини меъёри ва қоидаларини аниқлаш, маклерлар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш ҳамда нарх-навони шакллантириш жараёнини назорат қилиш учун ташкил этилган.

Қупинча континентал Европа давлатлари сингари Германия биржа бозори механизми аукцион – қим ошди савдосига яқиндир.

Биржа аъзолари 3 категорияга бўлинади:

- банк биржадаги асосий иштирокчидир;
- махсус курсни аниқловчи маклерлар қимматли қогозларни сотиш ва сотиб олиш учун буюртмалар қабул қилади ва уларни курсини аниқлайди;
- эркин фаолият курсатувчи маклерлар.

Эркин маклерларнинг асосий вазифалари биржада етарли даражада узининг ходимларига эга бўлмаган банклар уртасида воитаҷилиқни амалга оширади. Охириги икки гуруҳ фақат биржа аъзолари уртасида битимлар тузади ва хусусий инвесторлар билан алоқа қилмайди, фақат банклар биржада қимматли

қогозларни сотиб олиш учун рухсат беради.

Германияда фонд биржалари сакқизта, лекин зарур немис қимматли қогозлари (миллий) эмитенти муолажа листингининг бирини буларда уста, у ҳолда унинг акциялари яна бошқа еттитаида хали қотировка қелиши мумкин. Германияда қимматли қогозлар билан биржа савдосига рухсат берилганда, кредит институтлари муҳим рол уйнайди. Булар универсал банклари ҳисобланиб, уларнинг иши банк операцияларини амалга ошириш, қимматли қогозлар билан савдо қилиш, саклаш ва бошқаришдир. Банк листингга утиш учун ҳужжатларни тайёрлар экан, қафолат беришдан олдин қимматли қогозларини биржада қотировкада айланиши учун, бошқарувни қулига олиб, бўни амалга оширишга уч йил кетади. Сотув реестридан нусха беришда уставнинг охирига қайтди, шунингдек йиллик баланс ва бошқа молия ҳужжатларининг уч йиллик иш фаолияти берилади.

15.2. Нью – Йорк фонд биржаси.

Фонд биржаси оммавий - ҳуқуқий ташкилот қаби доимий давлат назорати остидадир. Давлат доимо биржа савдоси қоидаларини тузишда иштирок этади, уларнинг бажариб борилишини назорат қилади. Биржа савдосида унинг ҳақ-ҳуқуқий қоидаларини таъминлаб биржа воситаҷиларини тайинлайди ва уларни лавозимларидан четлатади ва ҳ.к. фонд биржасининг оммавий-ҳуқуқий тури, масалан Германия ва Францияда тарқалган.

Фонд биржалари хусусий компаниялар каби, акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилади, бундай биржалар биржа савдоларини ташкил этишда мутлок муваффақиятли.

Биржадаги ҳамма келишувлар мамлакатдаги тартиб қонунга амал қилган ҳолда қилинади. Қонунбузарлик ҳуқуқий жавобгарликка олиб қилади. Мамлакат биржа савдосининг барқарорлигини таъминловчи қарорларни ва савдо келишувларининг пасайиш ҳолларини ўз қиммасига олмайди. Бу тур Англия ва АКШ ўчун харақтерлидир. Агар фонд биржалари пайчи жамиятлари каби ташкил топса, ўнда ўлар сармояларининг 50 фоиздан кам бўлмаган қисми давлатга тегишли бўлиб, ўлар аралаш жамият турларига тегишли. Бундай биржалар бошида сайлов биржа органлари туради.

Шундай бўлса ҳам биржа воситачиси биржа фаолияти ўстидан текширув олиб боради ва биржа қиймати (курсларини) расмийлаштириб боради. Бу ҳилдаги биржалар Австрия, Германия ва Швеция, Германияда иш юритади.

Полицентрик система шароитида бош жамгарма биржаларидан ташқари, мамлакатда яна бир қанча қатта биржалар иш юритиши мумкин, масалан Австралия ва Канада.

АКШда биржа савдосининг шаклланишига олиб қиладики, бўни тула ишонч билан на моноцентрик, на полицентрик моделга адаштирсак.

Бу мамлакатда Нью-Йорк фонд биржасининг сузсиз ҳуқмрон бошчилигида маҳаллий биржа институтлари ўнинг қарамига айланиб қолмади, балки ўзлигини сақлаб қолиб, қайиён умумдавлат биржа системаси доирасида иш юритмокда.

Фонд биржасининг мамлакат иқтисодиётидаги аҳамияти олдин нодавлат хусусий секторида аниқланади, аниқроғи шахсий акционерлик жамиятининг ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ҳиссасидир. Бўндан ташқари даражасига боғлиқдир. Фонд биржаси қимматбаҳо қогозлар тақлифи ва талаб қонцентрациясини таъминлашга мувозанатлилигини, акционерлик сармояси иш юритиш самарадорлиги даражасини тўғри курсатади.

Иш бажарилиши ва келишувлар харақтерига қўра, қимматбаҳо қогозлар чиқарилиши орқали, шўнингдек ўларнинг чиқарилиш мақсадига қўра ўлар тижоратчилиқ қогозларига бўлинади Шу билан бирга товар айланиш жараёнида хизмат курсатиш ва аниқ мулқий келишувлар (векселлар, чеклар, омборҳона ва гаров гувоҳномалари, гаровга қўйилган ҳужжат ва бошқалар) ва фондли, ўз навбатида қогозларга, яъни фонд биржаларида айланувчи, биржадан ташқарида айланишга қиритилган қогозларга бўлинади.

Биржа рўйхатида қиритилган давлат облигация заёмлари ва майда фирмалар акциясининг асосий сотувчиси биржа ташқариси бозори орқали ўтади. Қимматли қогозларнинг биржа ташқари савдоси шахсий ва телефон алоқалари воситасида амалга оширилади. Шўнингдек электрон биржа ташқари бозори орқали, ўзига маҳсус қомпьютер телеқоммуникацион системалар қўшилган. Фонд бозорлари ривожланган чет эл давлатларида биржадан ташқари келишувлари иш ҳажми жуда қўп (айрим ҳолларда ўн мартагача) миқдорда биржа айланмасидан ошади.

Аммо бу биржа бозорининг ахамияти кичик эканлигидан далолат бермайди, негаки келтирилган мамлакатларнинг ҳамма асосий компаниялари охирида берилган.

15.4. Лондон метал биржаси.

Лондон метал биржаси 1882 йили “Metal Market” компанияси томонидан ташкил топган.

Биринчи жаҳон уруши даврида биржа ишламаган ва унинг фаолияти яна уз ишини давом эттирган. Иккинчи жаҳон уруши йиллари биржа уз фаолиятини тухтатиб, 1945 йили Англия ҳукуматининг рухсати билан яна уз фаолиятини бошлади.

Лондон метал биржаси жаҳонда рангли металлларнинг расмий бозори булиб, жаҳондаги рангли металллар савдосида баҳо (наرخ) ни барометри булиб хизмат килади ва биржа контракти стандарт шартларини ишлаб чиқади ва сугурталаш учун фойдаланилади. Бу биржа айланасининг объекти булиб алюминий, калайн, мис, Рух, кургошин, никель ва кумуш ҳисобланади. Бу ерда фьючерс ва аниқ битимлар тузилади.

Товар айланасининг купгина қисмини хорижий контрагентлар битими, шу билан бирга Ғарбий Европа, Америка ва Япония, Шарқий Европа металлари ташкил этади. Халқаро товар айланасида қабул қилинган жаҳон нарх коэффиценти биржадаги бу металлларнинг ҳар қунги котировкаси булиб ҳисобланади.

Лондон Метал биржаси аъзолари икки категорияга бўлинади: Уз номидан биржада битим тузиш ҳуқуқига эга бўлган, хусусий биржа аъзолари ва биржада фирма ва компания номидан битим тузувчи вакиллари ?

Қатта бўлмаган хусусий аъзо гуруҳларига айланади (в қолле) битим тузишга рухсат этилади (уз ҳисобидан, биржа аъзоларининг буюртмалари асосида ва учинчи шахсни муқофотлаш мақсадида).

Биржа сессиялари биржа айланасида қатъий белгиланган вақтда олиб борилади. Бу вақт баъзи бир маълумотларга қўра белгиланади. Биржада битимлар биржа сессиялари вақтида бир қунда икки маҳал, шанба, якшанба ва байрам қунларидан ташқари, амалга оширилади. Бу ерда ҳар бир металл билан алоҳида савдо операциялари амалга оширилади, яъни икки маҳал беш минутдан эрталабки ёки махсус сессияларда махсус котировка (наرخ белгилаш) си 11.50 дан бошланиб 13.05 да тугатилади. Тушқи овқатдан сунги сессия 15.20 да бошланиб 16.35 тугатади.

Биржа қумитасининг рухсати билан эрталабки ва қундузги сессиядан сунг норасмий савдо бошланади, яъни биржа айланаси аъзолари орасида кечки буюртмаларни бажаришга имкон яратадиган норасмий битимлар тузилади. Бундай савдо металлларнинг барча турлари билан уша захоти амалга оширилади. Лондон лондон металл биржасида сотиладиган олтин айланасининг аниқ ва фьючерс маркази булиб хизмат килади. Бу ташкилот лондон брокерлик фирмалари, яъни Лондон металл биржаси томонидан ташкил этилган ва молиялаштирилган.

Фирма бюроларидан бирида битимлар 8.30 ва 19.30 орасида тузилади. Ёш Лондон биржаларидан бири 1980 йилда ташкил топган Халқаро ёкилги

биржаси хисобланади. Фьючерс битимининг объекти булиб нефть, мазут, дизель ёкилгиси хисобланади. Бу биржа КУМEX Америка биржасига нисбатан фаоллиги сустрок. Буюкбританиядаги Лондон биржасидан ташкари асосан махаллий аҳамиятга эга булган, улар орасида энг катта ва халқаро аҳамиятга эга булган Ливерпулдаги пахта бозоридир.

15.5. Япония биржаси ва биржа бозори.

Брокерлар - биржа аъзолари булмай, уз номидан фаолият курсатувчи агентлар. Уларнинг вазифалари кимматли коғозларни сотиш ва сотиб олиш топширикларини бажаради.

Джобберлар - брокер ва бошқа джобберлар билан факат битимлар тузиб, кимматли коғозларни уз хисобидан сотиб олади ва сотадилар.

1986 йилдан британ биржа ҳукукини реформаси фонд биржасига йирик узгаришлар киритилди. Бунда фонд биржасида кимматли коғозлар билан комиссия битимларни қайд қилиш, биржа аъзоларининг брокер ва джобберларга булиниши бекор қилинди.

Фирма - биржа аъзолари савдода кимматли коғозлар билан икки ролда қатнашади, яъни кимматли коғозларнинг бировнинг ва узининг хисобидан сотади ва сотиб олади.

1986 йил ноябрида Лондон фонд биржаси шакли жихатидан хусусий компания хисобланади, илгари у ассоциация эди.

Кимматбаҳо коғозлар савдоси услубларида жиддий узгаришлар руй берди. Биржа катероққаларида янги ахборот тизмининг киритилиши - савдо биржаларини экранларига маниторияларига савдони қучириш оқибатида қелиб қикади.

Уз узини бошқариш тизимининг шубҳасиз устунлиги, шахсий инвесторларни химоя қилиш ҳукукининг тезлиги ва эгилувчанлиги ҳаракати борасида 1986 йилда молиявий хизматлар тугрисида қонун қабул қилинган. Шу муносабат билан Лондон фонд биржаси узузини ташқил этиш асослари, шунингдек биргалиқда тан олинган инестицион биржалар билан битим тузди. Натижада Лондонда биржа вужудга қелди. Лондон халқаро биржаси аъзолари 4 гуруҳга булинади:

- брокер-дилерлар, уларнинг вазифаси, инвестрлар топшириги билан киммат-баҳо ва коғозлар олди-сотдиси билан шугулланади.

- маркет-мейкерлар-улар иш қуни мобайнида айрим киммат-баҳо коғозлар қопировкаси билан шугулланадилар.

- дилер брокерлари жлт буйича маркет – мейерлар билан воситачилиққа утишади.

- бошқа биржа аъзоларига киммат-баҳо коғозлар ва бошқа пул воситаларини қарзга бериш ҳуқуқи булган фонд биржасининг брокерлари.

Мазкур биржада савдо туртта бозорда амалга оширилади.

- ички акциялар;
- хорижий акциялар;
- Британия ҳуқумат облигациялар;
- савдо опцион.

Ички акциялар бозори аник туртта сегментга булинади.

Биринчи сегмент-расмий котировкага киритилган ички акция бозори, биржа айланмаси фаоллигига караб уч гурухга булинади: альфа, бета ва гамма.

Альфа гурухи-биржада энг жонли акция савдоси хисобланади. Бета гурухи-биржа айланмасининг акцияси, тузилган битимлар хакидаги ахборотлар тезда берилмайди.

Гамма гурухи – камрок жонланган биржа савдосининг акцияси хисобланади. Ички акцияга бозорнинг иккинчи сегменти расмий котировка киритилмаган кимматбахо когозлар бозорини ташкил этади. Бирок бу бозорда узининг фаолияти, уч йилдан кам булмаган компаниялар билан акциялар айланмаси амалга оширилади.

Ички акциялар бозорининг учинчи сегменти биринчи сегмент шартларига жавоб бермайдиган кичик компанияларга имконият яратиш учун ташкил этилган. Иккинчи бозор сегментида кимматли когозлар бозорини бошқариш учун рухсат олинади.

Ички акция бозорининг ҳамма сегментларида биржа копировкаси хакидаги ахборот тизими кенг кулланилади.

Халқаро акция бозорида хизматлар биржасининг бошка ахборот тизими ёрдамида амалга оширади.

Фонд биржасининг учинчи сегменти британ давлат облигациялари, британ ва чет Эл фирмалари томонидан чиқарилган кимматли когозлар фоизини хисобга олган ҳолда айланасини камраб олади. Бу бозор давлатга бозорда пул маблағларини, фоиз ставкаларини назорат қилишга имкон яратади.

15. 6. Австралия биржаси.

Австралия биржаси оборотининг асосий объекти тозаланмаган жундир. Бу ерда Лондон, Нью-Йорк, Австралия сотувчилари ҳамда мамлакат ичкарасида ва чет элдаги ишлаб чиқарувчилар биржада сугурталаш максатида битимлар тузадилар. Бу биржада қора мол, олтин, қумуш ва охириги пайтларда молиявий асбоблар билан ҳам фьючерс операциялари ўтказилмоқда. 1985 йилда олтин ва қумушга опцион битимлар тузилди.

Японияда қўнчилик биржалар маҳаллий аҳамиятга эга ҳолда фаолият қўсатади. Арбитраж халқаро савдо объекти бўлган шакар, шерст, сой уруғларига битимларини амалга оширади. Шу билан бирга пахта, пахта ип қалавалари, картошка, крахмаллари, сунъий газламалар, шакар қавлағи, қучук ва бошқаларга ҳам фьючерс битимлари тузилади. Токио биржаси фьючерс олтин бозори маълум халқаро аҳамиятга эга .

Малайя жаҳонда йирик қалайн ишлаб чиқарувчи ва табиий қучук етқазиб қерувчи хисобланади. Шунинг учун Пиканг қалайнига қол аник товарлар бозори ва фьючерс битимлар ташкил этилди. Қуала-Лумпур биржасида қучук ва палма ёғи билан фьючерс операциялари ўтказилмоқда.

Сингапур қучукка фьючерс битимларини амалга оширади. Сингапур, Малайзия ва Сингапур биржаларидаги нархни шакллантириш бир қун олдинги белгиланган баҳо эртанги қун Лондон бозори вазиятига таъсир этади. Бразилиядаги Сан-Пауло биржасида олтин, қофе, қорамол, сой уруғларига

фьючерс операциялари утказилади. У билан ракобатлашувчи Рио-де-Жанейро какао ва кофега фьючерс битими тузилиши режалаштирилишига карамай хозирги кунда факат олтин билан фьючерс битимлари тузилмоқда.

Британия фонд биржаси тизимининг хусусиятли томони юкори даражадаги концентрация хисобланади. Буюк Британия, Лондон, Абердин, Белфаст, Бирмингем, Бристол, Эдинбург, Глазго, Ливерпул, Манчестр ва бошка шаҳарларда жойлашган ва фаолият курсатаётган биржалар сони – 22 тани ташкил этади.

Бу биржаларнинг ҳар бири узининг низомига, компаниянинг кайд килинган руҳига эгадир. Улардан айримлари Лондондаги Марказий биржадаги дилерлик бозоридан эмас, балки классик аукцион тизимидан фойдаланади.

1973 йил 26 март куни Лондондаги фонд биржаси ва олти худудий фонд биржалари Лондон, Бирменгем, Дублин, Глазго, Ливерпул ва Манчестр операцион заллари билан умумий биржага бирлашди. Биржа аъзолари икки категорияга: брокерлар ва жобберларга бўлинди.

1986 йилги ислохат британ биржа ҳукуки фонд биржасига бир канча узгаришларни киритди ва натижада ката портлаш юз берди. Масалан, фонд биржасидаги кимматли коғозлар битими комиссияларини чеклашни, биржа аъзоларини брокер ва жобберларга ажратишни бекор қилди. Биржа аъзолари бўлган фирмалар кимматли коғозлар савдосида икки томонлама, яъни кимматли коғозларни ҳам сотиб олувчи, ҳам уз ва бировнинг хисобидан сотувчи сифатида катнаша бошладилар.

1986 йил ноябр ойидан бошлаб Лондон Фонд биржаси шакли жихатидан хусусий компанияга айланди, илгари у ассоциация эди.

Кимматли коғозлар савдоси усулида жиддий узгаришлар руй берди. Биржа бозорининг қисман амалиётида монитор биржа экранларида биржа котировкасига янги ахборот тизими киритилди.

1986 йилда “Молиявий хизматлар хақида” ги қонун қабул қилиниб, унда хусусий инвесторларни ҳуқуқий ҳимояси тезлик ва эгилувчан таъсири устунлигига эга бўлди.

Шундай қилиб, Лондон фонд биржаси жаҳондаги инновацион биржалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ. Учеб. пособие. М.: МЭСИ, 2004.
2. Костерина Т. М. Кредитная политика и кредитные риски: Учеб. пособ. - М.: МЭСИ, 2004.
3. Кучмаева О.В., Егорова Е.А. Экономика труда. учеб. пособие. Моск. Гос. Ун.-т экон., статистики и информатики, 2004.
4. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
5. Базарова Т.Ю., Еремина В.А. Управление персоналом. ЮНИТИ., М.: 2003.
- 6 pon-3693@mvb.vizavi.ru

Фанга оид атамаларнинг изохли лугати.

Акция - нем. (Aktie-кимматбахо когозлар) - капиталистик мамлакатлар акционерлик жамиятлари томонидан чиқарилаётган кимматбахо когоз бўлиб, у уз эгасини ана шу капиталида иштирокини тасдиқлайди ва унга ҳар йили олинадиган фойдани бир қисмидан дивидент олиш ҳуқуқини беради. Акция фонд биржаларда сотилади ва сотиб олинади. Акциянинг нархи-курси узининг номинал баҳосидан кескин фарқ қилади ва купинча корхоналар (акционерлик жамияти) нинг ҳужалик ҳолатидан қура биржадаги чайковчилик, монополияларнинг усталик билан уюштирилган реклама ва бошқа қирдикорларга қупрок богликдир. Акция оддий ва имтиёзли бўлади. Олинадиган даромад корхонанинг даромадига қараб купинча тебраниб турадиган оддий акциядан фарқ қилиб, имтиёзли акция одатда барқарор дивидент олиш ҳуқуқини беради.

Акцияларнинг контрол пакети - акцияларнинг (назарий жиҳатдан 50 фоиздан ошиқроқ, амалда эса ундан оз) миқдори бўлиб, у узларининг эгаларига (йирик капиталистга, банкка) акционерлик жамиятининг ҳақиқий эгаси бўлиб қолиш ва унинг бошқа иштирокчиларининг капиталига ҳужайинлик қилиш имкониятини беради.

Акционерлик жамияти - шундай бир капиталистик корхонаки, унинг капитали, пайчиларнинг (акционерларнинг) бадалларидан иборат бўлади.

Акционерлар жамиятини тузган кишилар акциялар қиларади, унинг даромади ҳар бир акцияга дивидентлар шаклида тақсимланади.

Биржа - Капиталистик давлатларда стандартлар ёки намуналарга қараб сотиладиган оммавий товарларнинг мунтазам ишлаб турадиган улгуржи бозори (товар биржаси) ёки қимматли когозлар, чет эл валютаси бозорининг энг ривожланган шакли фонд биржаси ХУ1-ХУП асрларда Италия, Голландия ва Англияда пайдо бўлган. XIX-асрнинг иккинчи ярмида айниқса тараккий этган. Собик Иттифокда 1921-1930 йилларда бўлган эди. Биржа шундай бозорки, унда капиталистлар бир-бирлари билан турли битимлар тузадилар. Капиталистик мамлакатларда товар биржалари, фонд биржаларидан ташқари меҳнат биржалари ҳам мавжуд.

Нарх-навонинг ёки акциялар курсининг ҳақиқатда ёки чайковчилик мақсадларида қутарилиб ёхуд пасайиб туришидан фойдаланиш биржадаги битимларнинг характерли белгисидир. Ишлаб қиларишни назорат қилиб турувчи монополистлар ишлаб қиларишнинг қузда қутилаётган пасайиши ёки қушишни, дивидентларнинг қисқариши ёки қулайишни ҳамда акциялар курсининг пасайиши ёки қутарилиб қетишни бошқалардан олдин қилиб оладилар. Улар қимматбахо когозларни (товарларни) арзон нархда сотиб олиб, қиммат нархларда сотиб даромад қурадилар.

Шундай қилиб, биржа қулия олигархиясини қуиши, қайда ва урта буржуазияни қунавайрон қилиш қуитаси бўлиб қолмоқда. Империялизм ва капитализмнинг қумумий қризиси даврида буржуа муассасалари қуолиятида банк монополияси тобора қаттарок роль уйнамоқда.

Бартер битими – (инглиз.barter-товар алмашуви) -қувосита товар алмашуви. Ривожланган товар муносабатлари даври учун анча характерлидир.

Валютага бекарор булган хозирги замон халкаро савдосида янада таркалди. Бартер битими вақтида пул формасида ҳисобга олишни истисно қилмайди. Компенсацион асосда халкаро битимлар тузиш бартер турларидан биридир.

Бизнес – (инг.businness-иш, машгулот, касб, савдо корхонаси, фойдали савдо, (комерсия) тижорат фаолияти) инглиз тилида сузлашадиганлар мамлакатларда кенг таркалган термин булиб, у буржуа жамиятида фойда келтирадиган фаолияти ёки машгулотнинг ҳар қандай турини билдиради.

АҚШнинг амалий ҳаётида бизнес билан шугулланган кишилар бизнесмен жамиятида муваффақиятига эришганлигининг рамзидир. Айрим ҳолларда бизнесдан узаро манфаатларини корхоналар ёки мамлакатлар уртасидаги ҳужалик алоқаларини ва узаро ҳамкорликни, ишнинг кузини билиб, йулга қуйиш учун фойдаланилади. Бошқа ҳолларда бизнес одатда йирик монополистик турли социал тузумдаги давлатлар уртаисдагиуртасидаги зиддиятларни халкаро кескинликнинг, ҳарбий низомларнинг вужудга келиш ҳавфини кучайтиришга кумаклашади.

Бозор - товар айрбошлаш соҳаси;1. Савдо-сотик амалга ошириладиган муайян мой.

Сиёсий иқтисодда;(дунё ҳужалиги микёсида)дунё бозори, ташки бозор, мамлакат микёсида (миллий ички бозор) ва унинг айрим режаларидоирасида – (махаллий бозор) товарга булган таклиф ва эҳтиёж.

Жаҳон бозори-товарларни ва хизматларни халкаро микёсда кенг ва баркарор алмаштириш соҳаси булиб, унинг асосида халкаро меҳнат таксимооти ётади. Жаҳон бозорини юзага келишига асрлардаги буюк географик кашфиётлар замин яратади, аслида эса йирик капиталистик саноатни пайдо булиши билангина реал булиб қолди. Тарихан жаҳон бозори капиталистик ишлаб чиқариш усули заминида жаҳон капиталистик бозори сифатида вужудга қолди; унинг учун ҳукмронлик ва тобелик, анархия (бетартиблик) ва рақобатчилик муносабатлари характерлидир. Жаҳон социалистик системасининг вужудга келиши жаҳон социалистик бозорининг ташкил топишига олиб қолдики, жаҳон бозори ана шу икки бозордан иборат булиб қолди.

Бозор ҳужалиги тузилиши - бозор муносабатлари бошқарувчи субъект сифатидаги товар ишлаб чиқарувчилар ва давлат, хусусий, ижтимоий институтлар ораисдаги боғлиқлик ва муносабатларнинг ҳамма йигиндисини уз ичига олади. шу нуктаи назардан бозорни бир томондан, ишлаб чиқаришни амал қилиш, иккинчи томондан жамият ҳаёти учун маълум шарт-шароитлар яратиш учун зарур булган инфраструктура тизими деб қараш мумкин.

Бозор инфраструктураси-товар айрбошлаш механизми бошқаруви амал қилиши учун ташкилий-иқтисодий шароитларни яратишга хизмат қилувчи барча элементлар ва ҳужалик фаолияти хиллари комплексини тушунмоқ лозим. Унга товар биржаси, қимматбаҳо қогоз биржаси/фонд биржаси/,валюта биржаси, коммерсия банки, маклерлик институти, ахборотларнинг коммерсия маркази, реклама бюрolari ва бошқалар қиради.

Валюта-/ингл.Valuta, лотинча Vaderegain- баҳоламоқ/ мамлакатларнинг пул системасига асос қилиб олинган пул бирлиги/сум-Ўзбекистон Республикаси

валютаси, йена-Япония валютаси ва Валюта унинг нима билан таъминланганлигига /олтинли В...кумушли В...когоз В. богликдир.

Валюта термини /ибораси/ халқаро тулов оборотида иштирок этадиган чет эл пуллари билдириш учун ҳам ишлатилади.

Капиталистик мамлакатларнинг валюталари куйидагиларга булинади:

1. кенг муомалада булган, яъни бошқа барча валюталарга алмашинадиган валюталар/ АКШ ва Канада долларлари, Швейцария франки, ГФР маркаси ва б/2 қисман муомалада буладиган валюталар, яъни факат баъзи бир валюталарга алмаштириладиган валюталарга алмаштириладиган валюталар/Австрия, Буюк Британия, Италия, Финландия, Швеция ва бошқаларнинг валюталари /43. Айрбошлаш қилинмайдиган яъни, мамлактлар доирасидагина буладиган валюталар, МДХда сумнинг олтин ҳисобидаги қиймати 0.987412г соф олтинга тенг.

Валюта курси-бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган қиймати. Валюта курсини белгилаш валютани катировка қилиш деб аталади. Энг кенг тарқалган тугри / билвосита котиловкадан фарқли уларок / котиловка қилиш бўлиб, бунда чет эл валютасининг маълум миқдордаги бирлиги / одатда 1,100 ырилиги / ушбу мамлакат пул бирлигида ифодаланган. Масалан, 1920 йил 1 марта АКШнинг 100 доллар собик Иттифокда 64.75 сум миқдорда котиловка қилинган эди.

Фьючер биржаси-келажақда етказиб бериладиган товарлар учун тузиладиган битим.

Диллер биржаси-товар бозори институтининг бир шакли. Диллер савдоси системасидаги ярмарка, салонлар, магазинларнинг максоди ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи манфаатлари тугридан-тугри товарни сотиш ёки контракт тузиш йули билан қилишиб олишди. Улар орқали жуда қу турдаги махсулотларнинг қуғина миқдори утади. Аукционлар шунга ухшаш вазифаларни бажаради, лекин улар одатда, бозорда қамёб булган махсилотлар билан иш қуради.

Биржа узида ярмарка ва аукцион хусусиятларини акс эттиради/ ифодалайди/. Биржада реал товарлар партияси сотилади.

Бахо дискриминацияси-бир хил товарга турли хил бахо қуиш амалиётидир. Бундай нарх қуирилишига товарга турли бозорларда талабни узғариши ва уни иккинчи марта қайта сотиш имкониятини йуқлиги таъсир этади.

Дивидент - /лат.dividendus тақсимланиши лозим булган/-акция эғаси оладиган, фойда. Дивидент-одатди пул ҳисобидан туланади. Дивидентнинг миқдори, одатда ссуда фозининг ҳажмидан ошиб кетади. Бу пул эғасининг акциялар сотиб олишдан манфаатдор қилади.

Дизайн-бадий конструкциялаш ва унинг оқибатлари. Дизайнерлар/конструктор-рассомлар/ бадий конструкциялаш жараёнида саноат ишлаб чиқарадиган буюмларни эстетик жихатдан тақомиллаштирадилар ва бадий жихатдан ифодали қиладилар.

Инвесторлар-корхона, банкка ёки хусусий шахсинг уз капиталини энг қу фойда олиш максодида қуиш учун булган интилиши. Бунга қимматбахо қогозларни сотиб олиш яна қайта сотиш мумкин булган ҳолатларда эришилади.

Ихтисослаштириш - /лот. Speciecsagan-хил, хилма хиллик/.ишлаб чикаришни/махсулот ёки бажариладиган ишларни/ хилма-хиллигини камайтириб, бир хиллиги, ухшашлигини таъминлайди.

Консорциум - /лат. Cansoptium-шерик, хамтавок, ширкат, хамжамият/-бир неча капиталистик банк ёки саноат компанияси уртасида заёмни биргаликда таркатиш ёки капитални кул талаб киладиган ягона саноат лойихасини амалга оширишбучун тузилган вақтинча битим.

Купюра-фран. Soupire/-когоз пуллар, банкнотлар, облигациялар ва бошқа кимматли когозларнинг устига ёзиб куйилган уларнинг киймати (масалан, Беш сумлик К), шунингдек ана шундай кийматга эга пул ёки кимматбаҳо когознинг узи.

Ижара - /лат. Arendaregan-ижарага бериш/-мулкни шартнома билан расмийлаштириб ижарага олиш ёки топшириш. Шартномага мувофиқ бир томон мулкдор, мулк эгаси муайян ҳақ эвазига уни иккинчи томонга/ижара/вақтинчалик фойдаланиш учун беради.

Инвестиция-/нем. investion, лат. invertiragan-кийинтириш/-капиталистик экономикада фойда олиш мақсадида хужаликнинг турли тармоқларига узок муддатли капитал куйиш. Инвестиция икки турда булади. Молия инвестициялари - акциялар, облигациялар ва бошқалар кимматбаҳо когозларни сотиб олиш /ажратиш ва сарфлаш/ ёш сувирен давлатларга кредитлар ва субсидиялар бериш.

Ишлаб чикариш воситалари /товар ишлаб чикариш ва хизматларни бажаришда кулланиладиган барча турдаги асбоб анжомлар, машина, дастгоҳлар, фабрика-завод, омбор, транспорт хужалиги воситалари ва исьтеомолчига етказиш шохобчалари/ ишлаб чикариш ва туплаш жараёнини инвестиция қилиш, инвестициялаш дейилади.

Лицензия - /лат. Licentia-озодлик, ҳуқуқ, 1.Капиталистик мамлакатлар давлат органлари томонидан у ёки бу хужалик фаолиятини юритиш учун ҳуқуқ, жумладан чет элдан товар олиб қилиш чет элга товар чикариш ҳуқуқини беради. 2.Бошқа кишилар ва ташкилотларга патент билан химоя қилинган кашфиётдан, техника билимидан, тажриба савдо маркасидан фойдаланишга рухсат бериш.

Маркетинг – (ингл.marketing, market дан-бозор) -капиталистик давлатлар компанияларида ишлаб чикариш ва сотишни бошқариш системаси, яъни:

1.Бозорни, талабни синчиклаб ва ҳар томонлама урганиш; ишлаб чикаришни шу талабларни урганишга қаратиш, ишлаб чикариладиган махсулотни эгаларига етказиш.

2.Бозорга ва ана шу вақтда шаклланган талабга фаол таъсир қурсатиш, талаб ва харид қилиш имкониятларни шакллантириш.

Маркетинг асосида ва унинг вазифаларини белгилловчи энг муҳим элементлар бу бозорни, товар ассортименти́ни комплекс урганиш, шаклланган талабларни янада туларок қондириш чораларини ишлаб чиқиш, қондирилмай қолган талабларини юзага чикариш, махсулотни истеъмолчига етказиш ва уни режалаштириш, ишлаб чикаришни ташкил этиш ва бошқаришга таъсир этиш.

Монополия – шу турдаги махсулотни ишлаб чиқарувчи корхона бундай махсулотни урнини алмаштирадиган бошқа махсулот йук.

Мехнат биржаси – иш кучини олиш-сотиш битимини тузаётган вақтда ишчи билан корхона эгаси уртасида воситачиликни амалга оширувчи муассаса.

Мехнат биржаси шунингдек ишсизликларни руйхатга олади. Хозирги вақтда бу вазифаларни асосан давлат м.б. бажармоқда.

Мизантирия-/греч. Misantropos – одамёзлик, одамларни ёмон курувчи/-кишиларни факат ёмон томонларини куришга мойиллик. Улани хуш курмаслик, одам ёктирмаслик.

Нарх. Баҳо – товар кийматининг пул шаклидаги ифодаси.

“Ноу-Хау” - фан – технокабилимларнинг турлари. Кенг маънода оладиган булсак “ищу-хау”- техникавий билимлар, тажрибалар, ишлаб чиқаришни махсус сирлари йигиндиси, потент билан химоя қилинмаган ихтироларни киритиш.

Облигация-/лат. Obligation – мажбурият/узунинг ёзиб қуйилган киймати ёки ютук чиқиш имконияти билан уз эгасига корлент шаклида даромад келтирадиган кимматбаҳо коғоз/мас. Давлатички заёми 0/.

Олигополия – қайта ишлаш казиб чиқариш саноатнинг қипгина тармоқларида ва унинг

Дарс утиш усуллари

Фанни урганишда компьютер воситалари, стандарт дастурлар, кургазмали кулланмалар ва Интернет материаллари ҳамда замонавий педагогик технологиялар, яъни интерактив усуллари кулланилади. Масалан : 6 мавзу интерактив усулида, 7-мавзу Фонд биржаси аклий хужум усулида ва 9 мавзу интернетдаги маълумотлар асосида компьютердан фойдаланиб тестлар ечиб утилади.

Фанни ушлаштиришда педтехнологиядан, яъни интерактив усулидан фойдаланишнинг самарадорлиги.

Бозор муносабатлари шароитида олий таълим тизимида мутахассисларни тайёрлашда чуқур узғаришларга - уз билим ва тажрибалари билан мослаша оладиган, жаҳон андозаларига жавоб бера оладиган замонавий кадрларни етказиб бериш муҳим масала ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохатларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк муҳофазасини таъминлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш тадбирлари тугрисида” ги Фармони Ўзбекистонда биржа фаолиятини ривожлантиришнинг янги босқичини бошлаб берди. Шу Фармон асосида корхоналар ва ҳужаликлар тасарруфида қолувчи махсулотларнинг республика биржа ва ярмарка савдосини ташкил этиш ва утқизиш тартиби ишлаб чиқилди.

Таълим олиш жараёнида олинган билим ва қуникмаларнинг кенг диопозони, иш шароитлари узгарган ҳолда ҳам уларни куллаш зарурлигини курсатади.

Укув материалларини таянч усулларига ажратиш, устиворларини аник йуналтириш талабаларга олган билим ва куникмаларини амалиётда куллаш жараёнида тугри карор қабул килишга ёрдам беради.

Талабаларнинг у ёки бу масаланинг кандай ечилишини тугри тушунишлари билан бирга, нима учун? кандай мақсадда? деган саволларга тугри жавоб бериш имкониятини ҳам беради. Бу уларга механик тарзда ёдлаб олишдан четлаштиради, олган билим ва куникмаларни турли вазиятларда куллаш имкониятини яратади.

Амалиёт учун етарли имкониятларни яратиш.

Талабалар билимларни эгаллаши ва қайта эгаллаши ҳамда малакаларини ошириши учун кенг имкониятлардан фойдаланишга тугри келади. Шу вазифаларни амалга оширишда интерактив уқитиш усули катта аҳамиятга эга, жумладан: тренинг машгулотлари, гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш, ролли ва иш уйинлари, мустақил ишлари шулар жумласига қиради.

Муваффақиятли профессионал фаолият учун урганилаётган усулларнинг аҳамиятини тингловчиларга етказиш мақсадга мувофиқдир.

Укув материалини урганишда тесқари алокани таъминлаш тингловчиларда уз қучига ишонқни оширади ва олинган янги билим ва куникмаларини амалиётда куллаш мотивациясини оширади.

Олинган билимларни қундалиқ профессионал фаолиятга утқазиш ташқилотда узгача муҳитни яратади. Ишга янғича ёндашувдан фойдаланиш, яратилган шароитларини куллаш етарлича бўлиб қолмай балқи, олинган янги билим ва куникмалардан фойдаланишни рағбатлантириш шароитларини яратиш керақ бўлади ва улардан фойдаланиш заруратини ишқилар олдига янги масалалар қуйиш, бунда ишқилар олдига янги вазифалар қуйиш, лавозимига тааллуқли инструкцияларга узгартиришлар қиритиш, аттестациядан утишда ишқи тамонидан олинган билим ва куникмаларни амалиётда куллаш ҳисобга олинади. Билим олган ишқилар ва уларнинг рақбарлари орасидағи доимий алокани боғлаш лозим бўлади.

Амалиётда янги усулларни куллашда тусқинлиқ қилаётган муаммоларни ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади.

Қуйида биз сизларнинг эътиборингизга “Товар биржаси” номли мавзуни уқитишда таълимнинг гуруҳли шаклидан фойдаланган ҳолда дарс утиб берамиз.

Мавзу: Товар биржаси

1. Машгулотнинг мақсади:

Талабалар товар биржаси ҳақида тушунча, ҳалқаро ва миллий биржалар ва ҳориждағи товар биржасининг фаолиятини такомиллаштиришда нималарга эътибор беришлари ва биржа қонун ва қоидаларини билишлари ва уларда брокернинг функциялари ҳақидағи тасаввурларини шакллантириш.

2. Машгулот натижалари:

- талабаларни дарсга бўлган қизиқишларини устириш;
- ролли уйин орқали талабаларнинг мавзуни узлаштиришлари;
- жамоа бўлиб мулоҳаза юритиш;

- талабаларни кандайдир аник вазиятларни ижро этиш оркали хаётга тайёрлаш.

3.Талаб этиладиган вақт 1 соату 15 дакика.

4.Зарур буладиган материаллар:

- техник восита : кодоскоп;
- таркатма матиериаллар; жадвал, коғозлар;
- кургазмали материал.

5.Машгулот тафсилоти

Машгулот боскичлари	Таълим берувчи фаолият	Таълим олувчи Фаолият
1-боскич Тайёрлов	Укув машгулотининг максад ва натижалари аникланади, таълим олувчининг баҳолаш мезонлари Аникланади. Зарур укув материаллар тайёрланади.	
2-боскич	Талабаларга мавзу эълон қилинади Ушбу таълимнинг мазмуни тушунтирилади. Максад ва натижалари айтиб утилади. Таълим олувчилар гуруҳларга бўлинади. Хар бир гуруҳга сардорп тайинланади ва хар бир сардорнинг олдида исми ва лавозими ёзилган жадвал қуйилади.	Талабалар мавзунинг номини ва укув машгулотнинг максад ва натижаларини слайд оркали қурадилар. Талабалар гуруҳларга гуруҳ сардори томонидан бўлинади.
3-боскич	Бу боскичда хар бир гуруҳ узларига берилган саволларга жавоб бериш учун муҳокамага утишади. Карор қабул қилиш кандай аҳамиятга эга, карор қабул қилишда нималарга эътибор бериш керак, карор қабул қилиш нимлар асосида бўлади ва қабул қилинган карорнинг самарадорлиги нимада? Бунинг учун вақт ажратилади. Ана шу вақт ичида хар бир гуруҳ аъзоларига вазифалар берилиши керак.	Таълим олувчилар уқитувчи берган вазифаларни бажариш учун гуруҳларга бўлинади. Гуруҳ сардоригиша бўйсунган ҳолда улар уз вазифасини бажаришга киришади. Уз таклифларини киритадилар. Сунгра гуруҳ сардори номидан такдим этади.
4-боскич Таклифлар,	Билим олувчиларга товар биржаси фаолиятини таҳлил қилиш ва уз-узини	Уз-узини баҳолаш амалга оширилади.

уз-узини баҳолаш	баҳолашни амалга оширишни таклиф килиш.	
5-боскич Муҳокама, хулоса чиқариш	Таълим олувчиларга савол берилади: 1. Товар биржаси ва товар бозори нима? 5. Халқаро ва миллий биржаларнинг фарқи нимадан иборат? 6. Ушбу мавзунини муҳокама қилиш сизда қандай таассурот қолдирди?	Талабалар берил- ган саволларга жавоб берадилар. Уқитувчининг якуний хулосаси- ни эшитишади ва услари учун хуло- са чиқарадилар

Сунгра уқитувчи менежер сифатида уларни баҳолайди.

Адабиётлар руйхати.

- 1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2002
- 2.И.А.Каримов. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизга ҳамжихатлик ва буқилмас ифодасида боглик. Т.: Ўзбекистон, 2004
- 3.Ўзбекистон республикаси ВМининг “Халқ сузи” 16 март 2005 й. Ўзбекистан Республикасининг 2004 йил ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг натижалари тугрисидаги қарори.
- 4.Ўзбекистон Республикаси ВМ Махсулотларни қим ошди савдоларида сотиш механизмини такомиллаштириш тугрисидаги 22 апрел 2004 йил 193-сонли қарори.
5. Ўзбекистан республикаси Президентининг “Товар хом-ашё биржалари фаолиятини такомиллаштиришга доир қушимча чора-тадбирлар тугрисида”ги 2004 йил . 251-сонли фармони.
6. Ўзбекистан Республикаси молия вазирлигининг Биржа котировкалари урғача нархларнинг белгилаш қоидаларини тасдиқлаш тугрисидаги 22 июнь 2004 йил 1372-сонли қарори.
7. А.Г.Грязнова и др. Биржевая деятельность. М.2002.
- 8.О.Штиллих Биржа и её деятельность. Санкт Петербург, Братство,2003
- 9.Абдурахмонов К.Х., Тохирова Х.Т. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш. Т.: ТДИУ,2004.
- 10.Зайнутдинов Ш.Н. Тенденции перехода к новой экономики и глобальное изменение. Южная Корея, 2004.
- 11.Махмудов Э.Х. Қорхона иқтисодиёти. Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004.
- 12.Райзберг Б.А. Менеджмент экономического роста. М.: Финансы и статистика,2003.
- 13.Расулов М. Бозорни ижтимоий тартиблаштириш. Т.: ТДИУ, 2004.
- 14.Самарходжаев Б. Инвестиции в Республике Узбекистан. Т.: Академия,2003.
- 15.Хорижий мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солиш. Т.: ТДИУ,2004.
- 16.Зайнутдинов Н.Ш., ва бошқалар. Менежмент асослари. Т.:Молия,2001.
- 17.Котлер Ф. Основы маркетинга. М.: Прогресс, 2002.
- 18.Т.Ю.Базарова, В.А.Еремина Управление персоналом. ЮНИТИ.,М., 2003

19. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
20. Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие. Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.
21. Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие. М.: МЭСИ, 2004.
22. Костерина Т. М. Кредитная политика и кредитные риски: Учеб. пособ. - М.: МЭСИ, 2004.
23. Кучмаева О.В., Егорова Е.А. Экономика труда: учеб. пособ. Рук-во по изуч. дисциплин. Практикум Ун.-т экон., статистики и информатики, 2004.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ

5340200 - “Менежмент”(ишлаб чиқариш)
йўналиши талабалари учун

“БИРЖА ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШ”

фанидан

И Ш Ч И Д А С Т У Р И

Тошкент - 2005

“МАЪКУЛЛАНГАН”

“Ахборот технологиялари ва менежмент” факультети
илмий Кенгашида муҳокама килинган ва маъкулланган

Кенгаш раиси _____ Б.А.Бегалов

“ _____ ” _____ 2005 й.

“ТАВСИЯ ЭТИЛГАН”

“Менежмент” кафедраси

мажлисида муҳокама килинган ва тавсия килинган

Кафедра мудири _____ Ш.Н.Зайнутдинов

“ _____ ” _____ 2005 й.

Такризчилар: 1.Турсунходжаев М. Л., и.ф.д., проф. - ТДТУ “Менежмент” кафедраси мудири.
2. Сагдуллаев Ж.Т. - ТДИУ “Менежмент” кафедраси доценти.

Тузувчи:

© Акаитдинова М. А. “Биржа фаолиятини бошқариш” фани (ишчи дастур). – Т.: ТДИУ, 2005й. 26 бет

1. СУЗ БОШИ

1.1. Фанни уқитиш максоди.

“Биржа фаолиятини бошқариш” фани бакалавр йуналишидаги талабалар учун мулжалланган.

Бу фан биржа ва реклама ҳақида тушунча бериб, биржа фаолиятини ташкил этилиши, биржа ташкилотларининг инфраструктураси, биржани бошқариш ва биржа ташкилотларининг принциплари, биржа фаолиятининг асосий функциялари, биржанинг турлари, биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш, биржа битимлари ва уларнинг турлари, биржани бошқариш, маҳсулотларни бозорга чиқариш усули ва формалари, биржа фаолиятини назорат қилиш, биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш, биржа бозорида ҳисоб-китоб ва клиринг, биржа фаолиятининг чет эл тажрибасини ургатади.

Фаннинг вазифалари

1. Бозор иқтисодиёти шароитида биржа фаолияти билан таништириш.
2. Ўзбекистонда фаолият курсатаётган фонд биржасининг структураси ургатиш.
3. Биржани бошқариш йул-йуриклари ва устав фондлари билан танишиш.
4. Чет эл тажрибаларини урганган ҳолда биржа фаолиятини тугри олиб боришни урганиш.
5. Биржа ҳақидаги қонунларни урганиш.

6. Биржа битимларини тузишни урганиш.

1.2.Фан буйича талабаларнинг билимига, укувига ва куникмасига куйиладиган талаблар.

а) билиши керак:

- биржа фаолиятини;
- биржанинг турларини;
- брокернинг функциясини;
- биржанинг асосий вазифасини.

б) бажарилиши лозим:

- биржа фаолиятини ташкил этишни;
- битим тузиш йул-йурикларини ташкил этишни;
- биржа фаолиятини назоратини ташкил этишни;
- биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлашни ташкил этиш;
- кредит-молия ва тижорат жараёнларини ташкил этишни.

в) тасаввурга эга булиш:

- биржа фаолияти ходимлари (брокер, маклер, дилер ва бошқалар) хакида;
- битим ва контрактларни расмийлаштириш хакида;
- биржа фаолиятини тузилиши хакида;
- биржа фаолиятининг режалари хакида
- клиринг ва ипотека банклари хакида.

1.3. Укув режасидаги бошка фанлар билан аолкаси.

Биржа фаолиятини бошқариш” фанини урганиш укув режасида курсатилган купгина фанлар билан узлуксиз богликдир. Бу фан “Менежмент”, “Иш юритиш асослари” , “Реклама” фанлари билан доимий равишда алокадорликда урганилади.

1.4. Фанни укитишдаги янги технологиядан фойдаланиш.

Албатта хозирги бозор иктисодиёти шароитида бу фанни укитишда ҳам замонавий технологиялардан фойдаланилган холда, яъни компьютерда, хисоблаш техникаси, кейс-стади масалалари, ҳукукий ва намунали ҳужжатлардан фойдаланиб урганилади ва улардан фойдаланилади.

1.5. Фанни укитиш семестрлари ва услубий курсатмалар.

“Биржа фаолиятини урганиш” фани 3-4 семестрларда укитилади. Буфанга утиш асосан Менежмент, Менежмент социология ва психологияси, Бизнес режа , Бошқариш назарияси ва бошка фанларни урганиб булингандан сунг утилади.

ИШ ДАСТУРИ

Т/Р	Булим ва мавзулар	Укув соатлари		
		Маъруза	Семинар	Мустакил талим .
1.	Фаннинг предмети, вазифаси ва мақсади.	2	2	2
2.	Биржани ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари	4	4	4
3.	Биржани бошқариш ҳукуқи ва шакллари.	2	2	4
4.	Биржа фаолиятининг функцияси	2	2	6
5.	Биржани бошқариш ва унинг ташкилий структураси.	4	4	8
6.	Товар биржаси.	6	6	6
7.	Фонд биржаси	4	4	6
8.	Валюта биржасининг асосий функциялари	2	2	6
9.	Меҳнат биржасининг фаолияти.	6	6	6
10.	Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш	2	2	6
11.	Биржа бозорида ҳисоблар ва клиринг	6	6	6
12.	Биржа битимлари ва уларнинг турлари	4	4	6
13.	Брокер ва брокерлик идорлари	2	2	6
14.	Биржа фаолиятини назорат қилиш.	2	2	4
15.	Биржа фаолиятининг чет эл тажрибаси.	6	6	6
	Ж а м и:	54	54	82
	Ҳаммаси :	190		

Маъруза машғулотларининг намунавий мавзулари ва соатлар бўйича тақсимоти.

№	Мавзулар номи ва мазмуни	Соатлар сони
---	--------------------------	--------------

1.	1-мавзу. Фаннинг предмети, мазмуни, вазифалари ва мақсади. Биржа фанининг предмети, вазифаси ва мақсади. “Биржа” ҳақида тушунча ва уларнинг моҳияти. Биржа фаолиятини бошқариш. Бозор иқтисодиёти шароитида биржа муассасаларининг ташкил топиши. Жаҳон бозорида биржанинг роли. Ярмарка савдосининг вужудга келиши. Биржанинг Европада вужудга келиши. Биржа ташкилотларининг турлари. Фьючерс биржаларининг вазифалари.	2
2	2-мавзу. Биржани ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари. Биржани ташкил этиш – узок давом этувчи, мураккаб ва қимматли иш. Биржани ташкил этишда унинг принциплал аҳамияти. Таъсисчилар таркибини аниқлаш ва таъсисчилар шартномасини тузиш. Биржа акциялар чиқаришга ҳақлидир. Биржа ташкилотлари принциплари ҳақида тушунча. Биржанинг асосий принциплари: ҳақиқатгуйлик, ростгуйлик, оптималлик ва бошқалар. Биржа фаолиятини давлат томонидан назорат қилиниши. Лицензия олиш учун тайёрланадиган ҳужжатлар. Биржа фаолиятини солиқ олиш йули билан тартибга солиш. Биржа уставидаги реквизитлар.	2 2
3.	3-мавзу. Биржани бошқариш ҳукуки ва шакллари. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида биржа савдосининг ҳолати ва уни ҳукукий бошқарилиши. Россияда биржаларни ҳукукий асосда ишга тушиши. 1992 йилда Ўзбекистонда амал қилаётган биржаларнинг сони. Ўзбекистон вилоятларида 1993 йилда амалдаги биржаларнинг сони ва уларнинг номлари. Тошкент универсал товар хом ашё ва фонд биржасини ҳолдинг уюшмаси тартибга кириши. Ҳолдинг компаниясидаги биржаларнинг турлари. 1992 йилдаги Ўзбекистон Республикаси “Биржалар ва биржалар фаолияти тугрисида”ги қонун. Биржа юридик шахс сифатида. Шахсларнинг ҳужалик шерикчилик асосида бирлашиши. Биржа фаолиятининг асосий қонунлари. Биржа савдосини ташкил этишнинг ҳукукий шакллари.	2
4.	4-мавзу. Биржа фаолиятининг функцияси. Биржа фаолияти функциялари ҳақида тушунча. Республика қорхоналари ҳамда чет эл қорхоналари (Қўшма қорхоналарни ташкил этиш, бозорни турли товарлар билан таъминлаш, хизмат қўрсатиш, солиқ, кредит-молия ва тижорат жараёнларини амалга ошириш) орасида ҳужалик алоқаларини	2

	амалга ошириш. Маслахат хизматини курсатиш, биржа бюллетенини, маълумотнома, норматив хужжатларни чиқариш. Биржа мажлисларини ташкил этиш. Савдони ташкил этиш ва моддий техника билан таъминлаш. Биржа контрактларини ишлаб чиқиш. Биржадаги нархларни назорат қилиш ва бошқариш. Биржа савдоси катнашчиларининг биржа сугуртаси. Битимларни бажарилишини таъминлаш. Биржа ахборот фаолиятининг ахамияти.	
5.	5-мавзу. Биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш. Биржа идораларини ташкил этиш. биржа аъзоларининг умумий мажлисларини тузиш. Биржа кумитасининг функциялари. Биржанинг асосий, ёрдамчи структуралари: биржа маклериати, нарх-наво ва арбитраж комиссияси ва уларнинг фаолияти. Бозорни ташкил этиш бўйича хизмат. Структура булимларининг вазифалари. Биржанинг ташкилий структураси хақида тушунча. Ташкилий структуранинг вазифалари: биржа ходимларининг асосий вазифалари, иқтисодий таҳлиллар маркази, битимларни қонунийлигини текширувчи булим, транспорт ва тарифлар булими вазифаси, биржа савдо-сотувини такомиллаштириш булими вазифалари, ахборот марказининг вазифаси, биржа савдо-сотувини ташкил қилиш ва утқизиш булимининг вазифаси, биржа музейининг вазифалари.	2 2
6.	6-мавзу. Товар биржаси. Товар биржаси хақида тушунча. Товар бозори ва унинг вазифаси. Товар бозорининг ривожланиши. Биржа товари. Биржа стандарти. Биржа товарининг объекти. Биржа товарининг катнашчилари. Биржа савдоси катнашчиларининг орасида брокер марказий фигурадир. Биржа ва биржа воситачилар қонуниятларига риоя қилишни ташкил этиш. Биржа битимлари. Статистик таҳлил. Очиқ ва ёпик турдаги биржаларнинг фаолияти. Биржа савдоси катнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Назорат хайъатининг функцияси. Биржа савдоси катнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Биржа савдосининг чет эл тажрибаси.	2 2 2
7.	7-мавзу. Фонд биржаси. Фонд биржаси хақида тушунча. Фонд биржаси ва фонд бозори. Фонд биржасининг турлари (ҳуқуқий-хусусий, аралаш).	

	Фонд биржаси ҳукукий ташкилот сифатида. Фонд биржасининг тизими. Молиявий воситачилар, биржа бозорининг катнашчилари. Кимматли коғозлар элементи. Тижорат банкининг фаолияти. Брокер ва дилернинг биржа савдосидаги функцияси. Фонд биржасида биржа битимининг моҳияти. Биржа жараёнининг технологияси. Битимни тузишда регламентнинг аҳамияти. Биржа битимларининг тузишда буюртмаларнинг турлари. Биржа буюртмаларини узатиш техникаси. Листинг кимматли коғозларининг аниқ туридир. Фонд биржасида листинг жараёнини ривожланиши.	2 2
8.	8-мавзу. Валюта биржасининг асосий функциялари Валюта товар сифатида. Валюта бозори. Валюта бозорининг турлари. Миллий валюта бозори. Валюта курси ва уни сотиш ва сотиб олиш қоидалари. Валюта биржасини ташкил этиш. Валюта биржасининг асосий функциялари. Акционер жамиятининг статуси. Валюта операциясини амалга оширишда лицензиянинг роли. Валюта биржаси аъзоларининг ҳужжатлари. Валюта қонуниятларини сақлаш. Валюта биржаси аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Биржанинг меъёрий ҳужжатлари қоидаларига амал қилиш. Валюта биржасининг ташкилий тузилиши. Валюта битимининг турлари. Котировкани эълон қилиш. Битимларни доимий равишда тузиш. Тезкор, форворд валюта битимлари ва уларнинг моҳияти. Оддий форворд битими. Своп битими. Валюта Билан битим тузиш механизми. Биржа ва банклараро бозори. Валюта биржасида биржа савдосини утқозиш қоидалари.	2
9.	9-мавзу. Меҳнат биржасининг фаолияти. Меҳнат биржаси ҳақида тушунча. Меҳнат биржаси ва меҳнат бозори. Меҳнат биржасининг бозор шароитидаги аҳамияти ва афзалликлари. Меҳнат биржаси ҳукукий ташкилот сифатида. Меҳнат биржасининг тизими. Молиявий воситачилар – биржа бозорининг катнашчилари. Меҳнат биржасининг фаолияти. Брокер ва дилернинг биржа савдосидаги функцияси. Меҳнат биржасида биржа битимининг моҳияти. Биржа жараёнининг технологияси. Битимни тузишда регламентнинг аҳамияти. Биржа битимларини тузишда буюртмаларнинг турлари. Биржа буюртмаларини узатиш техникаси. Меҳнат биржасида миқозлар Билан шартнома ва контрактларни тузиш қоидалари. Қасбга йуллаш, қайта ихтисослаштириш, ишга жойлаштириш бўйича хизматлар. Меҳнат биржаси бўйича хизматлар. Меҳнат биржаси бозор иқтисодиётини муҳим тамойили сифатида.	2 2 2

10.	10-мавзу. Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш. Кадрлар тайёрлаш тизими. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш структураси. Биржа таълимининг инфраструктураси. Кимматбаҳо коғозлар ва биржа фаолияти соҳасида олий таълим. Профессional кадрларни кузатиш. Биржа кафедраларини ташкил этиш, биржа иши соҳасида мактаблар ва коллежлар ташкил этиш. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш тизимининг ташкил этиш лойиҳаси. Олий таълимнинг вазифалари. Таълим олишда мутахассиларнинг турлари. Биржа трейдери (товар, валюта, кимматли коғозлар савдоси бўйича), клиентлар ҳисобини олиб боровчи иктисодчи, инвестиция бўйича консултант, кимматли коғоз ишлаб чиқариш иктисодчиси, инвестиция фондининг бошқарувчиси. Биржа ва биржа бўлмаган бозорни назорат қилиш бўйича мутахассис, бошқарув менежери, олий звено менежери. Таълим шакллари: ривожланувчи таълим, қайта тайёрлаш ва малака ошириш.	2
11.	11-мавзу. Биржа бозорида ҳисоблар ва клиринг. Клиринг ва ҳисобларнинг моҳияти ва вазифалари. Ҳисоб ва клирингнинг умумий таърифи. Таваккалчиликнинг асосий турлари. Кимматбаҳо коғозлар бозорида клиринг ва ҳисобот. Фьючерс контрактлар бозорида клиринг ва ҳисоботлар. Клиринг тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари. Бозор таваккалчилиги, кредит-таваккалчилиги, тизим таваккалчилиги, ҳисоб клиринг жараёнининг асосий босқичлари. Фьючерс контрактлар бозорида клиринг ва ҳисоботлар. Ҳисоб палатаси ва унинг асосий босқичлари: битимларни руйхатга олиш, барча ҳисобларни маржа бўйича утқизиш, савдо қатнашчиларни молиявий аҳволини назорат қилиш, контракт бўйича хизмат қилиш ва бошқалар.	2 2 2
12	12-мавзу. Биржа битимлари ва уларнинг турлари. Битимлар ҳақида тушунча. Битимларнинг турлари. Битимларнинг асосий турлари. Аниқ маҳсулотлар билан битим тузиш. Шартли битимлар. Муддатли битимлар. Мукофотли битимлар (опцион). Опционнинг турлари. Битим тузишда нарх-навонинг турлари. Битимларни безаш ва уларни руйхатдан утқизиш. Битимларни бекор қилиниши. Розилик бериш талабани қуриб чиқиш ҳайъати. Маълум муддатга тузиладиган битим: келаси муддатга етказиладиган товарлар учун конкрет битими, фьючерс битими, мукофотга асосан тузиладиган битим, кредитга бериш асосида тузиладиган битим. Битим тузилиши вақтида бўладиган нарх-наволарнинг	2 2

	узгариши. Биржа савдоси вақтидаги аукционлар. Битимларни тузилиши ва уларнинг қонуний шарт-шароитлари. Биржа савдоси билан боғлиқ бўлган қелишмовчиликлар ва уни қуриб чиқиш хайъатининг вазифалари. Биржа фаолиятида ва биржа савдоси жараёнида қоида бузаолиқ ҳаракатлар ва уларга қўлланиладиган санкциялар.	
13.	13-мавзу. Брокер ва брокерлик идоралари. Брокер идоралари ва уларни тузиш тартиби. Брокер идораларини ходимлари ва уларнинг вазифалари. Брокер идораларининг ва брокерларнинг миқдорлари. Брокерлар томонидан миқдорларга ва аксинча миқдорлар томонидан брокерларга қўйиладиган талаблар. Брокерлар ва миқдорлар ўртасида тузиладиган шартнома турлари ва уларни тузиш тартиби. Шартномаларнинг турлари. Шартнома талабларини бажарилганлиги ўчун миқдор томонидан брокерга қўланадиган муқофот. Томонлар ўртасидаги шартноманинг амал қилиш вақти. Брокер билан миқдорларнинг ўзаро муносабатлари ҳужжатларини тузиш: бўйриқ шартномаси, комиссия шартномаси, ишонч қогози, банкнинг қаролат қогози ёки банк маълумотномаси, брокернинг миқдорга ҳисоботи, аниқ товар билан олди-сотди битими тузилган бўлса. Товарни ётқазиб бериш шартномаси.	2
14.	14-мавзу. Биржа фаолиятини назорат қилиш. Биржа фаолиятини назорат қилиш ҳақида тушунча. Биржа фаолиятининг ривожланиши. Биржа фаолиятини назорат қилишда давлатнинг роли. Биржа фаолиятини назорат қилиш. Биржа фаолиятини назорат қилишда ҳуқуқ асосларини ишлаб чиқиш қимматбаҳо қогозлар савдоси биржасини лицензиялаш механизми. Фуқаролар ҳуқуқининг асослари. Тадбиркорлик фаолиятининг субъекти ва товар биржаларининг реализация қилиш қоидалари. Фонд биржаси ва қимматли қогозлар билан муомалада бўлиш қоидалари. Фонд биржаси ва инвестиция – институтлари мутахассисларини аттестация қилиш. “Товар биржаси ва биржа савдоси ҳақида” ги қонун. Фонд биржаси ва қимматли қогозларни чиқариш ҳақидаги қоидалар. Фонд биржасининг молиявий фаолиятининг олиб борилиши. Товар биржасининг хайъати. Биржа савдосининг қоидалари. Товар биржасининг низоми, таъсисчилар шартномаси. Биржа савдосида қимматбаҳо қогозларни лицензиялаш механизми. Биржа низоми бўлимлари.	2

15.	15-мавзу. Биржа фаолиятининг чет эл тажрибаси. Берлин биржаси. Фонд биржасининг вужудга келиши ва ривожланиши.	2
	Махсулот биржасининг пайдо булиши. Товар биржаларининг келажаги.	2
	Франкфурт биржаси. Франкфурт биржасининг кимматбаҳо коғозлар ҳақида тарихий маълумоти. Товар биржаси. Биржа идораси.	2
	Лондон ва Нью-Йорк биржа бозорлари ва савдо шароитлари. АКШ форвард битими ва унинг моҳияти. Своп битимининг вазифаси. Фонд биржасининг АКШда ривожланиши. АКШ ва Англияда биржа савдосининг олиб борилиши. Биржа савдоси усуллариининг жаҳон тажрибаси (АКШ, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония).	
	Жами:	54

2.2. Амалий (семинар) машғулотларнинг намунавий мавзулари ва соатлар бўйича тақсимооти.

№	Мавзулар номи ва мазмуни	Соатлар сони
1.	1. Мавзу. Фаннинг предмети, вазифалари ва мақсади. 1. Биржа ҳақида тушунча ва унинг моҳияти. 2. Биржа фаолиятининг ташкил этилиши. 3. Биржа ташкилотларининг инфраструктураси. 4. Бозор иқтисодиёти шароитида биржа муассасаларининг ташкил топиши. 5. Биржа фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги.	2
2.	2 Мавзу. Биржани ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари 1. Биржани ташкил этилиши ва уни бошқариш. 2. Биржани ташкил этишда унинг принципаал аҳамияти. 3. Таъсисчилар таркибини аниқлаш ва таъсисчилар шартномасини тузиш. 4. Биржа акциялар чиқаришга ҳақлидир. 5. Биржанинг асосий принциплари: очик ва ёпик турдаги биржалар. 6. Биржанинг ички ишларини бошқариш.	2 2

3.	3-мавзу. Биржани бошқариш ҳукуки ва шакллари. 1. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида биржа савдосининг ҳолати ва уни ҳукукий бошқарилиши. 2. Ўзбекистонда амал қилаётган биржаларнинг фаолияти. 3. Тошкент универсал товар хом ашё ва фонд биржасини ҳолдинг уюшмаси тартибга кириши. 4. Ҳолдинг компаниясидаги биржаларнинг турлари. 5. Ўзбекистон Республикаси “Биржа ва биржалар фаолияти тугрисида” ги қонун. 6. Шахсларнинг ҳужалик шерикчилик асосида бирлашиши. 7. Биржа фаолиятининг асосий қонунлари. 8. Биржа савдосини ташкил этишнинг ҳукукий шакллари	2
4.	4-мавзу. Биржа фаолиятининг функцияси. 1. Биржа фаолияти функциялари ҳақида тушунча. 2. Республика қорхоналари ҳамда чет эл қорхоналари орасида ҳужалик алоқаларини амалга ошириш. 3. Қушма қорхоналарни ташкил этиш. 4. Бозорларни турли товарлар билан таъминлаш. 5. Қенг доирада маслаҳат хизматини ташкил этиш. 6. Биржа бюллетенини, маълумотнома, норматив ҳужжатларни чиқариш. 7. Биржа ахборот фаолиятини такомиллаштириш. 8. Биржа контрактларини ишлаб чиқиш.	2 2
5.	5-мавзу. Биржа структураларини ташкил этиш ва бошқариш. 1. Биржа идораларини ташкил этиш. 2. Биржа аъзоларининг умумий мажлисларини тузиш. 3. Биржа қумитасининг функциялари. 4. Биржанинг асосий, ёрдамчи структуралари: биржа маклериати, нарх-наво ва арбитраж комиссияси ва уларнинг фаолияти. 5. Бозорни ташкил этиш бўйича хизмат. 6. Структура бўлимларининг вазифалари. 7. Биржанинг ташкилий структураси ҳақида тушунча.	2 2
6.	6-мавзу. Товар биржаси. 1. Товар биржаси ҳақида тушунча. 2. Товар бозори ва унинг вазифаси. 3. Биржа товарининг катнашчилари. 4. Биржа савдосида брокернинг роли. 5. Очик ва ёпик турдаги биржаларнинг фаолияти. 6. Биржа савдоси катнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. 7. Назорат хайъатининг функцияси. 8. Биржа савдоси катнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.	2 2

	9. Биржа савдосининг чет эл тажрибаси.	
7.	7-мавзу. Фонд биржаси. 1. Фонд биржаси хакида тушунча. 2. Фонд биржаси ва фонд бозори. 3. Фонд биржасининг турлари (хукукий-хусусий, аралаш). 4. Фонд биржасининг тизими. 5. Фонд биржасида биржа битимининг ахамияти. 6. Биржа жараёнида савдо утказиш технологияси. 7. Битимни тузишда регламентнинг ахамияти. 8. Биржа битимларини тузишда буюртмаларнинг турлари.	2 2
8.	8-мавзу. Валюта биржасининг асосий функциялари 1. Валюта товар сифатида. 2. Валюта бозори ва унинг турлари. 3. Валюта биржасини ташкил этиш 4. Валюта биржасининг асосий функциялари. 5. Валюта операциясини амалга оширишда лицензиянинг роли. 6. Валюта биржаси аъзоларининг хужжатлари. 7. Валюта конуниятларини саклаш. 8. Валюта биржаси аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. 9. Валюта битимининг турлари. 10. Валюта биржасида биржа савдосини утказиш қоидалари.	2
9.	9-мавзу. Мехнат биржасининг фаолияти. 1. Мехнат биржаси хакида тушунча. 2. Мехнат биржасининг бозор шароитидаги ахамияти ва афзалликлари. 3. Мехнат биржасининг тизими. 4. Мехнат биржасининг фаолияти. Брокер ва дилернинг биржа савдосидаги функцияси. 5. Мехнат биржасида биржа битимининг моҳияти. 6. Биржа жараёнининг технологияси. 7. Битимни тузишда регламентнинг ахамияти. 8. Биржа битимларини тузишда буюртмаларнинг турлари. 9. Биржа буюртмаларини узатиш техникаси. 10. Мехнат биржасида миқозлар билан шартнома ва контрактларни тузиш қоидалари.	2 2 2
10	10-мавзу. Биржа фаолияти учун кадрларни тайёрлаш. 1. Кадрлар тайёрлаш тизими. 2. Биржа фаолияти учун кадрлар тайёрлаш структураси. 3. Биржа таълимининг инфраструктураси. 4. Қимматбаҳо қозғалар ва биржа фаолияти соҳасида олий таълим. 5. Профессional кадрларни қозатиш. 6. Биржа кафедраларини ташкил этиш, биржа иши соҳасида мактаблар ва коллежлар ташкил этиш.	2

	7. Олий таълимнинг вазифалари. 8. Таълим олишда мутахассисларнинг турлари. 9. Биржа ва биржа булмаган бозорни назорат килиш буйича мутахассис, бошқарув менежери, олий звено менежери. 10.Таълим шакллари: ривожланувчи таълим, қайта тайёрлаш ва малака ошириш.	
11	11-мавзу. Биржа бозорида ҳисоблар ва клиринг. 1. Клиринг ва ҳисобларнинг моҳияти ва вазифалари. 2. Ҳисоб ва клирингнинг умумий таърифи. 3. Таваккалчиликнинг асосий турлари. 4.Кимматбаҳо коғозлар бозорида клиринг ва ҳисобот. 5.Клиринг тизимини ривожлантиришнинг асосий йуналишлари. 6.Бозор таваккалчилиги, кредит-таваккалчилиги, тизим таваккалчилиги, ҳисоб клиринг жараёнининг асосий босқичлари. 7.Фьючерс контрактлар бозорида клиринг ва ҳисоботлар. 8.Ҳисоб палатаси ва унинг асосий босқичлари. 9.Битимларни рўйхатга олиш қоидалари. 10.Савдо қатнашчиларини молиявий аҳолини назорат қилиш, контракт буйича хизмат қилиш ва бошқалар.	2 2 2
12	12- мавзу. Биржа битимлари ва уларнинг турлари. 1.Битимлар ҳақида тушунча. 2.Битимлар ва уларнинг асосий турлари. 3.Аниқ маҳсулотлар билан битим тузиш. 4.Шартли битимлар, муддатли битимлар, муқофотли битимлар (опцион). 5.Битим тузишда нарх-навонинг турлари. 6.Битимларни безаш ва уларни рўйхатдан ўтказиш. 7.Битимларни бекор қилиниши. 8.Розилик бериш талабини қуриб чиқиш ҳайъати.	2 2
13	13-мавзу. Брокер ва брокерлик идоралари. 1.Брокер идоралари ва уларни тузиш тартиби. 2.Брокер идораларининг ходимлари ва уларнинг вазифалари. 3.Брокер идоралари ва уларнинг миқозлари. 4.Брокерлар томонидан миқозларга ва аксинча миқозлар томонидан брокерларга қўйиладиган талаблар. 5.Брокерлар ва миқозлар ўртасида тузиладиган шартнома турлари ва уларни тузиш тартиби. 6.Брокер билан миқозларнинг ўзаро муносабатлари. 7.Товарни ўтказиб бериш шартномаси. 8.Алоқа боғлаш шартномаларини қилишиш протоколи.	2
14	14-мавзу. Биржа фаолиятини назорат қилиш	

.	1.Биржа фаолиятини назорат килиш хакида тушунча. 2.Биржа фаолиятининг ривожланиши. 3.Биржа фаолиятини назорат килишда давлатнинг роли. 4.Биржа фаолиятини назорат килиш. 5.Биржа фаолиятини назорат килишда ҳуқуқ асосларини ишлаб чиқиш. 6.Кимматбаҳо коғозлар савдоси биржасини лицензиялаш механизми	2
15	15-мавзу. Биржа фаолиятининг чет эл тажрибаси. 1.Берлин биржаси. Фонд биржасининг вужудга келиши ва ривожланиши. 2.Франкфурт биржаси. 3.Франкфурт биржасининг кимматбаҳо коғозлар хакида тарихий маълумоти. 4. Лондон ва Нью-Йорк биржа бозорлари ва савдо шароити. 5. АКШ форвард битими ва унинг моҳияти. 6. Своп битимининг вазифаси. 7. Фонд биржасининг АКШда ривожланиши. 8. АКШ ва Англияда биржа савдосининг олиб борилиши. 9.Биржа савдоси усуллариининг жаҳон тажрибаси (АКШда, Жануби-шарқий Осиё, Япония).	2 2 2
	ЖАМИ:	54

5. Ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этувчи уйинлар ва масалалар.

“Биржа фаолиятини бошқариш” фани бўйича масалалар.

1 -масала. Жамгарма ҳисоб йилига 1000 сум, 9 % даромад нормаси қуйилади деб фараз қилайлик. 15 йилдан кейин ҳисобда қанча маблағ ҳосил бўлади ?

Б=1000

формуладан керак бўлган сумма (Б)ни Т вақт (йил)дан кейин зарурий йиллик қуйилмалар (А)ни ҳисоблаш учун тесқари формулани чиқариш мумкин.

2 -масала. 1991-йилнинг 1-январиди 2000 сум маълум бир ишга 4 йилга, йиллик 12 % даромад нормаси билан қуйилди.
Маблағнинг умумий миқдорини аниқланг ?

$B = C / (1 + K)^T$ $B = 2000 \times / (1 + 0,12)^4 = 3147,04 \text{с.}$

3 -масала. 2 йилдан кейин, масалан автомобил сотиб олиш учун 10000 сум олинишини таъминлаш керак. Шу мақсад учун, агар қуйилган пул йиллик 10% даромадни таъминласа, ҳозирда қанча пул қуйиш керак ?

Бу ерда С-маълум Б сумманинг келгусидаги қиймати, масалан Т йилдан сунг йиллик К даромадлиқда қандайдир даромадлар қиймати.

4 -масала. 75000 сум микдоридаги кредитни 25 йил муддатга (300 ой) ставка буйича (хар) ойма-ой карзни узиб бориш шарт билан олиш имконияти мавжуд деб фарз қилайлик. Ойлик туланмалар микдорини топинг. Жавобни қуйидаги формула буйича топамиз.
Бугунги олинадиган карзнинг микдори тупланмаларнинг бугунги қиймати бўлиб ҳисобланади. Тупланмалар шарт буйича кредиторга утказилади.

A= 75000 []

ойлик туланма, микдори 789,92 сумни ташкил қилди.

5 -масала. Маълум бир компаниянинг акциялари 1000 сумдан сотиб олинган. 1-йили олинган дивидентлар 50 сум, 2-йили 120 сумни ташкил қилди. Сунгра акциялар бозор нархи буйича 1050 сумдан сотилди.
Инфляцияни ҳисобга олганда канча соф фойда олинди?

6-масала. Истеъмолчи 400 пул бирлигидаги даромадга эга бўлиб X ва Y товарга сарфламоқчи. Махсулотнинг нархи 20 пул бирлиги, X товарининг нархи – 15 пул бирлигини ташкил этади. Истеъмолчининг фойдалилик функцияси $I(X,Y) = XY$ қурилишида бўлади. X ва Y махсулотининг истеъмолчи ун оптимал комбинациясини топинг.

7 – масала. X товарга талаб функцияси берилган.

$$Q = 8 - P_x + 0,2 P_y$$

X товарининг нархиға кура

X товарга булган талабнинг эгрилик кесимимни коэффицентини аниқланг агар $P_x=400$ сум, ва $P_y=500$ сумбулса

8 – масала. Шахарликлар учун ёғнинг фойдалилик чегараси

$M_{им} = 40 - 5 Q_m$. Ноннинг фойдалилик чегараси унинг учун $M_{их} = 20 - 3 Q_x$ га тенг. 1 кг ёғнинг нархи – 5 пул бирлиги; 1 та булка ноннинг нархи – 1 пул бирлигига тенг. Шахарликнинг умум даромад – 1 ҳафтага 20 пул бирлигига тенг. Шахарлик 1 ҳафтада канча микдорда ёғ ва нон истеъмол қилади?

9 – масала. Таблицада айрим фойдалилик улчовлари курсатилагн имконият.

1. Бир фойдалилик бирлиги бир пул бирлигига тенг булган ҳолда таблицанинг ҳамма графаларини тулдириг

Q	ТИ	МИ	P
1	40		
2	60		
3	75		
4	85		
5	90		

10 – масала. Нархлар буйича талаб функцияси қуйидагини ташкил этади
 $Q_D = 2100 - 3 P$. Талабнинг эгилувчанлик нархининг.

2. Товарга булган талабнинг индивидуал чизигини чизинг.

Ишбилармон уйини “Фонд биржаси”.

1. Уйиннинг умумий тавсифи.

Ишбилармон уйинида фонд биржасининг шаклланиш механизми фаолияти моделлаштирилади, яъни акцияларни котировкасини, кимматли коғозлар бозорида олди сотдини белгилайди. Акция нархларини узгариш омилларига таъсирини утказди. Компаниянинг кутилаётган фойда ва дивендларини фирмага таъсири, янги намунали товарларни чиқариш ҳам ашёларга қўйиладиган бахонинг банк фоизининг узгариши ва бошқалар.

Биржа иштирокчиларига конъюктуранинг умумий шартларига қараб акцияларни сотиш ва пулларни инвестиция қилиш учун қарорларни мустақил қабул қилиш имкониятлари яратиб берилади.

Бу қарорлар тижорат таваккалчилиги билан боғлиқ бўлиб, у ёки бу фирма қандай қилиб фойда ёки зарар қўриши шунда билинади.

Биржа иштирокчилари акция курсларини келгусида узгариши эҳтимолини қўзда тутиб, айик ролини (яъни курсни туширишга уйнайди), “хукиз” ролида, яъни фойда акция нархини ошириш эвазига олинади”.

Уйин жараёнида ҳар бир компания битимларини молиявий натижалари аниқланади (Доу – Жонсон индекси тури), маклерни рағбатлантириш, биржа сугуртасини амалга ошириш в ах-золар.

2. Уйин утказиш шартлари.

Уйинда бта фирма қатнашади. Булар биржада олди-сотди жараёнларни утказиш ҳуқуқига эга булган банқлар, воситачилар орқали фаолият юритувчи қорхоналар бўлиши мумкин.

Ҳамма фирма – инвесторлар биржадаги доимий ахборотларни маклеридан эшитиб, конъюктурага боғлиқ равишда қарор қабул қилиш имкониятига эгадир.

Бир ёки иккита одам курсовой маклер ролини уйнайди, яъни муомаладаги қозғалган биржа курсини белгилайди.

Биржада А ва Б икки корпорация акцияси билан муомала қилинади. Фирма – инвесторлар акцияларни сотиш ва сотиб олишда қарор қабул қилиш учун А ва Б корпорацияларининг бозордаги ҳолати ва ҳужалиқ фаолиятининг асосий хусусиятларини билишлари лозим.

А корпорацияси компьютер техникасини ишлаб чиқаради ва қўчли рақобат бозорида амал қилади. Бу йирик, иқтисодий қўчли, уз дивендини тулашда узининг мажбуриятларини бақарувчи қорхонанинг корпорация акциялари орасида турли фирма ва жисмоний шахслар, яъни биржадаги А акцияга талаб ва тақлиф қата ва ақамиятлироқ.

Хозирги вақтга келиб ракобатчилар бозори А вазиятини бирмунча кучсизлантиришга муваффақ булдилар. Бирок А корхона тармокларидан бири билан бирлашиши учун музокаралар олиб бормокда.

Музокараларнинг бориши ва ана шу битимни оммавий хабарига кура тузиш имкониятининг зидлиги аникланди.

Молиявий экспертнинг купчилиги агар бирлашиш содир булса Анинг акция курси бирмунча ошиши ва агарда бирлашмаса унинг курси тушиб кетади деган хулосага келишди. Шундай килиб А акциясини сотиш ва сотиб олиш фойдалидир.

Б корпорацияси машинасозликда кучли позицияга эга булиб, унинг акциялари юкори бахоланади. Фирма янги акционерларни узига жалб этиш мақсадида дивидендлар сонини купайтириб, уларни стабиллигини доимий равишда куллаб-қувватлашга ҳаракат килади.

Корпорация узининг акцияларининг нарҳини туширмасликка барча имкониятларини сарфлайди.

Бирок автомобил бозорининг динамикаси компьютер бозорига нисбатан узгарувчан эмас. Автомобилни сотиб олишга булган кизикишга караб автомобилнинг харидорлиги уни сотиб олувчи харидорнинг дидига ва моделига боглик. Бундан ташкари ёкилгининг нарх-навосига ҳам боглик. Автомобилни ишлаб чиқаришни пасайишига яна бошқа омиллар мавжуд. Бу эса ишлаб чиқариш корпорациясининг акциясини нарҳини тушишига ҳам сабаб булади. Инвесторлар акцияларни олди сотди жараёнини амалга оширишда кимлар пакетни сотиб олишини билмайди.

Шундай килиб, инвесторлар учун қайси йулни танлаш керак?

Улар қуйидагига амал қилишлари мумкин.

Акцияларни сотиб олишда:

- банк фоизидан купрок дивиденд олиш;
- акция фоизининг купрок ошишига ишониш.
- акция курсини ошишини рағбатлантириш учун акциянинг катта пакетини сотиб олиш;
- фирмани бошқариш ва унинг фаолиятини, акционер фойдасини кузлаб назорат қилиш;

Акцияларни сотишда:

- тезкор битим тузишда акция курсининг тушиб кетиш уйини;
- нақд пулларни топиши ёки хужалик молларни ишлаб чиқариш мақсадида жалб этиш;
- акция курсларини ва дивидендлар нарҳини тушишини таърифлаш;
- акция курсларига ракобатчиларнинг эътиборини камайитиришни рағбатлантириш.

Тест саволлари

1.Товар биржаси қачон ва қаерда пайдо булган ?

а) XV - XVI асрларда Гарбий Европада пайдо булган;

- б) XV асрда Италияда;
- в) XVI асрда Англияда;
- г) XVII асрда Нью-Йоркда.

2. Товар биржаси деб нимага айтилади ?

- а) ярмаркаларни ташкил эти шоркали товарларни сотиш ташкилотига;
- б) стандартлар ёки намуналар билан савдо қилинадиган бутун товарларнинг кутара бозорига ;
- в) товарларни қим ошди савдоси орқали сотиладиган жойга;
- г) брокерлар орқали товарларни сотиш ташкилоти.

3. Фонд биржаси қандай ташкилот ?

- а) у-бозор инфраструктурасининг муҳим бўғини бўлиб, қимматбаҳо қозғалар бозори қатнашчилари томонидан ташкил этилган ташкилот;
- б) корпорация;
- в) хусусий қорхона;
- г) қўшма қорхона.

4. Фонд биржасида қандай қимматбаҳо қозғалар тури билан муомала қилинади?

- а) акция ва облигациялар билан;
- б) сертификат ва акциялар билан;
- в) облигация, сертификат, акция билан;
- г) вексель, заём ва акциялар билан.

5. Фрахт биржадан қаерда фойдаланилади ?

- а) Францияда;
- б) Германияда;
- в) АКШ да;
- г) Японияда.

6. Бронер қандай функцияни бажаради ?

- а) у олди-сотди битимлар тузилишида ўз мижозларининг топшириғига биноан ва уларнинг номидан воситачилик хизмати аналга оширади.
- б) қорхона билан харидорларни боғлайди;
- в) воситачилик функциясини бажаради;
- г) ҳамма жавоб тугри.

7. Дилер - қим ?

- а) у - биржада ўз номи ва ўз хисобидан воситачиликни аналга оширувчи шахс;
- б) востичи;
- в) ўзи учун ва харидорларни талабини қондириш учун хизмат қилади;
- г) фирма фаолиятини яхшилаш учун хизмат қилади.

8. “Дон фьючерс савдоси” қакидағи қонун қачон қабул қилинган ?

- а) 1919 йилда;

- б) 1922 йилда;
- в) 1930 йилда;
- г) 1840 йилда.

9. “Товар фьючерс савдоси” комиссияси хақидаги қонун қачон қабул қилинган

- а) 1960 йилда;
- б) 1974 йилда;
- в) 1932 йилда;
- г) 1848 йилда.

10. Маржа нима ?

- а) у қимматли қозғалар бозорида пул маъносини билдиради ва брокерлик фирмаларидан қарзга олинадиган пул;
- б) банкдан қредит олиш;
- в) қимматли қозғаларни сотишдан олинган маблаг;
- г) жавобга қийналаман.

11. Клиринг нима ?

- а) бу-нақд пулсиз ҳисоб қитоб;
- б) бу-нақд пул билан ҳисоб қитоб;
- в) йил давомидаги ҳисоб қитоб;
- г) биржа фаолиятидаги барча ҳисоблар.

12. Реклама агентлигининг вазифаси:

- а) бу ихтисосланган фирма бўлиб, узининг агентларига реклама лойиҳасини тузиш уни амалга ошириш бўйича хизматларни бажаради;
- б) рекламаларни амалга ошириш;
- в) савдо рекламаси бўйича маслаҳатлар беради;
- г) маҳсулотлар рекламасини режалаштиради;

13. Реклама компаниясини утқозишдан асосий мақсад нима ?

- а) бозорга янги товарни қиритиш, харидорлар талабини бир товардан иккинчи бошқа товарга қучириш, фирма ёки савдо қорхонасини харидорлар назарига қиритишдир;
- б) харидорларда талабни уйғотиш;
- в) фирма ёки савдо қорхонасини харидорлар назарига қиритиш;
- г) товарларни харидорлар назарига қиритиш;

14. “Дон фьючерс савдоси” хақидаги қонун қачон қабул қилинган ?

- а/ 1930 йили
- б/ 1922 йили
- в/ 1990 йили
- г/ 1985 йили

15. Товар фьючерс савдоси қумитасининг асосий вазифаси нимадан иборат ?

- а/ Мижозларни химоя килиш, фьючрс бозорларини яхши амалга оширишни таъинлаш, нарх наволарни ушшини назорат килиш:
б/ нарх наони белгилаш:: кургазмларни уюштириш:
в/ биржа фаолиятини назорат килиш::
г/ фьючерс бозорини амалга ошириш.

16. “Товар биржалари ҳақидаги” қонун ачун қабул қилинган ?

- а/ 1960 йил
б/ 1965 йил
в/ 1974 йил
г/ 1972 йил

17. Биржа операциялари объекти бўйича биржалар қандай туркумланади?

- А/ универсал, тижорат, аралаш:
б/ фонд, товар, фрахт, меҳнат биржалари
в/ тижорат, фрахт, аралаш биржалар
г/ нотижорат, махсулаштирилган, фикрлар биржаси

18. Қалажакда биржада муайян товар билан савдо сотик қилиш

- а/ қенгайди
б/ қамаяди
в/ узғармайди
г/ қакмиллашиб қоради.

19. Биржанинг асосий вазифалари бу:

- а/ Биржа савдо-сотигига шароит яратиш, савдо-сотикни утқиш, талаб ва талафни пайдо бўлиши, нархларни қотировқалаш, биржа битимларини руйхатдан утқиш:
б/ хизмат қурстиш, товарлар айланишини енгиллаштириш, ургниш
в/ биржа битимларини руйхатдан утқиш, биржа фаолиятини назорат қилиш
г/ савдо- сотик қилишга рухсат бериш, хизмат қурсатиш, реклама қилиш.

20. Қачон биржа битими тузилган ҳисобланади ?

- а/ белгиланган тартибда руйхатдан утган вақтдан бошлаб:
б) икки томон қелишилгандан сунг
в) битим имзолангандан сунг
г) битим имзолангандан ва руйхатдан утгандан сунг.

21. Тезқор битим деб нимага айтилади ?

- а) бу товарни сотувчи маълум муддатга харидорга етқазиб бериш бўйича тузиладиган шартнома;
б) товарларни сотишда муддатларини белгилайдиган қелишув;
в) зарур бўлганда тездан тузиладиган биржа битими;
г) қорхона ва биржа уртасидаги битим.

22. Куйидагилардан кайси бири биржа товарига куйилган талабларга киради?
а) режалилик, бахони эркин ташкил килиниши;
б) стандартлашув, узаро урнини босувчанлик, катта талаб, эркин реализация, бахонинг эркин ташкил килиниши;
в) бахони эркин ташкил этиш.
г) лицензиялашув, ракобатга бардошлилик, узок муддатлилик.

23. Республикада “Биржа ва биржалар хакида”ги конун қачон қабул қилинган?

- а) 1990 йил 19 декабр;
- б) 1992 йил 19 декабр;
- в) 1992 йил 2 июл;
- г) 1991 йил 14 феврал;

24. Биржа қандай ҳуқуқий статусга эга ?

- а) хусусий корхона;
- б) ёпик ва очик акционерлик жамият;
- в) аралаш ҳамкорлик;
- г) давлат қрхоналари;
- д) ҳамма жавоблар тугри қурсатилган

25. Қайси органлар биржанинг руҳсати билан ташкил топади ?

- а) акционерлик жамияти;
- б) текшириш ҳолати;
- в) руйхатга олиш хайъати;
- г) арбитраж;
- д) тугри жавоблар в ва г

26. Қачон биржа иқтисодий фаолиятини давом эттиришга ҳуқуқлидир ?

- а) руйхатга олиш ишларидан сунг;
- б) турли давлат қорхоналарда руҳсатнома олингандан сунг;
- в) акцияга обуна бўлгандан сунг;
- г) а ва б варианты;
- д) тугри жавоб қурсатилмаган

27. Биржанинг қайси органи сотувчи ва сотиб олувчи уртасидаги қелишмовчиликни ечади ?

- а) арбитраж хайъати;
- б) ҳисоб-китоб палатаси;
- в) ҳокимият;
- г) биржа кенгаши;
- д) савдо қоидаси бўйича қумита.

28. Фьючерс шартномасида қандай томонлар иштирок этадилар?

- а) ҳисоб-китоб палатаси ваг сотувчи

- б) сотувчи ва харидор
- в) хисоб-китоб палатаси ва харидор
- г) А ва С жавоблар
- д) тугри жавоб йук

29. Фьючерс савдосида факатгина ахамиятга эга.

- а) битим тузиладиган товар тури
- б) битим сони
- в) етказиб бериш оyi
- г) мавжуд товарнинг контрактдаги нархи
- д) барча жавоблар, тугри

30. Фьючерс биржа савдоси механизмининг асосий элементлари булиб куйидагилар хисобланади:

- а) Фьючерс шартномаларидаги биржа савдосини ташкил этиш
- б) Фьючерс шартнома билан хисоб-китоб килиш ва уни сундириш тартиби
- в) Фьючерс шартномасининг бажарилишини ташкил килиш
- г) А,Б,В

31. Битим турини аникланг?

Унда контрагентлардан бири маълум муддат ичида маълум белгиланган мукофот эвазига узига хос ариза асосида узининг контрагентидаан ё мажбуриятларни шартнома буйича бажаришни талаб килиш ёки умуман битимдан воз кечиш ҳукукига эга булади.

- а) мукофотли битим
- б) Фьючерс битими
- в) Бартер битими
- г) шартли битим

32. Биржа битими учун характерли булмаган жавобни топинг?

- а) битим биржадан ташкарида тузилади
- б) битим мажбурий регистрациядан утади
- в) биржа битимлари биржа номидан тузилиши мумкин эмас
- г) биржанинг битим тузиш тартиби бошқа бир биржа билан мос тушмаслиги мумкин

33. Битимнинг кайси 3 та аспекти мажбурий равишда эълон килиниши шарт?

- а) тури, микдори, нархи
- б) сифати, микдори, етказиб бериш базиси
- в) тулов шакли, нархи, етказиб бериш базиси
- г) етказиб бериш шакли, тури, нархи

34. Нечта асосий сегментациялар мавжуд?

- а) 9 та
- б) 10 та
- в) 7 та
- г) 4 та

35. Бозорнинг 2 - характеристикасига берилган тугри таърифни топинг?

- а) бозорнинг диверсификациялашганлиги
- б) бозорнинг монополлилиги
- в) бозордаги ракобат
- г) бозорнинг конъюнктураси

36. Умумий ишлаб чиқариш тизимида бозор қайси шаклда фаолият юритади?

- а) олди-сотди шаклида
- б) товар муомаласи шаклида
- в) асосий ишлаб чиқарувчи сифатида
- г) товар айирбошлаш шаклида

37. Биржа кадрларини аттестация қилишдан мақсад :

- а) малакасини баҳолаш;
- б) мансаб бўйича кутариш;
- в) билим ва савиясини аниқлаш;
- г) а ва б пунктдагилар.

38. Иш жойига хизмат курсатиш деганда нима тушунилади?

- а) ахборот билан таъминлаш;
- б) оптимал шароит яратиш;
- в) хонани тозалаш ва жихозлаш;
- г) ижтимоий муҳитни яхшилаш;

39. Раҳбар ходимларнинг иш вақтидан унумли фойдаланишни урганиш усуллари қандай:

- а) анкеталар орқали сураш;
- б) интервью олиш;
- в) иш кунини таҳлил қилиш;
- г) компьютердан ахборот олиш;

40. Рекламани бошқариш уз ичига қайси бўлимларни олади?

- а) бозорни урганиш;
- б) маҳсулотни режалаштириш;
- в) реклама ;
- г) сотиш вағ сотиб олиш бўлими;

41. Реклама ахборотлари қайси поғоналарда олиб борилади?

- а) юқоридан пастга;

- б) пастдан юкорига;
- в) тугри ваг тескари алока;
- г) горизонтал;

42. Вертикал алокалар бу:

- а) тенг хукукли алокалар;
- б) рахбар билан буйсинувчи уртасидаги алокалар;
- в) хар кандай бошкарув алокаси;
- г) расмий алокалар;

43. Бошкарув кадрлари тизимида куйидагилар киради:

- а) факат рахбарлар.
- б) рахбарлар ва мутахассислар;
- в) техник ходимлар;
- г) а, б, в пунктдагилар.

44 Узок муддатли кредитлар кандай максадда кулланилади ?

- а) товарлар сотиб олиш учун
- б) ишлаб чикаришни кенгайтиришда
- в) хом ашё сотиб олиш учун
- г) уй-жой курилиши учун

45. Тадбиркорлик фаолияти учун кандай шароитлар булиши лозим?

- а) иктисодий, сиёсий, хукукий мухит, худудий омиллар
- б) худудий омиллар
- в) худудий омиллар, сиёсий вазият
- г) хукукий мухит, иктисодий омиллар

46. Акцияларни кандай турларини биласиз?

- а) очик турдаги акционерлик жамиятлари акциялари, номли акциялар
- б) акциядорлик жамиятлари акциялари, “такдим этувчи” акциялар, ёпик турдаги акциялар
- в) очик ва ёпик турдаги акционерлик жамиятлари акциялари, номли акциялар, “такдим этувчи” акциялар, оддий акциялар, имтиёзли акциялар
- г) имтиёзли акциялар, оддий акциялар

47. Рекламанинг объекти нима ?

- а) товар;
- б) фирма;
- в) корхона;
- г) акционерлик жамияти.

48. Реклама самарадорлиги неча турга булинади ?

- а) 5 тур;
- б) 3 тур ;

- в) 7 тур;
- г) 10 тур;

49/Уикли Ньюс инглиз тилидаги газета қачон чиқа бошлади ?

- а) 1622 йилда;
- б) 1800 йилда;
- в) 1860 йилда;
- г) 1895 йилда.

50. Ҳозирги кунда хорижий мамлакатларда рекламанинг энг куп тарқалган воситаси нима ҳисобланади?

- а) босма реклама;
- б) реклама эълонлари;
- в) махсус реклама нашрлари;
- г) радио ва телевизор .

3. ИНФОРМАЦИОН УСЛУБИЙ ТАЪМИНОТ

3.1. Асосий адабиётлар.

- 1.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2002
- 2.И.А.Каримов. Ватанимизнинг тинчлиги ва ҳавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизга ҳамжихатлик ва буқилмас ифодасида боглик. Т.: Ўзбекистон, 2004
- 3.Ўзбекистон республикаси ВМининг “Халқ сузи” 16 март 2005 й. Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг натижалари тугрисидаги қарори.
- 4.Ўзбекистон Республикаси ВМ Махсулотларни қим ошди савдоларида сотиш механизмини такомиллаштириш тугрисидаги 22 апрел 2004 йил 193-сонли қарори.
5. Ўзбекистон республикаси Президентининг “Товар қом-ашё биржалари фаолиятини такомиллаштиришга доир қушимча қора-тадбирлар тугрисида”ги 2004 йил . 251-сонли қармони.
6. Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигининг Биржа қотиловқалари урқача нарқларнинг белгилаш қоидаларини тасдиқлаш тугрисидаги 22 июнь 2004 йил 1372-сонли қарори.

- 7.О.Штиллих Биржа и её деятельность. Санкт Петербург, Братство,2003
- 8.Абдурахмонов К.Х., Тохирова Х.Т. Ахолини ижтимоий муҳофаза килиш. Т.: ТДИУ,2004.
- 9.Зайнутдинов Ш.Н. Тенденции перехода к новой экономики и глобальное изменение. Южная Корея, 2004.
- 10.Махмудов Э.Х. Корхона иктисодиёти. Т.: Адабиёт жамгармаси, 2004.
- 11.Райзберг Б.А. Менеджмент экономического роста. М.: Финансы и статистика,2004.
- 12.Расулов М. Бозорни ижтимоий тартиблаштириш. Т.: ТДИУ, 2004.
- 13.Самарходжаев Б. Инвестиции в Республике Узбекистан. Т.: Академия,2003.
- 14.Хорижий мамлакатларда иктисодиётни тартибга солиш. Т.: ТДИУ,2004.
- 15.Зайнутдинов Н.Ш., ва бошқалар. Менежмент асослари. Т.:Молия,2001.
- 16.Котлер Ф. Основы маркетинга. М.: Прогресс, 2002.

3.2. Кушимча адабиётлар

- 1.Т.Ю.Базарова, В.А.Еремина Управление персоналом. ЮНИТИ.,М., 2003
- 3.Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики.-М.: МЭСИ, 2004.
- 4..Максимова В. Ф. Портфельные инвестиции: Учебное. пособие.Статистики и информатика. - М.: МЭСИ, 2004.
- 5.Коротков А.В. Товарные биржи и биржевой анализ: Учеб. пособие.М.: МЭСИ, 2004.
- 6.Костерина Т. М. Кредитная политика и кредитные риски: Учеб. пособ. - М.: МЭСИ, 2004.
- 7.Кучмаева О.В.,Егорова Е.А. Экономика труда:учеб. пособ. Рук-во по изуч. дисциплин. Практикум Ун.-т экон.,статистики и информатики, 2004.
8. Прогнозирование характеристик рынка товаров и услуг (ёмкость, конъюнктура, спрос) . Тематика выполн. квалификационных работ (МЭСИ и ВЗФЭИ) Ташкент 2005.
- 9.<http://www.chat.ru/~antorlov/orlov.htm>
- Сергей Рубцов. Все о научном менеджменте
- 10.<http://or-rsv.narod.ru/>
- Электронный журнал по менеджменту МС&МА
- 11.<http://www.tokarev.nnov.ru/mc-ma.htm>
- Журнал "Менеджмент в России и за рубежом"
- 12.<http://www.dis.ru/manag/index.html>
- <http://consulting.ru>

3.3. Информацион техник воситалар

Фанни урганишда компьютер воситалари, стандарт дастурлар, кургазмали кулланмалар ва Интернет материаллари ҳамда замонавий педагогик технологиялари яъни интерактив усулларида кулланилади. Масалан : 6 мавзу интерактив усулида, 7-мавзу Фонд биржаси аклий хужум усулида ва 9 мавзу

интернетдаги маълумотлар асосида компьютердан фойдаланиб тестлар ечиб ут
илади.

Илова 2. ЯНГИ МАВЗУЛАР

Ушбу фан буйича ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иктисодиёт мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг куйидаги мавзуларини урганиш тавсия этилади.

1. Фонд биржасининг максади, вазифаси ва амал килиш механизми.
2. Фонд индекслари ва ҳисоблаш усули фаолиятини юритиш механизми.
3. Корпорациянинг молиявий талабини прогнозлаштириш.
4. Фирманинг молиявий фаолиятини самарадорлигини баҳолаш усули.
5. Акционер капиталини шакллантириш.
6. Корпорациянинг солиқ сиёсати.
7. Кимматли қозғаларнинг техник таҳлили.
8. Маржа операцияларини ўтказиш қоидалари.
9. Фонд биржаларида фьючерс операциялари.
10. Фьючерс бозорида сугурталаш стратегияси.
11. Фонд бозорининг профессионал қатнашчиларининг фаолияти.
12. Лизинг ва кредитнинг солиштирма таҳлили.